تىل-ئەدەبىيات

5-كىتاب

ئۇيغۇر ئاكادېمىيەسى ئانا تىل كومىتېتى تۈزگەن

ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتى دەرسلىكلىرى

تىل-ئەدەبىيات

5-كىتاب

ئۇيغۇر ئاكادېمىيەسى

ئۇيغۇر ئاكادېمىيەسى «ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتى» دەرسلىكلىرى

تىل-ئەدەبىيات ـــ 5-كىتاب

(5-يىللىقلار ئۈچۈن)

تۈر دېرىكتورى: د. رىشات ئابباس

تۈر مەسئۇللىرى: د. گۈلنار ئەزىز، د. مەغپىرەت كامال، ئابدۇلھەمىد قاراخان

دەرسلىك تۈزۈش ھەيئىتى

مەسلىھەتچى: پروف. د. شاھلو يۇلداشېۋا، پروف. د. فىردەۋس گۈنەش، د. نۇرنىسا قۇربان

باش تۈزگۈچى: دوتس. د. رائىلە ئابدۇۋاھىت كاشغەرىي

تۈزگۈچىلەر: مېھرىئاي شىرئەلى ئەزىزتەكىن، ئادىلە ئەنۋەر قاراخان

باش تەھرىر ۋە كوررېكتور: خۇمارگۈل ياقۇپ

تەھرىر ھەيئىتى: پروف. د. دىلنۇر قاسىموۋا، د. زۇلھەججەگۈل ئابدۇرىشىت، د. ۋارىس ئابدۇكېرىم جانباز، ئا. سەردار زاغۇغلى، تۇرغۇنجان مۆمىن، دىلنۇر ئابدۇرەھىم، رەنا قاراخان، سەلىمە ئا. كامال، سۇبھىنۇر ئۆمەرجان، سۇرەييا ئابلىمىت قەشقەرى، يۇلتۇز تېيىپجان

پۈتۈكچىلەر: رازىيە مەمەت تۇرسۇن، مۇنىرە مەمەت

رەسسام: گۈلناز تۇرسۇن

فوتوگراف: ئابلىكىم ئەمەت

مۇقاۋا ۋە بەت لايىھەلىگۈچى: ئابدۇلئەزىز ئاقھۇن

تەكشۈرۈپ بېكىتىش ھەيئىتى

مەسئۇل مۇھەررىر: ئەنۋەر مۇھەممەد

تەھرىر ھەيئىتى: پروف.د. ئالىمجان ئىنايەت، پروف. د. گۈلنىسا نازاروۋا، دوتس. د. رائىلە ئابدۇۋاھىت كاشغەرىي، دوتس. د. رۇسلان ئارزىيېۋ، د. پەيزۇللا زەيدۇن، د. گۈلنار ئەزىز، د. ماھىرە ياقۇپ، د. مەغپىرەت كامال، د. نۇرنىسا قۇربان

نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى: ئۇيغۇر ئاكادېمىيەسى

تور ئادرېسى: www.akademiye.org

نەشرىيات: تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى

بىرىنچى نەشرى

كىتاب نومۇرى (ISBN): 978-1-959397-21-2

نەشر ھوقۇقى 2024 © ئۇيغۇر ئاكادېمىيەسى تەرىپىدىن قوغدىلىدۇ

ئۇيغۇر ئاكادېمىيەسى ئانا تىل كومىتېتى تۈزدى

ئىستانبۇل، 2024

Uyghur Academy “Uyghur Language Arts” Textbook Series

Uyghur Language Arts

Grade 5

Project Director: Dr. Rishat Abbas

Project team: Dr. Gülnar Eziz, Dr. Magfiret Kamal, Abdulhamit Karahan

Program Author Team

Advisors: Prof. Dr. Shahlo Yuldasheva, Prof. Dr. Firdevs Günes, Dr. Nurnisa Qurban

Lead Program Author: Assoc. Prof. Dr. Reyila Kasgarli

Program Authors: Mihray Xieraili Aziztekin, Adile Enwer Qarahan

Program Editor and Proofreader: Hümagül Hümeyra Uluyol

Program Editors: Prof. Dr. Dilnur Qasımova, Dr. Zulhejjegul Abdureshit, Dr. Waris Abdukerim Janbaz, A. Serdar Zagh’oghli, Turgut Altun, Dilnur Abdurehim, Rena Qaraxan, Selime A. Kamal, Subhinur Omerjan, Sureyya Ablimit Kashgary, Yultuz Teyipjan

Illustrator: Gülnaz Tursun

Photographer: Ablikim Emet

Cover and Page Designer: Abdulaziz Akhun

Board of Review

Editor-in-Chief: Enwer Muhemmed

Executive Editors: Prof.Dr. Alimcan Inayet, Prof. Dr. Gulnisa Nazarova, Assoc. Prof. Dr.Reyila Kasgarli, Assoc. Prof. Dr. Ruslan Arziyev, Dr. Payzulla Zaydun, Dr. Gülnar Eziz, Dr. Mahire Yakup, Asst. Prof. Dr. Magfiret Kamal, Dr. Nurnisa Qurban

Publisher: Uyghur Academy

Web address: www.uyghuracademy.org

Printed by Teklimakan Uygur Publishing House

The First Edition

ISBN: 978-1-959397-21-2

Uyghur Academy

Copyright 2024 © Uyghur Academy

Developed by Uyghur Academy Mother Language Committee

Istanbul 2024

قۇرتۇلۇش(*) يولدا

مەمتىلى تەۋپىق (1901–1937)

قۇرتۇلۇش(**) يولدا سۈدەك ئاقتى بىزنىڭ قانىمىز،
سەن ئۈچۈن ئەي يۇرتىمىز، بولسۇن فىدا بۇ جانىمىز.
قان كېچىپ ھەم جان بېرىپ، ئاخىر قۇتۇلدۇردۇق سېنى،
قۇتقۇزۇشقا قەلبىمىزدە بار ئىدى ئىمانىمىز.

يۇرتىمىز بىز يۈز-كۆزۈڭنى قان بىلەن پاكىزلىدۇق،
ئەمدى ھېچ كىرلەتمىگەيمىز، چۈنكى تۈرك ئەۋلادى بىز.
يارۇ ھەمدەم بولدى بىزنىڭ ھىممىتىمىز سەن ئۈچۈن،
دۇنيانى سورىغان ئىدى ھىممەت بىلەن ئەجدادىمىز.

ئاتىلارنىڭ جەڭلىرى ئۆچمەيدۇ تارىخ بېتىدىن،
نەسلى قالدى جەڭگىۋار، بىز ئۇنىڭ ئەۋلادى بىز.
چىقتى جان ھەم ئاقتى قان، بولدى ياۋدىن ئەل ئامان،
ياشىسۇن ھېچ ئۆلمىسۇن، گۈزەل ئىستىقبالىمىز.

ياشىسۇن، مىڭ ياشىسۇن، پارلىسۇن ئىستىقبالىمىز!

(*) بۇ شېئىرنىڭ 1- ۋە 3-كۆپلەتلىرى مىللىي مارش سۈپىتىدە ئوقۇلماقتا، پەرقلىق مەنبەلەردە پەرقلىق ۋارىيانتلىرى ئۇچرايدۇ.

(**) «قۇرتۇلۇش» ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «قۇتۇلۇش» دەپ قوللىنىلىدۇ.

مۇندەرىجە

قۇرتۇلۇش يولىدا 1
كىرىش سۆز 3

بىرىنچى بۆلەك: ۋەتەن سۆيگۈسى

1- دەرس: ۋەتەن – ئۇلۇغدۇر، مىللەت – مۇقەددەس 6
2- دەرس: دۇنيادا بىرلا خوتەن بار 10
3-دەرس: سېلىم بوۋاي 14
4-دەرس: ئۇيغۇر تىلى بىلىملىرى: سۆز بىرىكمىسى 19

ئىككىنچى بۆلەك: گۈزەل تەبىئەت

5- دەرس: توغراق 25
6-دەرس: تەكلىماكان 30
7-دەرس: قاناس كۆلى 34
8- دەرس: ئۇيغۇر تىلى بىلىملىرى: جۈملە ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى 38

ئۈچىنچى بۆلەك: ئەقىل ۋە بىلىم

9-دەرس: ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەن يېزىقلار 42
10-دەرس: ئىبن سىنا 46
11- دەرس: تۇنجى قەلەم ھەققى 49
12 - دەرس: ئۇيغۇر تىلى بىلىملىرى: جۈملە بۆلەكلىرى ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى (1) 53

تۆتىنچى بۆلەك: پەن-تېخنىكا ۋە بىز

13- دەرس: ئۇچۇر ۋە ئالاقىنىڭ تەرەققىياتى 58
14-دەرس: ئۆسۈملۈك ئارقىلىق يانفونىنى زەرەتلىگىلى بولامدۇ؟ 61
15-دەرس: سۈنئىي ئەقىل 64
16- دەرس: ئۇيغۇر تىلى بىلىملىرى: جۈملە بۆلەكلىرى ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى (2) 68

بەشىنچى بۆلەك: ئەجدادلار مىراسى

17- دەرس: چەۋگەن توپ ئويۇنى 73
18-دەرس: يىللارغا جاۋاب 77
19- دەرس: خوتەن قەغىزى 80
20- دەرس: ئۇيغۇر تىلى بىلىملىرى: جۈملە بۆلەكلىرى ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى (3) 82

ئالتىنچى بۆلەك: تارىخ ۋە بىز

21- دەرس: دولان راۋابى 87
22-دەرس: ۋەتەن ئۈچۈن جان بەرگەن قەھرىمان ئانا 91
23-دەرس: مەڭگۈتاش ئابىدىلىرى 95
24- دەرس: ئۇيغۇر تىلى بىلىملىرى: ئاددىي جۈملە ۋە قوشما جۈملە 98

يەتتىنچى بۆلەك: ئەخلاق ۋە پەزىلەت

25- دەرس: ئاتا مېھرى 103
26- دەرس: مېنى تۇغقان كۈنىگىزگە مۇبارەك بولسۇن! 109
27- دەرس: تۆت بۇرادەرنىڭ سۆھبىتى 113
28- دەرس: ئۇيغۇر تىلى بىلىملىرى: بايان جۈملە ۋە سوئال جۈملە 117

سەككىزىنچى بۆلەك: مىللىي كىملىك

29-دەرس: ئۇيغۇر خەتتاتلىقى 123
30-دەرس: ئانا تىلىم 129
31-دەرس:ئىلھام توختىنىڭ يەنە بىر يۈزى 132
32-دەرس: ئۇيغۇر تىلى بىلىملىرى: بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۇنىدەش جۈملە 136
لۇغەت 140
مەنبەلەر 155

كىرىش سۆز

ئۇيغۇر ئاكادېمىيەسى ئانا تىل كومىتېتى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتى دەرسلىكلىرى»نى پەرزەنتلىرىمىزگە ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتىنى سىستېمىلىق ئۆگىتىش مەقسىتى بىلەن تەييارلانغان ماتېرىياللاردۇر.

دەرسلىكلەر — ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېلىپبەسىدىن باشلاپ، تىل-ئەدەبىيات ساھەسى بويىچە تولۇق ئوتتۇرا سەۋىيەسىنى تۈگەتكۈچە بولغان ئاساسىي بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئۇن ئىككى كىتاب ۋە يانداش ماتېرىياللاردىن تەركىب تاپىدۇ.

بۇ دەرسلىكلەرنى تۈزۈشتە، ۋەتەنىدە نەشر قىلىنغان تىل-ئەدەبىيات دەرسلىكلىرىدىكى تېكىستلەر ئاساس قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە باشقا تېكىستلەرمۇ سەپلەندى. دەرسلىكلەرگە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ھەربىر ئەزاسىنى مەنسۇي كۈچ ۋە ئالقىشىغا ئېرىشىدىغان، ئۇيغۇر مىللىي كىملىكى، جانلىق ۋە جانسىز نەرسىلەرنى تونۇش ۋە پىكىر قىلىش سىستېمىسى، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قەدىرىيەتلىرى سىڭدۈرۈلۈشكە ئەھمىيەت بېرىلدى. مېتود جەھەتتىن زامانىۋى پېداگوگىكا ئىلمىنىڭ نۆۋەتتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى نەزەرگە ئېلىندى. تېمىلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چىقىش قىلىپ تۇرۇپ، سەۋىيەگە قارىتا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ماتېرىياللار مىللىي ۋە ئىلمىي قىلىپ تۈزىلىش بىلەن بىرگە قاراتمىلىققا ۋە خاسلىققا ئىگە قىلىندى. ئىملا جەھەتتىن مىرسۇلتان ئوسمان قاتارلىقلارنىڭ ئەمگىكى بىلەن 2009-يىلى رويابقا چىققان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» ئاساس قىلىندى. گىراماتىكىلىق ئاتالغۇلار ئارسلان ئابدۇللا تەھرىر قاتارلىقلار تۈزگەن ۋە 2010-يىلى نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»غا ماسلاشتۇرۇلدى. باشقا ماتېرىياللاردىن ئەينەن ئېلىنغان، قىسقارتىپ ئېلىنغان ياكى ئۆزگەرتىپ ئېلىنغان تېكىستلەرنىڭ ئەسلىي مەنبەسى «مەنبەلەر» قىسمىدا كۆرسىتىلدى. مېھنەت قىلغانلارنىڭ ئىسمى ئۇنۋانلار بويىچە، ئوخشاش ئۇنۋاندىكىلەرنىڭ ياكى ئۇنۋان يېزىلمىغان ئىسىملارنىڭ تىزىمى بولسا ئۇيغۇر تىلى ئېلىپبەسىنىڭ رەت تەرتىپىگە ئاساسەن بېرىلدى.

قوللانمىدىكى كىتاب — دەرسلىكنىڭ بەشىنچى كىتابى بولۇپ، پەرزەنتلىرىمىزنىڭ تىل ئىشلىتىش ۋە پىكىر قىلىش قابىلىيىتىنى ئۆستۈرىدىغان تېكىستلەر ۋە كۆنۈكمىلەردىن تەركىب تاپىدۇ. شۇنىڭدەك گىراماتىكا بىلىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قارشى مەنىلىك سۆزلەر كارتىسى، مەنداش سۆزلەر كارتىسى، ئاھاڭداش سۆزلەر كارتىسى، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر كارتىسى ۋە ئىدىيوملار كارتىسى قاتارلىق ئويۇن كارتىلىرى، بۇ كىتاب بىلەن بىرلىكتە ئىشلىتىشكە ماس كېلىدۇ.

مەزكۇر كىتاب، ئىككى يىللىق ئەمگەكنىڭ مەھسۇلىدۇر. دەرسلىك تۈزۈش پىكرىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىدىن باشلاپ، بېسىپ تارقىتىشقىچە بولغان پۈتۈن جەريانىدا، ماددىي ياكى مەنىۋى جەھەتتىن قوللىغان، قىممەتلىك ۋاقىتنى ۋە زېھنىنى ئايرىپ، مېھنەت سەرپ قىلغان بارلىق پىدائىيلارغا سەمىمىي تەشەككۈر ئېيتىمىز.

كىتاب — دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى پەرزەنتلىرىمىزدە ئورتاق بىر مىللىي كىملىك ئېڭىنىڭ يېتىلىشى، قوغدىلىشى ۋە داۋاملىشىشى ئۈچۈن پايدىلىق بولغۇسى، دەپ ئۈمىد قىلىمىز.

دوتسېنت دوكتور رائىلە ئابدۇۋاھىت كاشغەرىي
ئۇيغۇر ئاكادېمىيەسى ئانا تىل كومىتېتىغا ۋاكالىتەن
«ئانا تىل دەرسلىكلىرىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى»نىڭ مەسئۇلى

ۋەتەن سۆيگۈسى

بىرىنچى بۆلەك

دەرسكە تەييارلىق

- تۆۋەندىكى رەسىمنى كۆزىتىڭلار. نېمىلەرنى كۆردۈڭلار؟
- رەسىمدىكى تارىخىي-مەدەنىي يادىكارلىقلار ۋە داڭلىق مەھسۇلاتلارنىڭ، ۋەتىنىمىزنىڭ قايسى جايلىرىدا ئىكەنلىكىنى بىلەمسىلەر؟

1- دەرس: ۋەتەن – ئۇلۇغدۇر، مىللەت – مۇقەددەس

مەمتىمىن ئوبۇلقاسىموۋ (ئالماسبەك)

(شېئىر)

ۋەتەن ئۇلۇغدۇر، مىللەت – مۇقەددەس،
ئاڭا سۆيگۈنىڭ ئىنتىهاسى يوق.
ئىككى چۈشەنچە تا ئەزەل يۈتمەس،
خۇددى ئالەمدەك ئىپتىداسى يوق.

ۋەتەن ئۇلۇغدۇر، مىللەت – مۇقەددەس،
بىرسى ئاسماندۇر، بىرسىدۇر قۇياش.
روهى-روهىڭغا بولۇپ هەمنەپەس،
جىسمى-جىسمىڭغا سەييارە-يولداش.

ۋەتەن ئۇلۇغدۇر، مىللەت – مۇقەددەس،
بىرسى ئەرشتۇر، بىرسىدۇر بايات.
ئەستىن چىقارساڭ ئۇنى بىر نەپەس،
بىلسەڭ سەن ئۆچۈن، ئۆچكىنى هايات.

ۋەتەن ئۇلۇغدۇر، مىللەت – مۇقەددەس،
بىرسى جان بولسا، بىرسىدۇر ۋىجدان.
ئۇلارسىز هەرگىز گۈللەپ-كۆكەرمەس،
تەلەي تەختىگە چىقسىمۇ ئىنسان!

ۋەتەن ئۇلۇغدۇر، مىللەت – مۇقەددەس،
قەلبىڭ تەختىنىڭ هۆكۈمران شاهى.
مېنىڭ دېمىسەڭ، سەن ئادەم ئەمەس،
ۋەتەننىڭ دەردى، مىللەتنىڭ ئاهى!

ۋەتەن ئۇلۇغدۇر، مىللەت – مۇقەددەس،
ئىلاهىي ئاندىن تاپمىش گۈزەللىك.
سېنىڭ بىلەن مەن ئاڭا چىن پەيزەست،
بىر زەررە خالاس، بىلسەڭ بۇرادەر.
ۋەتەن ئۇلۇغدۇر، مىللەت - مۇقەددەس!

كۆنۈكمە

1. شېئىرنى ئەستايىدىل، ئۇنلۇك ۋە هېسسىياتلىق ئوقۇڭلار. كۇپلېت بويىچە تەھلىل قىلىڭلار ۋە تۆۋەندىكى جەدۋەلنى تولدۇرۇڭلار.

كۆپلەتلار	چۈشەنچەم	خۇلاسەم
1		
2		
3		
4		
5		
6		

2. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى لۇغەتتىن تېپىپ، «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار.

مۇقەددەس، ئىنتىلما، ئەزەل

ئىپتىدا، ئەرش، بايات، ھەمنەپەس

ھۆكۈمران، پەيغەمبەر، زەررە

3. تۆۋەندىكى سۆزلەرگە بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

مۇقەددەس، ۋەتەن، ھەمنەپەس، ھۆكۈمران، ئەستىن چىقار-

4. تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) نېمە ئۈچۈن ۋەتەننى ئۇلۇغ، مىللەتنى مۇقەددەس دەيمىز؟

2) ھەرقايسى كۆپلەتلاردا ۋەتەن ۋە مىللەت نېمىلەرگە ئوخشىتىلغان؟

3) سىلەر ۋەتىنىمىزنى ۋە مىللىتىمىزنى نېمىگە ئوخشىتىسىلەر؟

4) شېئىرنى ئوقۇغاندىن كېيىن نېمىلەرنى ھېس قىلدىڭلار؟

ماقال-تەمسىل

ئۇزۇن تارىخىي جەريانىدا ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەر ۋە تەجرىبە-ساۋاقلارغا ئاساسەن خۇلاسىلەنگەن، بىزگە ئۆرنەك ياكى ئىبرەت بولىدىغان جۈملىلەر «ماقال-تەمسىل» دەپ ئاتىلىدۇ. ماقال-تەمسىللەر، چوڭقۇر مەنىلىك، قاپىيەلىك جۈملىلەر بولۇپ، ئىجاد قىلغۇچىسى خەلقتۇر.

5. تۆۋەندىكى ماقال-تەمسىللەرنى شېئىر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلىڭلار.

1) ۋەتىنىڭنىڭ بىر مىسقال توپىسى، بىر سەر ئالتۇنغا باراۋەر.

2) ۋەتەنگە كەلسە پالاكەت، سائا كېلەر ھالاكەت.

3) يۇرتنى سۆيگەن، ماكانسىز قالماس.

4) ئانا يۇرتۇڭ ئامان بولسا، رەڭگى-رويۇڭ سامان بولماس.

تېما

بىر تېكىستتە ئىپادىلەنگەن پىكىر، كۆز قاراش ياكى مەسىلە، شۇ تېكىستنىڭ تېمىسى بولىدۇ. بىر تېكىستنىڭ تېمىسىنى بىلىش ئۈچۈن «بۇ تېكىست نېمە ھەققىدە يېزىلغان» دېگەن سوئالنى سورايمىز.

6. «ۋەتەن» تېمىلىق بىر شېئىر يېزىڭلار. ماۋزۇ قويۇشنى ئۇنتۇماڭلار. خەتلەرنىڭ چىرايلىق، ئىملاسىنىڭ توغرا بولۇشىغا ۋە تىنىش بەلگىلىرىنى جايىدا ئىشلىتىشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىڭلار.

بىلىۋالاي

مەمتىمىن ئوبۇلقاسىموۋ (ئالماسبەك)

مەمتىمىن ئوبۇلقاسىموۋ (ئالماسبەك) 1943-يىلى چۆچەكتە تۇغۇلغان. 1962-يىلى سابىق سوۋېتلەر

ئىتتىپاقنىڭ ئىشغالىيەتتىكى قازاقستانغا كۆچۈش ۋەقەسىدە شەمەي ۋىلايىتىنىڭ ئارىكاد يېزىسىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان يىللىرىدا قازاقچە شېئىرلىرى نەشر قىلىنغان. ئالىي مەكتەپنى سابىق سوۋېتلەر ئىتتىپاقنىڭ ئىشغالىيەتتىكى ئۆزبېكستاندا، تاشكەنت دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاخبارات كەسپىدە ئوقۇغان. 1975-1983-يىللىرى ئۆزبېكستاندىكى ئۇيغۇرچە رادىيونىڭ تەھرىر بۆلۈمىدە ئىشلىگەن. 1984-يىلى قازاقستانغا قايتىپ، پېنسىيەگە چىققانغا قەدەر ئالمۇتادىكى «يېڭى ھايات» گېزىتىنىڭ ئەدەبىيات بۆلۈمىدە كەسپىي يازغۇچى بولۇپ ئىشلىگەن.

«ۋەتىنىم» ناملىق تۇنجى شېئىرى 13-14 ياش ۋاقتلىرىدا چۆچەكتە نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭ ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ جەمئىي ئون ئالتە پارچە كىتابى نەشر قىلىنغان. بۇلار «كۆك بۆرىنىڭ كۆز يېشى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى، «ئالماس زەررىلەر» ئىسمىلىك ماقال-تەمسىل توپلىمى، «ئاباي ئىجادىيىتى ھەققىدە» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ كۆپلىگەن ئەسەرلىرىدە «ئالماسبەك» دېگەن تەخەللۇسنى ئىشلەتكەن، ئەمما «تارسۇس تاڭلىرى» ئىسمىلىك كىتابىدا بولسا، «ئالماسبەك خاقانىي» دېگەن تەخەللۇسنى ئىشلەتكەن. يەنە بەزى كىلاسسىك شېئىرلىرىدا «خۇمار» دېگەن تەخەللۇسنىمۇ قوللانغان.

2- دەرس: دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

ئابدۇللا سۇلايمان

(چۈشەندۈرۈش ماقالىسى)

خوتەن دىيارى جەننەتتىن نەمۇنەدۇر، بۇ جاي جان بېغىشلىغۇچى جەننەتنىڭ ئۆزىدۇر. (نەۋائى)

خوتەن شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، قاراقۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىغا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. شەرقتە كورلىغا، غەربتە قەشقەر ۋىلايىتى، شىمالدا ئاقسۇ ۋىلايىتى ۋە تەكلىماكان بىلەن تۇتۇشىدۇ. خوتەن ۋىلايىتىدە يەتتە ناھىيە، بىر شەھەر، سەكسەن ئالتە يېزا -بازار بار.

خوتەننىڭ تارىختىكى ئىسمى «ئۇدۇن»دۇر. تارىخىي خاتىرىلەردىكى رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، يىراق قەدىمكى دەۋردە خوتەندە دەريا، كۆللەر ناھايىتى كۆپ، سۇلۇق يەر كۆلىمى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئوت-چۆپ، دەل-دەرەخلەر بۇك-باراقسان، مۇھتى ئىنتايىن گۈزەل جاي ئىكەن.

خوتەننىڭ ياڭقى ئىنتايىن داڭلىق. يەنە بۇ يەردىن چىقىدىغان خوتەن قاشتېشى، گىلەم، يىپەك ۋە ئەتلەس توقۇلمىلار دۇنياغا داڭلىق بولغاچقا، خوتەننىڭ «قاشتېشى دىيارى، شايى-ئەتلەس ماكانى، گىلەم يۇرتى» دېگەندەك ناملىرى بار. خوتەن ۋىلايىتىگە كۇن نۇرىنىڭ تىك چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن بولغاچقا، گۈل ئۆستۈرۈشكە تولىمۇ ماس كېلىدۇ. شۇڭا بۇ يەردىكى خەلق «گۈلقەنت» ياساش ئادىتىنى يېتىلدۈرگەن. شۇڭا، خوتەننىڭ يەنە «گۈلقەنت ماكانى» دېگەن نامىمۇ بار. ئۇنىڭدىن باشقا خوتەن ئاشلىق، كېۋەز، قوغۇن-تاۋۇز، مېۋە-چېۋە ئۆستۈرۈشكە ئىنتايىن ماس كېلىدۇ. بولۇپمۇ ئۈزمە دەرەخلىرى ئارقىلىق پىلە قۇرتى (يىپەك قۇرتى) يېتىشتۈرۈش كەڭ كۆلەملەشكەن. بۇلاردىن ئالىي سۈپەتلىك يىپەكلەر ئىشلەپچىقىرىلىپ، شايى-ئەتلەسلەر توقۇلىدۇ.

خوتەن — ئۇيغۇر مىللىي تېبابىتىنىڭ ئەۋزەل ماكانى. گىرېتسىيەلىك پەيلاسوپ ئەپلاتون (ملادىدىن بۇرۇن 427-347-يىللاردا ياشىغان) بىلەن زامانداش بولغان غازىباي قاتارلىق ئاتاقلىق تېبابەت ئالىملىرىنىڭ دۇنياۋى شۆھرىتى، خوتەن ئۇيغۇر مىللىي تېبابىتىنىڭ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ نامايەندىسى. شۇنداقلا ھازىرغىچە ئاتا مىراس تېۋىپلارنىڭ ئۇزلۇكسىز شاگىرت تەربىيەلىشى بىلەن تېبابەت تېخنىكىلىرى تېخىمۇ ئېشىۋاتىدۇ. ئەجدادلار مىللىي تېبابەتتە ئىشلىتىلىدىغان ساپ شەربەتنى قاينىتىش ئۇچۇن، سوۋۇتۇش سىستېمىسى ئالاھىدە بولغان بىر خىل قازاننى كەشپ قىلغان ۋە ئۇنى «ئەرق قازىنى» دەپ ئاتىغان. بۇ خىل قازاننى خوتەن رايونىدا ھېلىھەمۇ تاپقىلى بولىدۇ.

كۆنۈكمە

1. تېكستكە ئاساسەن تۆۋەندىكى سوئاللاغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) خوتەن قەيەرگە جايلاشقان؟

2) خوتەننى نېمە ئۈچۈن «تىلسىم ماكان» دەيمىز؟

3) خوتەننىڭ قانداق نامىلرى بار؟ نېمە ئۈچۈن شۇنداق نامىلارغا ئېرىشكەن؟

4) ئۇيغۇر مىللىي تېبابىتى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

2. تۆۋەندىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مەنىسىنى لۇغەتتىن تېپىپ، «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار ۋە جۈملە تۈزۈڭلار.

نەمۇنە، تىلسىم، گىرۇھ، شىددەتلىك

شاھىد، مابەينىدە، يۇغۇرۇل-، ئەۋزەل

كېسىپ ئېيت-، شۆھرەت، نامايەندە

3. تېكستتە ئوقۇپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر مىللىي تېبابىتى خوتەندە ئەڭ تەرەققىي قىلغان ۋە كۆلەملەشكەن. شۇنداقلا ئۇيغۇر مىللىي تېبابىتى بىزنىڭ تۈرمۇشىمىزغا سىڭىپ كەتكەن. بۇنىڭغا ئائىت ماتېرىياللارنى توپلاڭلار ۋە سىنىپتا ئۆزئارا ئورتاقلىشىڭلار.

4. خوتەن — ياڭىقى، گىلىمى، شايى-ئەتلىسى ۋە گۈلقەنتى بىلەن داڭلىق. ۋەتىنىمىزنىڭ باشقا يەرلىرىمۇ ھەرخىل مەھسۇلاتلىرى بىلەن داڭلىق. ئۇنداقتا تۆۋەندىكى يەرلەر نېمىلىرى بىلەن داڭلىق، يېزىپ بېقىڭلار.

1) قەشقەر:

2) غۇلجا:

3) قۇمۇل:

4) ئاقسۇ:

5) كورلا:

6) ئاتۇش:

قېرىنداش تۈرك تىللىرى — ئۆزبېك تىلى

قازاقستان، ئۆزبېكستان، قىرغىزستان، تۈركمەنستان، ئەزەربەيجان، تۈركىيە قاتارلىق مۇستەقىل جۇمھۇرىيەتلەردە ۋە شەرقىي تۈركستان، تاتارستان، تۇۋا، داغستان، خاكاسىيا قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلاردا ياشىغان تۈرك خەلقلىرىنىڭ تىلى خۇددى بىر ئانىنىڭ بالىلىرىغا ئوخشايدۇ. شۇڭا بۇ جايلاردىكى تۈرك خەلقلىرىنىڭ تىلىنى «قېرىنداش تۈرك تىللىرى» دەيمىز. بۇ تىللارنى يېقىنلىق دەرىجىسىگە قاراپ، گۇرۇپپىلارغا ئايرىغاندا ئۆزبېك تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى بىر گۇرۇپپىغا كىرىدۇ. بىر گۇرۇپپىدىكى قېرىنداش تىللار بىر-بىرىگە ناھايىتى يېقىن بولغاچقا، ئۆزئارا چۈشىنىش ئاسان بولىدۇ.

بىر ئۇيغۇر بىلەن بىر ئۆزبېك ئۆزئارا تىلدا سۆزلىسە، ھەر ئىككىسى بىر-بىرىنىڭ گەپلىرىنى چۈشىنىدۇ. مەسىلەن:

مېن ئانە تىلمنى ياخشى كورەمەن. (ئۆزبېكچە ئېيتىلغان جۈملە)

مەن ئانا تىلمنى ياخشى كۆرىمەن. (ئۇيغۇرچە ئېيتىلغان جۈملە)

ئۆزبېك تىلى ئۇچۇن لاتىن يېزىقى ۋە سلاۋيان يېزىقى ئىشلىتىلمەكتە. يېقىن كەلگۈسىدە پەقەتلا لاتىن يېزىقى ئىشلىتىلىشى مۇمكىن.

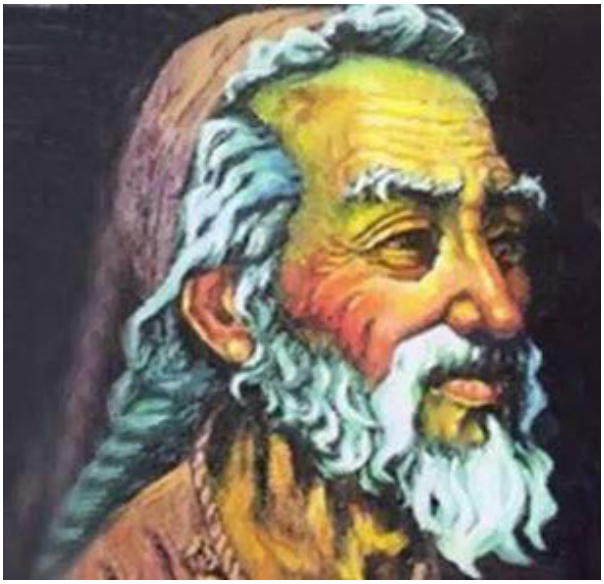

بىلىۋالاي

غازىباي

غازىباي — بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2000 يىل بۇرۇن ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر تېبابەت ئالىمى، شۇنداقلا دۇنيا مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى ھەققىدە چەت ئەل مەنبەلىرىدە خاتىرىلەر ساقلانغان ئەڭ بۇرۇنقى خوتەن مىللىي تېبابەتچىلىكىنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان پېشۋاسى. ئۇنىڭ «غازىبايىنىڭ ئوت-چۆپ دورىلار قامۇسى» ناملىق ئەڭ بۇرۇنقى تېببىي كىلاسسىك دەستۇرى مىللىي تېبابەتچىلىكىنىڭ، جۇملىدىن خوتەن مىللىي تېبابەتچىلىكىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى خەلقئارالىق شۆھرىتىنى نامايان قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىغان.

مىلادى 1200-يىللىرى ھىندىستاندا نەشر قىلىنغان «ھەدىقەتۇل ئەقالىم» (ھەر قايسى ئەللەر تەزكىرىسى) دېگەن قامۇس خاراكتېرلىك ئەسەردە مۇنداق مەزمۇندىكى مۇھىم مەنبەلەر قەيت قىلىنغان: تارىم يايلىقىدىكى غازىباي قەدىمكى خوتەن رايونى دائىرىسىدىكى نۇرغۇن دورىلارنى يەكۈنلەپ، 312 ماددىلىق دورا قامۇسى يازغان. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان گىرېتسىيەلىك ئالىم ئەپلاتۇن ئۆز شاگىرتلىرىنى ئۇنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن. ئۇلار مىڭ بىر مۇشەققەتتە ئالتە ئاي تاغ-دەريالارنى كېزىپ، غازىبايىنى تاپقان.

غازىبايىنىڭ يۇرتىدا ھەر خىل مېۋە-چېۋىلەرنىڭ ئىنتايىن موللىقىنى؛ بىنەپشە، بەدىيان، سانا، يۇمغاقسۇت، ئوغرىتىكەن، ئاق لەيلى، لالە ئوت، ئاچچىق تاۋۇز ... قاتارلىق نەچچە مىڭ خىل ئوت-چۆپ دورىلارنىڭ تارىم ۋادىسىنىڭ ھەممىلا يېرىنى قاپلىغانلىقىنى كۆرگەن. ئەپلاتۇننىڭ شاگىرتلىرى غازىبايىنىڭ 312 ماددىلىق دورىلار كىتابىنى كۆرۈپ، ئاپىرىن ئوقۇغان؛ ھەمدە غازىبايغا ئەپلاتۇننىڭ ھەر خىل ئىلىملەرنى تەھسىل قىلدىغان ئالىم ئىكەنلىكىنى، ئەگەر ئەپلاتۇن بۇ ئەسەرنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالسا، ئۆزىنى ناھايىتى بەختلىك ھېسابلايدىغانلىقىنى ئېيتىشقان.

بۇ يېتۈك قامۇس ھەققىدىكى بايانلار زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەپسۇسكى، بۇ قامۇسنىڭ نەق ئۆزى ۋە ياكى قىسمەن پارچىلىرى ھېلىھەم تېپىلغىنى يوق. غازىبايىنىڭ بۇ قامۇسى ئۆز دىيارىمىزنىڭ قۇمغا كۆمۈلگەن خارابىلىكلىرىدىن ۋە ياكى خەلق ئارىسىدىن تېپىلىپ قېلىشى مۇمكىن. ئەگەر ئاشۇنداق مۆجىزە ھەقىقەتەن يۈز بېرىدىغان بولسا، غازىبايىنىڭ ھايات تارىخىنى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىن سىستېمىلىششىغا قوشقان ئاجايىپ تۆھپىلىرىنى ھەقىقىي مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئارزۇيىمىز ئەمەلگە ئاشىدۇ.

3-دەرس: سېلىم بوۋاي

ئارسلان تالىپ

(بايان ماقالىسى)

قاراماي نېفتلىكى 1955-يىلى قېزىلىشقا باشلىغان نېفتلىك ئىدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ جاي چىڭغىز تېغى باغرىدىكى پايانسىز جاڭگال ئىدى. يازدا تونۇرەك قىزىپ كېتىدىغان، قىشتا زىمىستان سوغۇق ھۆكۈم سۈرىدىغان، ئەتىيازدا ۋەھىمىلىك بوران بېسىقمايدىغان بۇ جاڭگالدا يۇلغۇن، سۆكسۆك، توغراقلار چىرمىشىپ ئۆسۈپ كېتەتتى. توپ-توپى بىلەن ئوتلاپ يۈرىدىغان جەرەنلەر، يۇۋا توشقانلار، بىر خىلدا كۈشۈلداپ ئۆمىلەپ كېتىۋاتقان يىلانلار، كەسىلەنچۈكلەر، كېچىلىرى كۆزلىرىدىن ئوت چاقنىتىپ ھۇۋلايدىغان بۆرىلەر بۇ جاينىڭ خوجايىنلىرى ئىدى. يەنە بىر خوجايىنى بولسا، بۇ يۇرتنىڭ ئىگىلىرىدىن بىرسى بولغان سېلىم بوۋاي ئىدى.

(سېلىم بوۋاينىڭ ھەيكىلى)

سېلىم بوۋاي مانا مۇشۇ سۈرلۈك جاڭگالنىڭ جاپاسىغا پىسەنت قىلماي ئات، ئېشەك ۋە تايغانلارنى ھەمراھ قىلىپ، گەمە ئۆيىدە ئۆزى يالغۇز قىرىق يىل ياشىغان.

سېلىم بوۋاي ئەسلى ئاتۇشنىڭ ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسىدا شامچى ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بولۇپ، يىگىتلىك يېشىغا يەتكىچە يۇرتىدا ياشىغان ھەم تۇرلۇك ھۇنەرلەرنى ئۆگەنگەن. كېيىنچە ئىلغا چىقىپ كەتكەن. بىرنەچچە يىل ئىلدا ياشاپ، شىخۇنىڭ قاراسۇ دېگەن يېزىسىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئۇ قاراسۇدىكى كىشىلەردىن چىڭغىز تېغى باغرىدا مايبۇلاق بارلىقىنى، ئۇ يەردىن يەر يېغى تىنمىسىز ئېقىپ چىقىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئاڭلىغان. شامچى ئائىلىسىدە چوڭ بولغان، يەر يېغىغا ئالاھىدە مېھرى بار، يەر يېغىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلىدىغان سېلىم بىر كۈنى ئۆيىدىكىلەر بىلەن خوشلىشىپ، ئېتىغا مىنىپ، ئۇچ كۈن يول يۈرۈپ، مايبۇلاققا يېتىپ كەلگەن. ئۇ بىياپان چۆلنىڭ قوينىدا بۇلدۇق-بۇلدۇق قىلىپ ئۆرلەپ تۇرغان مايبۇلاقنى كۆرۈپ سۆيۈنۈپ كەتكەن.

ئۇ ئالدى بىلەن يەرنى كولاپ، ئۆزىگە گەمە ئۆي ياسىغان؛ ئاندىن مايبۇلاقنى قاتلاممۇ-قاتلام ئېقىتىش

ئۇسۇلى بىلەن مايدىكى سۇ تەركىبىنى ئايرىيدىغان چوڭ-كىچىك كۆلچەكلەرنى ياسىغان؛ تىرىكچىلىك ئۈچۈن قاپقان قۇرۇپ جەرەن، توشقانلارنى ئوۋلاپ ئوزۇق قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ تۆت ئەتراپى كۆز يەتكۈسىز بۇ چۆل-باياۋانغا ماكانلىشىپ، بىپايان چۆلنىڭ كىشىگە ئەنسىزلىك سالىدىغان قاراڭغۇ كېچىسىدە تۇنجى چىراغ نۇرىنى ياندۇرغان.

سىلىم ۋە ئايالى بۇ يېڭى ماكانغا جايلىشىۋالغاندىن كېيىن، ئۆزى چەككىلىگەن مايلارنى تۇلۇم ۋە قاپاقلارغا قاچىلاپ، ئات، ئېشەك ۋە تارانچى هارۋىلىرىدا شەھەرگە ئاپىرىپ سېتىپ، تىرىكچىلىك قىلغان. ئۇ مايبۇلاق بىلەن شەھەر ئارىلىقىدا نەچچە يۈز قېتىم قاتناپ، كىشىلەرنىڭ يېقىلغۇغا بولغان ئېھتىياجىنى قامدىغان. ئايالى ئايقىز ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سىلىمنىڭ بۇ چۆلدىكى مايبۇلاقتا بولغان مېهرى كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمىگۈدەك دەرىجىدە چوڭقۇرلىشىپ كەتكەن. سىلىم بوۋاي بۇ جاڭگالدا ياشاش، توختىماي سەپەر قىلىش جەريانىدا، بۇ يەرنىڭ ئىسسىق-سوغۇقلىرىنىڭ تەمىنى تېتىپ، پىشىپ كەتكەن.

سىلىم بوۋاي بۇ باياۋاندا قىرىق يىل تەنها ياشاش ۋە تەنها سەپەر قىلىش جەريانىدا ئۆز كەچمىشلىرىنى مىسرالارغا تىزىپ، دۇتارىنى سازلاپ، ناخشا قىلىپ ئوقۇغان. يالغۇزلۇقنى، زېرىكىشنى قوشاق توقۇش، ناخشا ئوقۇش ۋە ساز چېلىش ئارقىلىق يەڭگەن.

دۇتارىمنى ساز ئېتىپ،
نەلىك سەن دېگەنلەرگە،
باياۋاننى كېزىمەن.
قارامايلىق دەپ كەتتىم.
مايبۇلاقنى يىراقتىن،
ئېشەكلىك نەچچە كۈن مېڭىپ،
پۇرىقىدىن سېزىمەن.
شۇخۇغا ئاران يەتتىم.

قۇشلار بولدى مۇڭدىشىم،
شۇخۇنىڭ بازارىدا،
ئېشىكىم هەم قولدىشىم.
ساتتىم بىر قاپاق ماينى.
بۇ چۆلدە مەن نەقىلاي،
خۇدايىم بېرەر بىر كۈنى،
بولمىسا بىر يولدىشىم.
باي مىنگەن تولۇن تايىنى.

جەرەن تۇتۇپ يېدىم مەن،
ماكانمدۇر مايبۇلاق،
كېيىك تۇتۇپ يېدىم مەن.
جەرەنبۇلاق، ئايبۇلاق...
تېرىسىنى ئۇچامغا،
تۆھمەت، ئالۋان-ياساقتىن،
ئېگىن ئېتىپ كىيدىم مەن.
باغرى سۇتتەك ساق بولاق.

1951- يىلىدىن باشلاپ، سىلىم بوۋاي بۇ چۆلدە ئالا كالتەكلىرىنى كۆتۈرۈۋالغان نېفىت چارلىغۇچىلارنى ئۇچرىتىدىغان بولۇپ قالىدۇ. 1955-يىلى ئەتىيازدا قۇدۇق قېزىش ئەترىتى بۇ يەرلەرگە كېلىدۇ. «1-نومۇرلۇق قۇدۇق» دەپ ئاتالغان بۇ قۇدۇقنىڭ قېزىلىشى ئىشچىلارنىڭ تاقەتسىزلىكى، جاڭگالنىڭ هاۋاسىغا چىدىماسلىقى سەۋەبىدىن بەكمۇ تەسكە توختايدۇ.

ئۇلار يېشى يەتمىشلەردىن ھالقىغان بۇ بوۋاينىڭ تارانچى ھارۋىسى ئۈستىگە قويۇلغان تۆمۈر باكتا ماي قويۇشتىكى چەبدەسلىكى؛ ئۆينىڭ يان تەرىپىگە ياسالغان دار ئاستىدا جەدە ئېتىنى باغلاپ قويۇپ تاقىلاشلىرى؛ تونۇرغا بىر ئەپلىك نان يېقىشلىرى؛ جەرەن، كېيىك، ئۆچكە تېرىلىرىنى ئەيلەپ جۇۋا، قۇلاقچا تىكىشلىرىنى كۆرۈپ، «بۇ بوۋايدا 72 خىل ھۈنەر بارمۇ نېمە؟» دېيىشىدۇ.

1- نومۇرلۇق قۇدۇقتىن ماي چىققاندىن كېيىن، ئىشچىلار 2- نومۇرلۇق قۇدۇقنى قېزىشقا باشلايدۇ. سېلىم بوۋاي «بۇ يەردە ماي يوق، ئاۋارە بولۇپ قازماڭلار» دەيدۇ. ئاغزى ئىتتىكرەك بىر يىگىت:

— بۇ يەردە ماي بار-يوقلىقىنى سىز قانداق بىلىسىز، سىز يا گېئولوگ-ئىنژېنېر بولمىسىڭىز؟ — دەيدۇ. سېلىم بوۋاي ئىككىلەنمەستىن:

— مەندەك قېرىق يىل ماي ھىدلاپ يۈرگەن ئادەم ماي پۈرىقىنى سەزمەي قالامدىكەنمەن؟ - دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئىشچىلار كۈلۈشىدۇ، رەنجىگەن سېلىم بوۋاي گەمە ئۆيىگە قاراپ يۈرۈپ كېتىدۇ.

ئەتىسى سېلىم بوۋاينىڭ 2-نۇمۇرلۇق قۇدۇقنى كۆزىتىۋاتقان كۆزلىرى بىر نۇقتىدا توختاپ قالىدۇ. تېخى ئاخشاملا چىراغلىرى يورۇپ تۇرغان ئىدى، ھازىر بولسا چىراغ كۆرۈنمەيتتى.

— بۇ نېمە ئىش ئەمدى؟ - سېلىم بوۋاي كۆزلىرىگە ئىشەنمەي قايتا قارايدۇ. راستتىنلا مۇز مۇنار، ئۇنىڭ ئەتراپىدا چېپىشىپ يۈرگەن كىشىلەر خۇددى چۈمۈلىدەك ...

«سۇ چىقىپ كېتىپتۇ- دە، كاساپەت، قازماڭلار دېسەم ئۇنىمىدى، مانا ئەمدى ماي چىقىرىمەن دەپ، سۇ چىقىرىپ قويۇپتۇ» دەپ ئويلايدۇ سېلىم بوۋاي.

قۇدۇقتىن راستتىنلا سۇ چىقىپ كەتكەن ئىدى. ئازراق گاز ئارىلاشقان سۇ تۇپتۇز ئېتىلىپ چىققىنچە فونتان ھاسىل قىلىپ، قاتتىق سوغۇقتا ناھايىتى تېزلا ھەيۋەتلىك مۇز مۇنارىغا ئايلانغان ئىدى. مۇز مۇنارى بارغانسېرى قېلىنلىشىپ كېتىۋاتاتتى. سۇنى ئېتىش ئۈچۈن قاپقان بېكىتىش كېرەك بولۇپ، بۇنى ئادەم كۆچى بىلەن بېكىتمەي بولمايتتى. بارلىق ئىشچىلار جىددىيلەشكەندى. كېيىملىرى تاراڭشىپ مۇز چاپان، مۇز ئىشتان كىيىۋالغاندەك بولۇپ قالغان ئىشچىلار سۇ بىلەن ئېلىشماقتا ئىدى. ئۇلار سېلىم بوۋاينىڭ ياردىمىدە بۇ مەسىلىنمۇ ھەل قىلىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا قۇدۇق ئېچىشتىن بۇرۇن سېلىم بوۋايدىن مەسلىھەت سورايدىغان بولدۇ.

سېلىم بوۋاينىڭ تېۋىپلىقتىنمۇ خەۋىرى بولۇپ، ئۆز كېسىلىنى ئۆزى داۋالغان. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ئۆمرى جاپادا ئۆتكەن بولسىمۇ، 70 ياشتىن ئاشقاندا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ مايبۇلاق (قاراماي)تىكى ھاياتى 1911-يىلدىن 1957-يىلغىچە داۋاملاشقان بولۇپ، ئۇ بۇ ئۇزاق جەريانىدا ماي بۇلاق ئەتراپىنى كېزىپ نۇرغۇنلىغان ماي بۇلاقلارنى بايقىغان تۇنجى ئىگىلىك ياراتقۇچى.

قاراماي خەلقى بۇ سۆيۈملۈك، قەيسەر، چېچەن بوۋاينى ئەسلىشىپ، ئۇنى «قاراماي شەھرىنىڭ تۇنجى پۇقراسى» دەپ تەرىپلەشكەن. «مايبۇلاق»نىڭ بېشىغا بولسا، ئۇنىڭ ھەيكىلىنى ئورناتقۇزغان.

1. تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) سېلىم بوۋاي قارامايغا قانداق كەلگەن؟

2) ئىشچىلار قاچان نېفت چىقىرىشقا باشلىغان؟

3) سېلىم بوۋاي نېمە ئۈچۈن چۆل-باياۋانلىدا قىرىق يىل ياشىيالىدۇ؟ نېمىشقا «قارامايىنىڭ تۇنجى پۇقراسى» دەپ ھەيكىلى ئورنىتىلىدۇ؟

4) شەرقىي تۈركىستانغا كىملەرنىڭ ھەيكىلىنى ئورناتقۇڭىز بار؟ نېمە ئۈچۈن؟

2. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ لۇغەتتىكى مەنىسىنى، «لۇغەتتىم»گە يېزىڭلار.

رىقابەت، ۋەھىمە، سۈرلۈك

تىرىكچىلىك، ئېرەن قىلىش، چەبدەس، خالىس

كىلىمات، پىژغىرىم، تۆھمەت

3. تۆۋەندىكى ئىدىيۇملارنىڭ مەنىسىنى يېزىپ، ھەر بىرىگە بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

ئىسسىق سوغۇقنىڭ تەمىنى تېتىماق:

ئاغزى قۇلىقىغا يەتمەك:

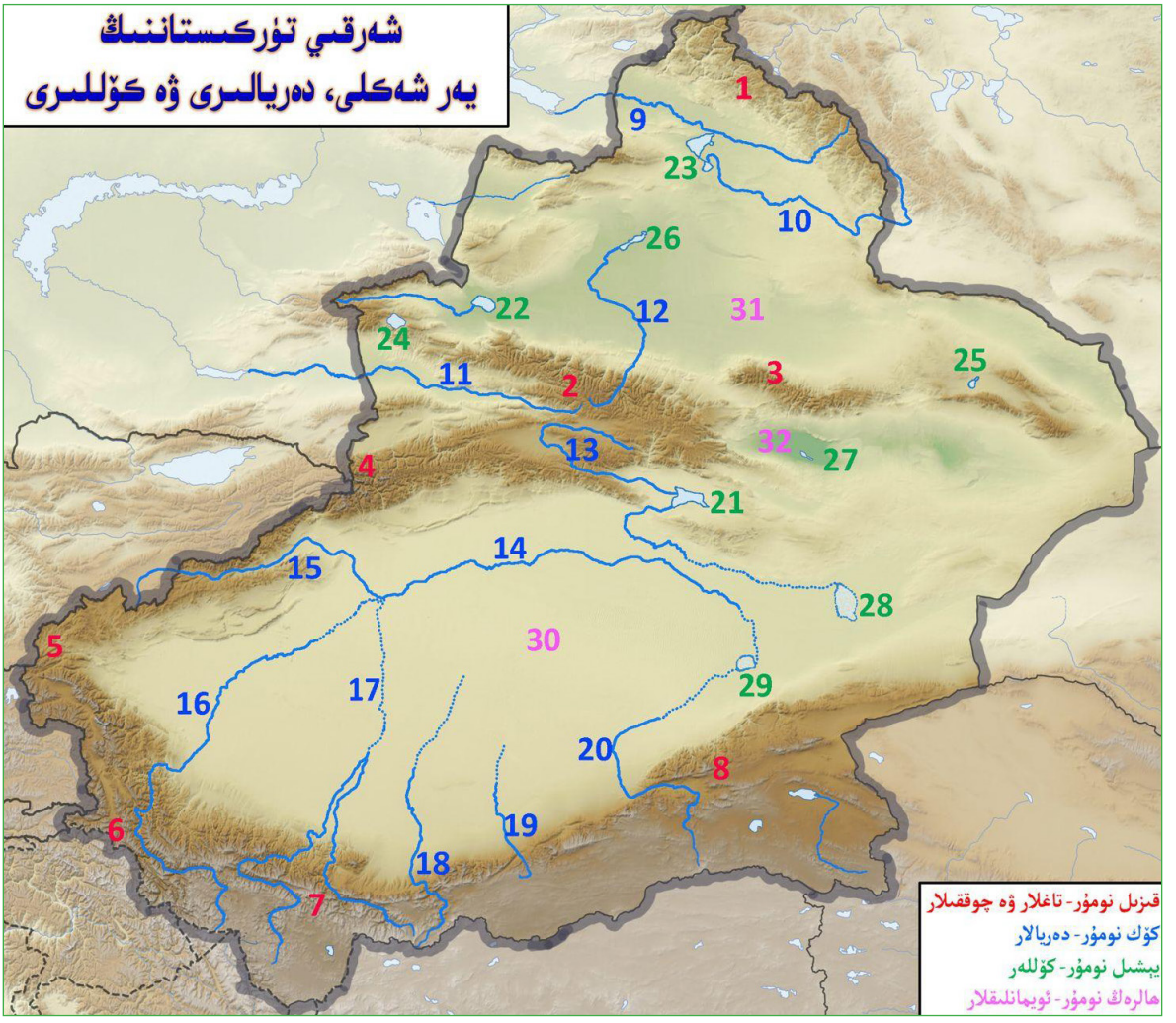
تاقىتى تاق بولماق:

ئاغزى ئىتتىك:

كۆزلىرىگە ئىشەنمەي قالماق:

4. سېلىم بوۋاي ناخشا قىلىپ ئېيتقان شېئىرنى تەھلىل قىلىڭلار. شېئىردا قانداق ئىدىيەۋى ھېسسىيات ئىپادىلەنگەنلىكىنى ئايرىم-ئايرىم سۆزلەپ بېرىڭلار.

5. تۆۋەندىكى خەرىتىدىن ۋەتىنىمىزدىكى ئويمانلىقلارنى تېپىڭلار ۋە بۇ تېكىستتە تىلغا ئېلىنغان يەرنىڭ قايسى ئويمانلىقتا جايلاشقانلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

4-دەرس: ئۇيغۇر تىلى بىلىملىرى: سۆز بىرىكمىسى

سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدىغان، بىر ئىش-ھەرىكەتنى ياكى ئوي-پىكىرنى تولۇق ئىپادىلىمەيدىغان گىراماتىكىلىق بىرلىك، «سۆز بىرىكمىسى» دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئايال دوختۇر، ئۇچ ئادەم، گۈزەل تەبىئەت ...

چىرايلىق يازماق، شۇ يەر، سىم-سىم يامغۇر ...

ھېلى كەلگەن، ئۆيدىن كەلمەك، تۇمان قاپلىماق ...

تۇرار جاي، يازغان خەت، كۆچۈرۈپ يېزىش ...

ئوقۇغىلى بارماق، چاي ئىچمەك، پاكار ۋە ئورۇق ...

ئالىقانچىلىك يەر، ۋەتەن ئۈچۈن، سىزنى دەپ ...

ئىككى قېتىم، بەش كىلو، بىر قاتار ...

مەشىق باغچىسى

1. تۆۋەندىكى ئۈچۈرلارنى ئوقۇڭلار.

ۋەتىنىمىزدىكى تارىخىي ئورۇنلار: كۆچا، قەشقەر، خوتەن، قۇمۇل، ئاتۇش، كورلا، تۇرپان، چاقلىق، غۇلجا، ئالتاي، قارامايي ...

داڭلىق مەھسۇلاتلار: ئانار، ئۈزۈم، ئۆرۈك، ياڭاق، نەشپۈت، قوغۇن، چىلان، ئالما، ئەنجۈر ... نېفىت، ئالتۇن، ئۇران، ئەتلەس، قاشتېشى ...

قەدىمىي يادىكارلىقلار: يارغۇل، ھېيتگاھ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەقبەرىسى، مەھمۇد كاشغەرىي مەقبەرىسى، ئامانىسا خېنىم مەقبەرىسى، كارىز، ئىدىقۇت، بېزەكلىك، قىزىل مىڭئۆي ...

2. يۇقىرىدا بېرىلگەن ئۈچۈرلاردىن قايسىلىرى تۆۋەندىكى رەسىمدە بار؟ ئېيتىپ بېرىڭلار.

يۇقىرىدىكى خەرىتىدە بېرىلگەن شەھەرلەر ۋە ناھىيەلەر بىلەن نومۇر قويۇلغان رەسىملەرنى تۇتاشتۇرۇڭلار. رەسىمدىكى تارىخىي-مەدەنىي يادىكارلىقلار ۋە داڭلىق مەھسۇلاتلار ۋەتىنىمىزنىڭ قايسى جايلىرىغا تەۋە؟

نومۇر قويۇلغان رەسىملەرنىڭ ئىزاھاتى:

(1) ئالما
(2) ئەنجۈر
(3) ھېيتگاھ
(4) يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەقبەرىسى
(5) ئانار
(6) مەھمۇد كاشغەرىي مەقبەرىسى
(7) ئامانىنساخاننىڭ مەقبەرىسى
(8) ئەتلەس
(9) ياڭاق
(10) قىزىل مىڭئۆي
(11) مىرەندىكى بۇددا مۇنارى
(12) چوڭ چىلان
(13) نەشپۈت
(14) ئۈزۈم
(15) يارغۇل قەدىمكى شەھىرى
(16) كارىز
(17) بېزەكلىك مىڭئۆي
(18) قوغۇن
(19) چوڭ بازار سودا مەركىزى

4. تۆۋەندە بېرىلگەن سۆزلەردىن مۇڭاپىقلىرىنى تاللاپ، بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇڭلار.

ئېگىز	جىمجىت	ئىللىق	رەڭگارەڭ	زۇمرەتتەك	مەيىن

_____ باھار كۈنلىرى _____ تېرەكلەر _____كۆل سۈلىرى

_____ قىش كېچىسى _____ تاغ شاملىلى _____ بويالغلار

5. تۆۋەندە بېرىلگەن ھەر بىر گۇرۇپپىدىكى سۆز ياكى ئىبارىنى، مەنىسىگە ئاساسەن، بالدۇر كېيىنلىك تەرتىپى بويىچە تىزىپ چىقىڭلار.

1) چۈش كېچە سەھەر ئاخشام چۈشتىن كېيىن

2) نورۇز يېڭى يىل شەرقىي تۈركستان جۇمھۇرىيىتى بايرىمى

3) ئورەك كولاش سۇ قۇيۇش كۆچەت قويۇش توپا يۆلەش

4) بىخ چىقىرىش مېۋە پىشىش چېچەكلەش يوپۇرماقلار تۆكۈلۈش غورا بولۇش

4. تېپىشماقلارنى تېپىڭلار.

1) قىشتا سۈدەك ئاتالماس،
سۇغا سالساڭ لەيلەيدۇ،
لېكىن يازدا ياشىيالماس.

2) مەن كېلىمەن دەپ توۋلايدۇ،
بوغۇم-بوغۇم قۇيرۇقى،
نەچچە يەردە ئۇلىنىدۇ.
كېچە -كۈندۈز، قىش ۋە ياز،
ماڭىدۇ ئۇ بەكمۇ ساز.

5. «ئۇر توقماق» ناملىق ئاۋازلىق چۆچەكنى ھەمەيلەن بىرلىكتە ئاڭلاپ چىققاندىن كېيىن، قىسقىچە بايان قىلىپ بېرىڭلار.

بايان ماقالىسى

مەلۇم ۋەقە، ھادىسە، كىشى ياكى نەرسە توغرىسىدا ئۇچۇر بېرىلگەن ماقالىلەر «بايان ماقالىسى» دەپ ئاتىلىدۇ.

6. «ۋەتەنىمگە بارغاندا» دېگەن تېمىدا بىر بايان ماقالىسى يېزىڭلار. ماقالىنى باشلاشتىن بۇرۇن، تۆۋەندىكى ئۇچۇرلارنى تولدۇرۇڭلار.

ماۋزۇ:

يازغۇچى:

بايان قىلماقچى بولغان يەر:

ۋاقىت:

7. تۆۋەندىكى چۆچەكنى ئوقۇپ، تەسىراتىڭلارنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

قىلىچ باتۇر

بۇرۇن بىر كەمبەغەل ئوتۇنچى ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىرلا ئوغلى بار ئىكەن. ئايالى خېلى بۇرۇنلا ئۆلۈپ كەتكەچكە، ئۇ ئانىسىدىن كېچىك قالغان ئوغلىغا ھەم ئاتا، ھەم ئانا ئىكەن. بالا ئون سەككىز ياشلارغا كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوتۇنچى ماغدۇرىدىن كېتىپ، ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوغلىنى يېنىغا چاقىرىپ:

ــ بالام، يوقسۇزچىلىق دەستىدىن سېنى يا ئوقۇتالمىدىم، يا بىرەر ھۈنەرگە بېرەلمىدىم. ساڭا مىراس قىلىپ قالدۇرغۇدەك نەرسەممۇ يوق. شۇڭا، مەندىن كېيىن قالساڭ، كۈنۈڭنى قانداق ئالارسەن دەپ ئەنسىرەۋاتىمەن. كونىلاردا «يۇرت باقساڭ ئۆسەرسەن، باقمىساڭ ئۆچەرسەن» دېگەن ماقال بار. قانداقلا بولمىسۇن، يۇرتۇڭدىن ئايرىلما، ئۇنىڭ بىر چىمدىم توپىسىنمۇ تۇتىيا بىل، ــ دەپتۇ ــ ده، كۆز يۇمۇپتۇ. بالا يىغلاپتۇ، قاقشاپتۇ، قولۇم-قوشنىلارنىڭ ياردىمى بىلەن دادىسىنى يەرلىككە قويۇپتۇ.

بىر يىلى بۇ ئەلگە ياۋ باستۇرۇپ كەپتۇ. پادىشاھ بېغىدا ۋاپات بولۇپ، لەشكەرلىرى تېزىپ كېتىپتۇ. خەلق مال-مۈلكىدىن، يەر-زېمىنىدىن ئايرىلىپ، ياقا يۇرتلاردا سەرسان بوپتۇ. بۇنى كۆرگەن بالىنىڭ يۈرىكى ئېچىشىپ، باغرى كاۋاپ بوپتۇ. ئۇ ئانا يۇرتىنى قوغدىماقچى بوپتۇ ـ يۇ، بۇنىڭغا قۇربى يەتمەپتۇ.

بىر كۈنى چۈشىدە ئاپئاق ساقاللىق بىر بوۋاي ئۇنىڭغا مۇنداق دەپتۇ: «ئوغلۇم، يىلان ئۇچرىسا، قامچا ئالغىن، دۇشمەن ئۇچرىسا، قىلىچ ئالغىن». ئۇ بوۋاينىڭ ئېيتقىنى بويىچە قىلىچ ئىزدەپتۇ ـ يۇ، تاپالماپتۇ.

شۇ كۈنلەردە دادىسى ئېيتىپ بەرگەن مۇنداق بىر ھېكايە ئېسىگە كەپتۇ: «يۇرتىمىزدىكى تاغنىڭ چوققىسىدا بىر باغ بار. ئۇ يەرگە ئىنس-جىنمۇ چىقالمايدۇ. تاغنىڭ يېنىدا كۆمۈش يىلانىدەك تولغىنىپ ئاقىدىغان بىر دەريا بار. بۇرۇن بىر پادىشاھ غەربكە يۈرۈش قىلىپ كېتىۋېتىپ، شۇ دەريادا ئېتىنى سۇغارغاندا، بۇ زېمىننىڭ كۆركەم، باي، خەلقىنىڭ ئىشچان، خۇشخۇي ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ خاسىيەتلىك قىلىچىنى ئاشۇ غاردىكى ئالتۇن قوزۇقتا ئېسىپ قويغانكەن. قىلىچنىڭ يېنىدا بىر ئالتۇن يۈگەنمۇ ئېسىقلىق ئىمىش. ئەگەر بۇ يۇرت بىرەر بالا-قازاغا دۇچار بولسا، جاپا-مۇشەققەتتىن قورقمايدىغان بىرەر باتۇر غارغا كىرىپ، ئالتۇن يۈگەننى سىلكىسە، بىر تۇلپار ھازىر بولارمىش. شۇ خاسىيەتلىك قىلىچتا ئېرىشسە، ئەلنى ياۋدىن خالىس قىلارمىش.

يىگىتنىڭ كۆڭلى بىردىنلا يورۇپ كېتىپتۇ-دە، تاغقا يول ئاپتۇ. چوققىلىرى كۆككە بوي تارتقان تاغ يىگىتكە يول بەرمەپتۇ. يىگىت دەل-دەرەخلەرگە ئارغامچا ئېتىپ يۇرۇپ، تاغقا يامىشىپتۇ، لېكىن ئۇچ كېچە-كۈندۈز تىرمىشىپمۇ دېگەن يېرىگە چىقالماپتۇ. ئۇ تاغنىڭ قاق بېلىدىن ئېشىپ، ئادەم ئايىغى باسمىغان بىر تاغ يولىنى كۆرۈپتۇ-دە، ئەمدىلا شۇ يولغا چۈشۈپ ماڭاي دېيىشىگە، يوغان بىر يىلان ۋىشىلداپ، يىگىتنىڭ ئالدىنى توسۇۋاپتۇ ۋە ھەيۋە قىپتۇ. يىگىت يوغان بىر تاشنى يىلانغا ئاتقانكەن، كاللىسى مجىلىپ ئۆلۈپتۇ. يىگىت بىر كۈن يول مېڭىپ، ئازراق دەم ئاپتۇ؛ ئاندىن يەنە بىر چوققىغا يامىشىپ چىقىپتۇ. يولۇاس، قاپلان، ئېيىقلار خىرىس قىلغان بولسىمۇ، يىگىت ئېلىشىپ ئۇلارنى يەر چىشلىتىپتۇ. يەتتىنچى كۈنى ئۇ ھېلىقى غارغا يېتىپ كەپتۇ. قارىسا، ئالتۇن قوزۇقتا بىر قىلىچ ۋە بىر يۈگەن ئېسىقلىق تۇرغۇدەك.

يىگىت قىلىچنى بېلىگە ئېسىپتۇ؛ ئاندىن يۈگەننى سىلكىگەنكەن، ئالدىدا بىر ئاق تۇلپار پەيدا بوپتۇ. يىگىت ئاتقا مىنىپ، «چۇھ» دېگەنكەن، ھەش-پەش دېگۈچە تاغدىن چۈشۈپ بوپتۇ. ئۇ ئۆزىگە ئوخشاش ئەل سۆيەر يىگىتلەرنى توپلاپ، ياۋغا ھۇجۇم قىپتۇ. خاسىيەتلىك قىلىچنىڭ كارامىتى بىلەن، ياۋنىڭ لەشكەرلىرىنى يېڭىپتۇ. خەلق يىگىتنى پادىشاھلىققا تەينىلىگەن بولسىمۇ، ئۇ ئۇنىماپتۇ. ئاخىرى ئۇلار بىر ئادىل كىشىنى پادىشاھ قىلىپ سايلاپتۇ. شۇنىڭدىن بېرى، بۇ يۇرت تېخىمۇ رونىاق تېپىپتۇ. «قىلىچ باتۇر» دېگەن چۆچەك شۇنداق قىلىپ ئېغىزدىن-ئېغىزغا، قۇلاقتىن-قۇلاققا تاراپ، زامانىمىزغىچە يېتىپ كەپتۇ.

ۇەتتىنمگە باريمەن

دەرسكە تەييارلىق

- تەبىئەت بىلەن ئىنسانلارنىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بار؟
- نېمە ئۈچۈن تەبىئەتنى قوغدىشىمىز لازىم؟

5- دەرس: توغراق

ئۆمەر مۇھەممەتئىمىن (كىروران)

(بايان ماقالىسى)

بۇ يىل دەم ئېلىشتا، ئائىلىمىزدىكى تۆتەيلەن چەرچەندىكى ئۇرۇق-تۇغقانلارنى يوقلاپ كېلىش ئۇچۇن 1-ماي ئەتىگەندە كورلىدىن يولۇچىلار ئاپتوبۇسىغا ئولتۇرۇپ يولغا چىقتۇق. بىز ياپيېشىل لوپنۇر يېزىلىرىدىن ئۆتۈپ، قاقاس چۆلىدە ئالاھازەل ئىككى سائەت ماڭغاندىن كېيىن، ئاپتوبۇس غۇزمەك-غۇزمەك توغراقلىققا كىردى.

كۆز ئالدىمىزدىكى بىر ئۇچى ئۇپۇققا تۇتاشقان ياپيېشىل توغراقلىق يېيىلىپ ياتاتتى. توغراقلار ئارىسىدىن زەن قويۇپ قارىغاندا، توغراقلىقنىڭ ئۇ تەرىپىدە گويا قېتىپ قالغان دېڭىز دولقۇنلىرىدەك چەكسىز قۇم بارخانلىرى كۆزگە چېلىقاتتى. بىز ئادەمنى غېرىپسىندۇرىدىغان زېرىكىشلىك قاقاسلىقتىن چىقىپ، بوستانلىققا يېتىپ بارغانلىقىمىز ئۇچۇن بولسا كېرەك، ئۇزاقتىن بۇيان كۆرۈشنى ئارزۇلاپ كەلگەن قېمەتلىك نەرسىمىزنى كۆرۈۋاتقاندەك، توغراقلارغا ھاياجان بىلەن تويماي قارايتتۇق. توغراق قوۋزاقلىرى خۇددى قاغجىرىغان سېغىزلاردەك چاك-چاك يېرىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ كۆككە بوي تارتقان شاخلىرى، غۇچچىدە يوپۇرماقلىرى يېشىل مەشئەلدەك گۈزەل ھەم ھەيۋەتلىك كۆرۈنەتتى. ئىلگىرى مەن بۇ توغراقلىقتىن كۆزدە ئۆتكەندىم. كۇزنىڭ دەسلىپىدە توغراق يوپۇرماقلىرى بارا-بارا قىزغۇچ تۇس ئېلىپ، كۈن نۇرىدا مىس تەڭگىلەردەك پارقىراپ، كۆزنى قاماشتۇراتتى. كەچ كۆزدە بولسا، بارا-بارا سارغىيىپ، ھەل بېرىلگەندەك ساپسېرىق يالتىراپ، ئاجايىپ جلۋىلىك كۆرۈنەتتى. شامالدا يەرگە تۆكۈلۈشلىرى بولسا، سېخىينىڭ ئېتىكىدىن تورۇكلاپ چۈشكەن ئالتۇن تىللالاردەك جۇلالىنىپ كۆزنىڭ يېغىنى يەيتتى ...

— قاراڭ، دادا، ئاۋۇ توغراقلارغا، — دېدى قىزىم، — ئۆزى قۇرۇپ قاپتۇ. يېنىدىكى غۇلاچ يەتمەيدىغان ئاۋۇ توغراق سۈنۈپ كېتىپتۇ، لېكىن يېنىدىن يېڭى قىرچىنلار كۆكلەپ چىقىپتۇ.

قىزىم كۆرسەتكەن تەرەپكە قارىسام، قوۋزاقلىرى سويۇلۇپ، قۇرۇپ قاقشال بولغان قېرى توغراق دۆڭدە يانپاشلاپ يېتىپتۇ. توغراقنىڭ يىلتىزى ئەتراپىدىن، ھاياتلىقنىڭ ئەڭ يارقىن نامايەندىسى سۈپىتىدە ئۆسۈپ چىققان قىرچىنلار بولسا، مەيىن چۆل شامىلىدا بىلىنەر-بىلىنمەس تەۋرىنىپ تۇرۇپتۇ. شۇ ئەسنادا قىزىم يەنە سوراپ قالدى:

— توغراق دېگەن ئاجايىپ خاسىيەتلىك دەرەخ ئىكەن — ھە، دادا؟

— شۇنداق، — دېدىم قىزىمغا چۈشەندۈرۈپ. قارىغاندا قىزىم توغراقنى مەھەللىمىزدىكى باشقا دەرەخلەر بىلەن سېلىشتۇرۇۋاتقاندەك قىلاتتى.

— خەلقىمىز ئارىسىدا «توغراق تىك تۇرۇپ مىڭ يىل، يېقىلىپ مىڭ يىل، توپىغا كۆمۈلۈپ مىڭ يىل ياشايدۇ» دېگەن گەپ بار. شۇڭا پېشقەدەملەر بىلەن خوشلاشقاندا: «توغراق يېشىدا ياشاڭ» دەيمىز ... توغراقتىن «توغرىغۇ» دەپ ئاتىلىدىغان، توپا رەڭ، قېتىشمىغا ئوخشايدىغان بىر نەرسە چىقىدۇ. كىچىك چېغىمىزدا ئاپام ئۇنى ئاش سودىسى ئورنىدا ئىشلىتەتتى. ئاش سودىسى پەيدا

بولغاندىن كېيىن توغرىغۇنى ئىشلەتمەيدىغان بولدى. توغراقتىن يەنە بىر خىل سۇ چىقىدۇ. تېڭىپلارنىڭ ئېيتىشچە، ئۇ نۇرغۇن كېسەلگە شىپا بولىدىكەن ...

— بىرسى سۇغارمىسىمۇ ئۆسۈۋېرەمدۇ، دادا، بۇ توغراقلار؟ — قىزىم يەنە سوراشنى داۋاملاشتۇردى. ئۇنىڭ نەزىرى يىراقلاردىكى دۆڭلۇكلەردە، يەنە كېلىپ يېنىدا ھېچقانداق سۇ دىدارى كۆرۈنمەيدىغان جايلاردا مەغرۇر كۆكلەپ تۇرغان توغراقلاردا ئىدى.

— شۇنداق، قىزىم! سۇغارمىغان تەقدىردىمۇ ئۆسۈۋېرىدۇ، ئەمما يەر ئاستى سۈيى يېتەرلىك بولمىسا بولمايدۇ. 2000-يىلى 5-ئايدىن 2001-يىلى 11-ئايغىچە باغراش كۆلىدىن تارىم دەرياسىغا ئۇچ قېتىم سۇ قويۇپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن تېتىما كۆلى سۇغا قاندى. تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى مىڭ مېتىردىن مىڭ ئالتېيۇز مېتىرغىچە كەڭلىكتە يەر ئاستى سۈيى ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى. ئۇزۇنلۇقى سەككىز يۈز كىلومېتىر، كەڭلىكى سەكسەن كىلومېتىر كېلىدىغان تارىم يېشىل كارىدورى يېڭىباشتىن شەكىللىنىشكە، قۇرۇپ كەتكەن تارىم بويلىرىنى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر قاپلاشقا باشلىدى. نۇرغۇن يېڭى قىرچىنلار ئۆسۈپ چىقتى. توغراقلارنىڭ يوپۇرماق تاشلاش ۋاقتىمۇ يىگىرمە كۈن ئارقىغا سۈرۈلدى.

قۇرۇپ كەتكەن، ئەمما تۈۋىدىن قىرچىنلار غۇنچىدە كۆكلەپ چىققان ھېلىقى يوغان توغراق كۆز ئالدىمدىن نېرى كەتمىدى. ئۇنىڭ گەۋدىسى يىللار مابەينىدە ھالدىن كېتىپ يىقىلغانىدى. لېكىن قەيسەر يىلتىزلىرى ھاياتلىقنىڭ ئۇزۇلمەس مەنبەسى سۈپىتىدە يېڭى-يېڭى قىرچىنلارنى بىخلىتىۋاتاتتى. يەر شارىنىڭ تېپىك قۇرغاق بۇ ئىقلىمىدا، ئەسىرلەردىن بېرى دەھشەتلىك قۇم-بوران ۋە قۇرغاقچىلىق ئىچىدە مەغرۇرانە ياشاپ كېلىۋاتقان بۇ توغراقلاردا چاقنىغان چىدام ۋە غۇرۇر، ئۆلمەس بىر روھنى ئەسكە سالاتتى. مەن قىزلىرىمغا قاردىم. ئۇلار نېمىلەرنىدۇر ئويلاۋاتقاندەك قىلاتتى.

كۆنۈكمە

1. تېكستكە ئاساسەن تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) دادىنىڭ چۈشەندۈرۈشىدىن توغراقنىڭ قانداق ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلۋالدىڭلار؟

2) «توغراق تىك تۇرۇپ مىڭ يىل، يىقىلىپ مىڭ يىل، توپىغا كۆمۈلۈپ مىڭ يىل ياشايدۇ» دېگەن جۈملىنى قانداق چۈشىنىسىز؟

3) نېمىشقا چوڭلارغا ئۆزۈن ئۆمۈر تىلىگەندە «توغراق يېشىدا ياشاڭ» دەيمىز؟

4) «ئەسىرلەردىن بېرى دەھشەتلىك قۇم-بوران ۋە قۇرغاقچىلىق ئىچىدە مەغرۇرانە ياشاپ كېلىۋاتقان بۇ توغراقلاردا چاقنىغان چىدام ۋە غۇرۇر، ئۆلمەس بىر روھنى ئەسكە سالاتتى.» بۇ جۈملىدىكى «ئۆلمەس روھ» نېمىنى كۆرسىتىدۇ؟

2. تۆۆەندىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مەنىسىنى لۇغەتتىن ئىزدەپ «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار ۋە جۈملە تۈزۈڭلار.

قاغجىرىغان، ئالاھازەل، ئۇپۇق، زەن قويۇ-

بارخان، يېپىنچا، يېڭىباشتىن، قېتىشما

توغراق يېشىدا ياشا-، كۆزنىكى يېغنى يە-

3. «توغراق» ماۋزۇلۇق تېكىستتە قايسى تىنىش بەلگىلىرى ئىشلىتىلگەن؟ مىسال بىلەن كۆرسىتىڭلار.

4. تېكىستنى قايتا ئوقۇپ، سىلەرگە ئەڭ كۆپ تەسىر قىلغان مەزمۇننى يېزىڭلار.

5. تېكىستتىكى ئەڭ ياخشى كۆرگەن جۈملىلەرنى تاللاپ چىقىڭلار ۋە سىنىپتا ئۆزئارا ئورتاقلىشىڭلار.

ئىككىيوم

مەنىسى، ئۆز تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ لۇغەت مەنىسىگە باغلىنىشى بولمىغان، كۆچمە مەنىلىك سۆز، تۇراقلىق ئىبارە ۋە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن ئىبارەت. مەسىلەن:

مومانىڭ يېشى سەكسەندىن ئاشقاچقا، كۆزلىرى تورلىشىپ قالدى.

ئۇكامنىڭ قۇلىقى بەك يۇمشاق.

سادىرنىڭ كۆڭلى بەك تۇز، باشقىلارغا يامانلىقى يوق ئادەم.

5. تۆۆەندىكى ئىككىيومىلارنى ئىشلىتىپ بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

كۆزنى قاماشتۇر-

كۆزنىكى يېغنى يە-

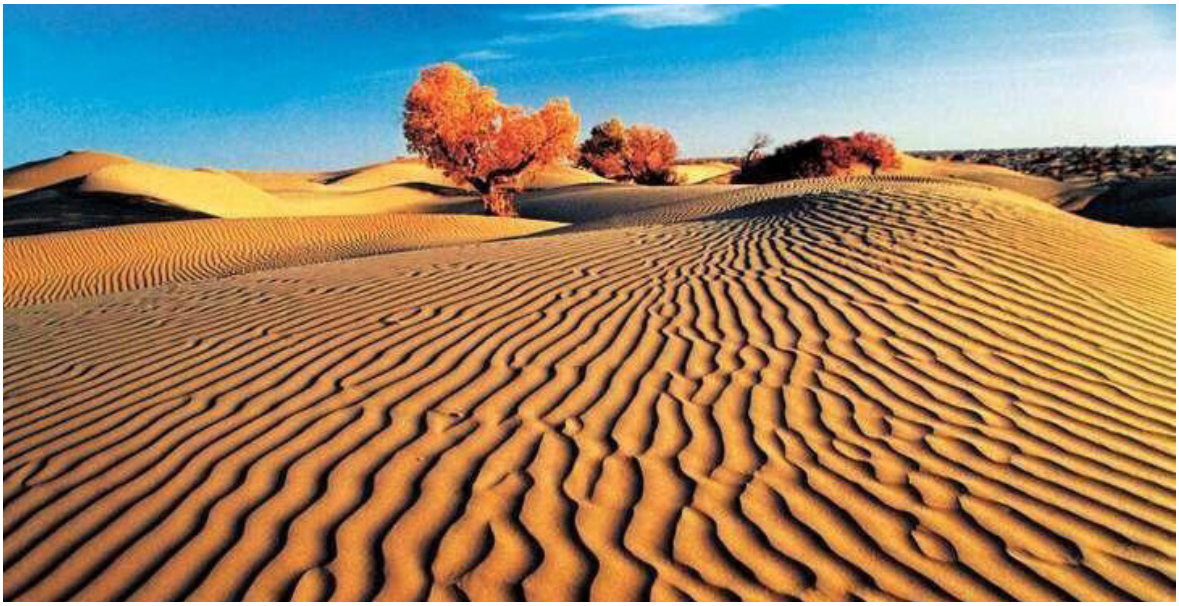
تارىم دەرياسى

تارىم دەرياسى — تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان. ئۇ ئەتراپىدىكى تەڭرىتاغ، پامىر، قاراقۇرۇم، قۇرۇم ۋە ئالتۇن تاغلىرىنى مەنبە قىلغان 144 چوڭ - كىچىك دەريا ۋە ئېقىنلارنىڭ بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. تەڭرىتاغقا جايلاشقان تۆمۈر ۋە خانتەڭرى چوققىلىرى ئەتراپىدىن باشلىنىدىغان ئاقسۇ دەرياسى، قاراقۇرۇم تېغىدىن باشلىنىدىغان زەرەپشان(يەكەن) دەرياسى ۋە قاراقۇرۇم تېغىدىن باشلىنىدىغان خوتەن دەريالىرى قوشۇلۇپ، تارىم دەرياسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. زەرەپشان دەرياسىنىڭ باشلىنىش نوقتىسىدىن ئاخىرقى قۇيۇلۇش نۇقتىسى بولغان تېتىما كۆلگىچە ھېسابلىغاندا، تارىم دەرياسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2179 كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقتا دۇنيا بويىچە 5-ئورۇندا تۇرىدىغان ئىچكى قۇرۇقلۇق دەرياسى ھېسابلىنىدۇ. تارىم دەرياسى تارىختا ئۆز ئېقىن يولىنى دائىم ئۆزگەرتىپ، نۇرغۇنلىغان شاخچە ئېقىنلارنى ھاسىل قىلغاچقا، «يۈگەنسىز ئات» دەپ تەرىپلەنگەن. تارىم دەرياسى تارىختا لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلغان، لېكىن كېيىنكى مەزگىللەردىكى سۇ مىقدارىنىڭ ئازىيىشى، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىن رايونىدا ئىنسانلارنىڭ چوڭ تېپتىكى سۇ ئامبارلىرىنى قۇرۇشى نەتىجىسىدە ئېقىنىنى ئۆزگەرتىپ، تەكەنلىك قەدىمىي ئېقىنىنى بويلاپ، تېتىما كۆلگە قۇيۇلمىدىغان بولغان.

6-دەرس: تەكلىماكان

تەكلىماكان قۇملۇقى ــ تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان. يەر مەيدانى 338 مىڭ كىۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەڭ چوڭ، دۇنيا بويىچە 2-چوڭ قۇملۇق. «تەكلىماكان» دېگەن بۇ نامنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا «تەكتىماكان»، «كىرسە چىققىلى بولمايدىغان تىلسىم ماكان»، «بايلىق كۆمۈلگەن ماكان» قاتارلىق مەنىلىرى بار.

بۇ نامنىڭ كېلىپ چىقىشىدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار: بۇ يەر ئەسلى كەڭ كەتكەن بوستانلىق ئىكەن. ئەمگەكچان، باتۇر، ئەقىل-پاراسەتلىك تەكلىماكانلىقلار دەل-دەرەخلەر باراقسان ئۆسكەن، گۈل-گىياھلار خۇش پۇراق چېچىپ تۇرغان، تۈپرىقى مۇنبەت، سۇيى ئەلۋەك، يايلاقلىرى چەكسىز بۇ ماكاندا ئەينى زامانىدىكى ئاجايىپ ئاۋات شەھەر، قورغانلارنى بەرپا قىلغان ئىكەن. بىر كۈنى تۈيۈقسىز قارا بوران چىقىپ، قۇم-شىغىللارنى ئۇچۇرۇپ، بوستانلىقنى كۆمۈپ تاشلاشقا باشلاپتۇ. قىرىق كېچە-كۈندۈز توختىماي چىققان قارا بوران ياپيېشىل بوستانلىقنى، ئۇنىڭدىكى شەھەر، قورغان ۋە مەھەللىلەرنى قۇم ئاستىغا غەرق قىپتۇ. قارا بوران توختىغاندىن كېيىن، قۇم-بوران ئاپىتىدىن ئامان قالغان، ئەمما ئۆي-ماكانلىرىدىن ئايرىلغان تەكلىماكانلىقلار يەنە داۋاملىق ياشاش ئۈچۈن، قاۋۇل يىگىتلەرنى تاللاپ، قۇم-بوران ئاپىتىدە كۆمۈلۈپ قالغان ئەسلىي ماكانغا بېرىپ ئاشلىق، كىيىم-كېچەكلەرنى تېپىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ، بىراق ئۇلار شۇ كەتكىنىچە قايتىپ كېلەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ جاي كىشىلەرگە پايانسىز تىلسىم، سىرلىق بىر ماكان بولۇپ تۇيۇلۇپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، كىشىلەر بۇ جاينى «تەكلىماكان» دەپ ئاتىشىپتۇ ...

ئەلۋەتتە، بۇ ــ خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەت. ھازىر كىشىلەر يەنە «تەكلىماكان» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا خىلمۇ خىل قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. مەسىلەن، تەكلىماكاننىڭ ئوتتۇرىسىدا خۇددى زەر يىپقا ئوتكۈزۈلگەن يېشىل مەرۋايىتقا ئوخشاش نۇرغۇن بوستان ۋادىلار بىر-بىرىگە

تۇتاش هالدا هالقسمان تارقالغانكەن. پەم-پاراسەتلىك، ئىشچان خەلقمىز بۇ بوستانلىقلارنى كۆكەرتىش بىلەن بىللە، ئۇزۇمزارلىقلارنى بەرپا قىپتۇ. ئۇلار ئۇزاق تارىخ داۋامىدا، ياشاش مۇھىتىنىڭ ناچارلىششى تۈپەيلىدىن ئەسلىي ماكانىنى تاشلاپ، ئېقىن مەنبەسىنى قوغلىشىپ، تەدرىجىي كۆچۈپ ماكانلىشىپ ياشاپتۇ. بۇ جەريانىدا تەرك ئېتىلىپ، قۇم دېڭىزى ئاستىغا غەرق بولغان شۇ ئۇزۇمزارلىقلارنى ئەسلەپ، ئۇنىڭغا «تەكلىماكان» دەپ نام بېرىپتۇ. كېيىنچە بۇ نام ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا شۇنداق ئاتىلىپ، تا بۈگۈنگە قەدەر كەپتۇ ...

تەكلىماكان چۆللىرىنىڭ جەنۇبىي چەتلىرىدىن تېپىلغان نۇرغۇن شەھەر خارابىلىرى، قەدىمىي ئاسارە-ئەتىقىلەر... مەسىلەن: نىيە خارابىسى، كېروران خارابىسى، مازار تاغدىكى قەدىمكى قەلئە قاتارلىقلار بۇنىڭ تارىخىي گۈۋاھچىسى سۈپىتىدە تاكى زامانىمىزغا قەدەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا.

ئۇنداقتا تەكلىماكان زادى قانداق ماكان؟ بىز بۇنى ياخشى چۈشەنسەك، ئۇنىڭ ھەرگىزمۇ تىلسىم ياكى قاقاس چۆل ئەمەسلىكىنى، بەلكى ئاستىمۇ ئۈستىمۇ ئالتۇن، بايلىقى مول ماكان ئىكەنلىكىنى بىلىپ يېتىمىز. تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ دائىرىسى كەڭ بولۇپلا قالماستىن، ئۇنىڭدىكى قۇم بارخانلىرىنىڭ شەكلىمۇ خىلمۇ خىل. كۆچمە بارخانلار پۈتكۈل قۇملۇق كۆلىمىنىڭ 85% نى تەشكىل قىلغاچقا، تەكلىماكان چۆلى دۇنيا بويىچە 2-ئورۇندا تۇرىدىغان كۆچمە قۇملۇق سانالماقتا.

تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى قۇملار، تارىم دەرياسىدىكى ھەرقايسى تارماق ئېقىنلىرىنىڭ ئۆزى بىلەن بىللە ئېقىتىپ كەلگەن ئاقما چۆكۈندىلىرىدىن، قۇرۇپ كەتكەن دەريا دېلتىلىرىدىن، تىنماي تۇزلەشكەلەرنىڭ قاتمۇقات چۆكۈندىلىرىدىن شەكىللەنگەن. قۇملۇقنىڭ كەڭ كۆلەملىك تەرەققىيات دەۋرىدىن قالغانداا، قۇرغاق كىلىمات شارائىتىنىڭ تەسىرىدىن، يەر يۈزىدىكى چۆكۈندىلەر ئۇزاق يىللار داۋامىدا ئاپتاپتا ۋە شامالدا يىمىرىلىش ۋە يۆتكىلىش ئارقىلىق ھازىرقى كەڭ كۆلەملىك قۇملۇقلار شەكىللەنگەن.

تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ كىلىماتى ناھايىتى قۇرغاق، ھاۋا تېمپېراتۇراسىنىڭ سوتكىلىق پەرقى چوڭ. ھۆل-يېغىن 20 مىللىمېتىردىن تۆۋەن، پارلىنىش كۈچلۈك بولۇپ 300 مىللىمېتىردىن يۇقىرى. شۇنداق بولغاچقا، چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيەچىلەر تەكلىماكاننى سۈپەتلەپ «ھاياتلىق يوق چۆل»، «ھالاكەت دېڭىزى» دېگەن ناملار بىلەن ئاتىغان.

ھازىر تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان ماتېرىيالغا قارىغاندا، بۇ چۆل ئۇنچۇۋالا قاقاس ئەمەس، بەلكى بۇ يەردە مول يەرئاستى سۇ بايلىقى، تۈپراق بايلىقى بولغاندىن باشقا، يەنە ئۆسۈملۈك بايلىقىمۇ بار. بۇ جايدىكى پۈتمەس-تۈگىمەس قۇياش ئېنېرگىيەسى ۋە مول نېفىت، تەبىئىي گاز بايلىقى دۇنيا ئەللىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا.

كەلكۈن مەزگىلىدە خوتەن دەرياسىنىڭ تاشقىن سۈيى تەكلىماكاندىن ئېقىپ ئۆتۈپ، تارىم دەرياسىغا

قۇيۇلغاندىن باشقا، نىيە دەريالارنىڭ ھەممىسى تەكلىماكاندا ئاياغلىشىپ، يەر ئاستى سۇيىنى تولۇقلايدۇ. شۇنداق بولغاچقا، بۇ قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بەزى جايلاردىن بۇلاق سۇيى چىقىپ تۇرىدۇ. بەزى بارخانلار ئارىسىدا چايدام (چوڭ-چوڭ يېرىقلار) كۆللىرىمۇ شەكىللىنىپ قالىدۇ.

بۇ قۇملۇقتا يەنە يۇلغۇن، قومۇش، سۆكسۆك، چۆڭگۈن، يانتاق قاتارلىق 70 نەچچە خىلدىن كۆپ ئۆسۈملۈك بار، ئۇلار ئۆز-ئارا گىرەلىشىپ ئۆسۈپ، ئاجايىپ گۈزەل چۆللۈك مەنزىرىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ قۇملۇقتا يەنە ئازادە ياشاپ كېلىۋاتقان 27 خىل ھايۋان بار. ئۇلار بۇ «قاقاس» چۆللۈكىنى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر باغچىغا ئايلاندۇرغان.

يىغىپ ئېيتقاندا، تەكلىماكان قۇملۇقى تەبىئىي بايلىقى مول، مەنزىرىسىمۇ ئۆزگىچە بىر گۆھەر ماكان. ئۇ ھەرگىزمۇ «ئۆلۈك دېڭىز، قاقاس ماكان» بولماستىن، بەلكى نۇرغۇن بايلىق كۆمۈلۈپ ياتقان بىر ئۈمىد دېڭىزى. تەكلىماكان — ئادەم ياشغۇسىز قاقاسلىق بولماستىن، بەلكى پۈتۈن دۇنيا كۆز تىكىۋاتقان كەلگۈسى ئىستىقبالى پارلاق بىر ماكاندۇر.

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) تەكلىماكاننىڭ ھاۋا كىلىماتى قانداق؟ نېمە ئۈچۈن؟

2) تەكلىماكاندىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر قايسىلار؟ بۇلارنىڭ رولى نېمە؟

3) تەكلىماكاننىڭ «ئۈستىمۇ ئاستىمۇ ئالتۇن» بولۇشىنىڭ سىرى نېمە؟

4) سىزنىڭچە تەكلىماكان زادى قانداق ماكان ئىكەن؟

2. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى لۇغەتتىن تېپىپ، «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار. ئاندىن جۈملە تۈزۈڭلار.

تىلسىم، باراقسان، بەرپا قىل-:

سىرلىق، گۈڭگۈاھچى، چۆكۈندە، بوستانلىق

ھالاكەت، ھېلىھەم، ئىستىقبال

3. بېرىلگەن جۈملە شەكىللىرىگە ئىككىدىن جۈملە تۈزۈپ بېقىڭلار.

1) چۈنكى _____، شۇنىڭ ئۈچۈن _____.

2) _____، ئالايلى: _____.

3) خۇلاسە قىلغاندا _____، دېمەك _____.

4) _____ قارىغاندا _____، چۈنكى _____.

5) _____، ئەمما _____.

4. تېكىست نېمە بىلەن مۇناسىۋەتلىك؟ تېمىسىنى يېزىڭلار.

5. تېكىستنىڭ مەركىزى ئىدىيەسىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

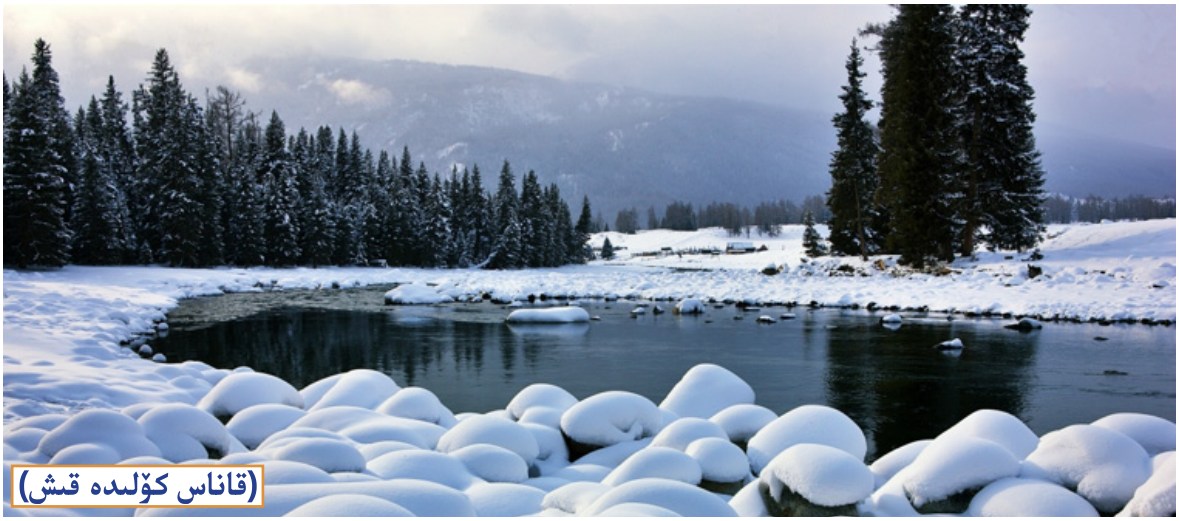
6. تېكىستكە پەرقلىق شەكىلدە ئىككى ماۋزۇ يېزىڭلار.

7-دەرس: قاناس كۆلى

(بايان ماقالسى)

قاناس كۆلى ــ شەرقىي تۈركستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئالتاي تېغىغا جايلاشقان. ئۇ تەبىئىي مەنزىرىلىك گۈزەل جاي بولۇپ، تاغنىڭ ئوتتۇرىسىغا، دېڭىز يۈزىدىن 1300 مېتىر ئېگىزلىككە جايلاشقان. كۆل ناھايىتى گۈزەل ۋە سىرلىق بولۇپ، ئۇنىڭ شىمالى ئادەم ئايىقى تەگمىگەن بىپايان تۈزلەڭلىك. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قاناس كۆلىدە ناھايىتى يوغان سۇ مەخلۇقى بار ئىمىش.

قاناس كۆلى ئۇزۇنلۇقى 25 كىلومېتىر، كەڭلىكى تەخمىنەن ئىككى كىلومېتىر كېلىدىغان سوزۇنچاق كۆل. تېپتىنچ كۆل سۈيىگە قارىغايلار ۋە ئېگىز تاغلار سايە تاشلاپ تۇرىدۇ. كۆلنىڭ ئەتراپى بۈك-باراقسان ئورمان بىلەن قاپلانغان بولۇپ، قارىغاي ۋە شەمشادلار قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. بەزى دەرەخلەرنىڭ شاخلىرى سۇ يۈزىگە تېگىپ تۇرىدۇ، بەزى دەرەخلەر سۇ يۈزىدە سوزۇلۇپ ياتىدۇ. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، سۇ مەخلۇقى گاھىدا كۆرۈنۈپلا غايىب بولىدىكەن. بەزىلەر ئۇزۇنلۇقى ئون مېتىر، ئېغىرلىقى ئىككى- ئۈچ تونىنا كېلىدىغان سۇ مەخلۇقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنمىش. ئۇلار ئۇنى يوغان قىزىل بېلىق (ئىلمىي ئاتىلىشى سالمۇ بېلىقى) بولسا كېرەك، دەپ پەرەز قىلىشقان. ئۇزىنى تاسادىپىي كۆرسىتىپ قويۇۋاتقان بۇ زور مەخلۇق تا ھازىرغىچە بىر سىر بولۇپ تۇرماقتا.

(قاناس كۆلىدە قىش)

قاناسنىڭ ئىقلىمى تولىمۇ ئۆزگىرىشچان. تومۇز ئىسسىق بولىدىغان ئىيۇل ئېيىدىن باشلاپ ئۈششۈك چۈشۈپ، ئاينىڭ ئاخىرىدا مۇز توڭلايدىكەن. بۇ ئارىلىقتا دائىم گۈلدۈرلىمالا گۈلدۈرلەپ، چاقماق چېقىپ، مۆلدۈر يېغىپ تۇرىدىكەن. سېنتەبىردە قار ياغىدىكەن، قارلىق مەزگىل سەككىز-توققۇز ئاي ئەتراپىدا داۋاملىشىدىكەن. سايامەت قىلىدىغان ۋاقىت ئەڭ كېچىككەندىمۇ ئاۋغۇستنىڭ ئوتتۇرىلىرىغچە بولىدىكەن، بىراق بىز ئاۋغۇستنىڭ ئاخىرقى بىر كۈنى يېتىپ كەپتۇق.

ئەزەلدىن ھېس قىلىپ باقمىغان جىمجىتلىقتا، دۇنيادىن ئايرىلغانىدەك بولۇپ قالىدۇق. بۇ يەردە ھەقىقەتەن جىمجىتلىق، خىلۋەتلىك ھۆكۈم سۈرەتتى. تىنىمسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ھاۋا رايىمۇ بىز تۇرغان ئىككى كۈن ئىچىدە، خۇددى سېھرىلەنگەندەك قاناسقا سىرلىق تۈس قوشۇپ قويدى.

بىرىنچى كۈنى ئەتىگەندە، بۇلۇتلار تال-تال شايى بەلباغلاردەك تاغنى ئورىۋالدى، ئاندىن بىردىنلا يەنە تۇپ- تۇپ بولۇشۇپ تاغ بېشىغا قاراپ لەرزان كۆتۈرۈلدى. ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەيلا يەنە يېيىلىپ يىراق-يىراقلارغا ئۇزۇپ كەتتى، ئارقىدىنلا قارا بۇلۇتلار توپلىنىپ، شارقىراپ يامغۇر يېغىپ كەتتى. بىراق، ئىككى سائەت ئۆتە-ئۆتمەيلا كۈن پارقىراپ چىقتى. يەر يۈزىدىكى قارلار پۈتۈنلەي ئېرىپ تۈگىدى. تاغلار بولسا يەنىلا كۆزنى قاماشتۇرىدىغان كۆمۈش لىباسىنى كىيگەن ئىدى.

داڭلىق تەبىئىي مەنزىرىلىك جايلارنىڭ ھەممىسىلا گۈزەل بولىدۇ، لېكىن قاناسنىڭ گۈزەللىكىنى «ئاجايىپ» دەپ سۈپەتلەشكە بولىدۇ. كۆل سۈيىنىڭ سۈزۈكلۈكى، ئەتراپىنىڭ جىمجىتلىقى ۋە خىلۋەتلىكى كىشىنى شېئىرىي تۇيغۇلارغا چۆمدۈرىدۇ. ھەممە نەرسە شۇقەدەر تىمتاس، شۇقەدەر سىرلىق ئىدىكى، ئۇنىڭ تېگىگە يەتكىلى بولمايدۇ. مانا بۇ قاناسنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان سېھرىي كۈچى.

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بولىدىغان جۈملىلەرنى تېپىپ چىقىڭلار ۋە قانچىنچى ئابزاس، قانچىنچى قۇر ئىكەنلىكىنى يېزىڭلار.

1) قاناس كۆلى قەيەرگە جايلاشقان؟

2) قاناس كۆلىنىڭ مەنزىرىسى ۋە سىرلىقلىقى قانداق تەسۋىرلەنگەن؟

3) قاناس كۆلىنىڭ كىلىمات ئۆزگىرىشى ھەققىدە قانداق ئۇچۇرلار بېرىلگەن؟

4) قاناس كۆلىنىڭ قانداق ئالاھىدىلىكى بار؟

2. قاناس كۆلى ھەققىدىكى تەسراتىڭلارنى قىسقىچە يېزىپ چىقىڭلار.

3. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى لۇغەتتىن تېپىپ، «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار ۋە جۈملە تۈزۈڭلار.

خلۇقەت، مەخلۇق، تومۇز ئىسسىق

ئۇششۇك، مۆلدۈر، نامايان، ھۆكۈم قىل-

نامەلۇم، تاسادىپىي، تىمتاس

ئابزاس

سۆزلەردىن جۈملە، جۈملىلەردىن بولسا، ئابزاس بارلىققا كېلىدۇ. ئابزاسلار تېكىستنى شەكىللەندۈرىدۇ. ھەر بىر ئابزاستا مەلۇم ئىش-ھەرىكەت ياكى ئوي-پىكىر ئىپادىلىنىدۇ. ھەر بىر ئابزاستىكى جۈملىلەر، مەنە جەھەتتىن بىر-بىرى بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ.

4. تۆۋەندىكى سۆزلەردىن بىرنى تېما قىلىپ تاللاپ، بەش جۈملىدىن تەركىب تاپقان بىر ئابزاس يېزىپ بېقىڭلار.

تىرىشچان　　جاسارەتلىك　　مەسئۇلىيەتچان

5. ئۇيغۇر تىلى باي بىر تىلدۇر. دېمەكچى بولغان ھەرقانداق سۆزنىمىزنى ئۇيغۇرچە ئىپادىلىيەلەيمىز. شۇڭا بىر جۈملە سۆزلىگەندە، ئارىسىغا بىر-ئىككى سۆزنى باشقا تىللاردىن قوشۇۋالماسلىقىمىز لازىم. ساپ ئۇيغۇرچە ئىشلىتىش ئۈچۈن نۇرغۇن سۆزلەرنى بىلىۋېلىشىمىز كېرەك. كۆپلەپ ئۇيغۇرچە سۆز بىلىش ۋە ئۆگىنىش ئۈچۈن نېمە قىلىش كېرەكلىكىنى مۇزاكىرە قىلىڭلار.

قانـاس كۆلى ئالتـاي ژىلايىتىنىڭ بۇرچـىن ناھىيەسـىگە جايلاشـقان. كـۆل يـۈزى 45.7 كـۋادرات كىلومېتـر بولـۇپ، كەڭلىكى 25 كىلومېتـر، ئۇزۇنلۇقى 30 كىلومېتـر كېلىـدۇ. ئوتتۇرىچـە چوڭقۇرلۇقـى 120 مېتـر بولـۇپ، ئـەڭ چوڭقـۇر قىسـمى 188 مېتـردىـن ئاشـىدۇ. دېڭىـز يۈزىدىـن ئېگىزلىكـى 1340 مېتـر. يـاز كۈنلىرىدىكـى قانـاس كۆلـى رايونـىدا ئورمـان، ئـوتلاق ۋە كـۆل مەنزىرىسـى ئىنتايىـن گـۈزەل بولـۇپ، كىشـىلەرنى ئۆزىگـە مەپتـۇن قىلىـدۇ.

8- دەرس: ئۇيغۇر تىلى بىلىملىرى: جۈملە ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى

1. جۈملە: سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن، تولۇق ئايانغلاشقان ئوي-پىكىرنى بىلدۈرىدىغان ۋە بەلگىلىك ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولغان ئەڭ ئاساسىي ئالاقە بىرلىكى جۈملە دەيىلىدۇ.

جۈملە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆز، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق يول بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىشىك ئېچىلدى.
دادام ئالدىرىغىنىچە كىرىپ كەلدى.
ئۆيدىكى ھەممەيلەن ئۇنىڭغا ھەيرانلىق بىلەن قاراپ قالدۇق.
دادام نېمە دەركىن دەپ، ھەممىمىز ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراپ تۇراتتۇق.
دادام ھېچ ئىش يوقلىقىنى ئېيتتى ۋە بىزگە قاراپ كۈلۈمسىرىگىنىچە غۇلۇچىنى ئاچتى.

2. جۈملىنىڭ تۈرلىرى: جۈملىلەر ئادەتتە مەنىسىگە قاراپ بايان جۈملە، سوئال جۈملە، بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۇندەش جۈملە دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن مەكتەپكە باردىم. (بايان جۈملە)
مۇئەللىم كەلدىمۇ؟ (سوئال جۈملە)
ياشىسۇن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىقى ! (ئۇندەش جۈملە)
ھەممىڭلار تېز قايتىپ كېلىڭلار ! (بۇيرۇق جۈملە)

بۇنىڭدىن باشقا جۈملىلەر يەنە جۈملە تىپىغا ئاساسەن، ئاددىي جۈملە ۋە قوشما جۈملە دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن:

قىش پەسلىنى بەك ياخشى كۆرىمەن. (ئاددىي جۈملە)
ئۇ بۈگۈن ئاغرىپ قالغاچقا، مەكتەپكە كېلەلمىدى. (قوشما جۈملە)

مەشىق باغچىسى

1. تۆۋەندىكى رەسىمنى تەپسىلىي كۆزىتىپ، رەسىمنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن بەش جۈملىدىن تەركىب تاپقان بىر ئابزاس تېكىست يېزىڭلار.

2. تۆۋەندىكى ئابزاسنى ئوقۇغاندىن كېيىن، بېرىلگەن سۆزلەرنىڭ ئىككى خىل مەنىسىنى يېزىپ چىقىڭلار ۋە شۇ مەنە بويىچە جۈملە تۈزۈڭلار.

سۆيگۈ پۈتۈن قەلبلەرنى ئاچىدىغان ئاچقۇچ. ئۇنىڭ بىلەن ئېچىلمايدىغان قەلب يوقتۇر. قەلب خاپىلىق بىلەن يېپىلغان بولسۇن ياكى قاتتىق ئاچچىق بىلەن يېپىلغان بولسۇن، ئوخشاشلا بۇ ئاچقۇچ بىلەن ئاچقىلى بولىدۇ. سۆيگۈ بىر ئېغىز تاتلىق سۆز، ھەتتا ئىللىق بىر قاراش بىلەنمۇ رەنجىگەن قەلبلەرنى ئاچالايدۇ. ئوقۇتقۇچى مېھر-مۇھەببىتى بىلەن دەرس ئۆتسە، ئۆگىنىلمەيدىغان ئوقۇغۇچى يوقتۇر. دېھقان مېھرى بىلەن تۇپراقنى سۇغارسا، ھوسۇل بەرمەيدىغان تۇپراق يوقتۇر. ئىشچى كۆڭۈل قويۇپ ئىشلىسە، تۇگىتەلمەيدىغان ئىش يوقتۇر.

ئاچچىق

1-مەنىسى:

2-مەنىسى:

ئاچقۇچ

1-مەنىسى:

2-مەنىسى:

ئاچ-

1-مەنسى:

2-مەنسى:

3. تېپىشماقلارنى تېپىڭلار.

1) ئەلمۇ كۆكىرەر، يەرمۇ كۆكىرەر،
گەر بولمىسا ئۇ، ھاياتلىق تۈگەر،
دېھقان تاغلار، سائەت دەپ بىلەر.

2) ئەتىيازدا ياشىرىدۇ،
كۈزدە تاشلىنىدۇ.

3. تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) كىتاب ئوقۇشنىڭ قانداق پايدىسى بار؟

2) بىر كىتابنىڭ كىملىك ئۆچۈرلىرى نېمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟

3) سىز قانداق كىتابلارنى ئوقۇشنى ياخشى كۆرىسىز؟

4) «كىتاب ـــ ئەڭ ياخشى دوست» دېگەن جۈملىنى قانداق چۈشىنىسىز؟

ئۆزىنى تونۇشتۇرۇش خېتى

باشقىلارغا ئۆزى توغرۇلۇق قىسقىچە ئۇچۇر بېرىشنى مەقسەت قىلىدىغان خەتتۇر. شۇڭا ئۆزىمىزنى تونۇشتۇرۇش خېتى يازغىنىمىز، ئىسىم-فامىلىمىز، تۇغۇلغان جاي ۋە تۇغۇلغان ۋاقتىمىز، يېشىمىز، ئوقۇۋاتقان مەكتىپىمىز (خىزمەت ئورنىمىز، كەسپىمىز)، بىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك باشقا ئۇچۇرلار (پائالىيەت، قىزىقىش) ۋە خەت يېزىلغان چېسلا قاتارلىقلارنى يازىمىز.

4. تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارنى تولدۇرۇش ئارقىلىق ئۆزۈڭلارنى تونۇشتۇرۇپ، بىر پارچە تونۇشتۇرۇش خېتى يېزىڭلار.

تونۇشتۇرۇش خېتى

هۆرمەتلىك_____غا/ گە،

مەن_____، _____-يىلى ___-ئاينىڭ ___-كۈنى

_____دە تۇغۇلدۇم. _____ ياشقا كىردىم. _____

_____مەكتىپىدە / دە _____ كەسپىدە ئوقۇيمەن/ ئىشلەيمەن.

قىزىقىشىم ۋە مەن قاتنىشىۋاتقان پائالىيەتلەر _____

_____

_____.

هۆرمەت بىلەن: (ئىمزا)

_____-يىلى ___-ئاينىڭ ___-كۈنى

5. تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى مەنىسىگە قاراپ، تۈرگە ئايرىڭلار.

1) مەن كىتاب ئوقۇشنى بەك ياخشى كۆرىمەن. ( )

2) پاھ! تاپشۇرۇقلىرىڭىزنى بىردەمدىلا ئىشلەپ تۈگىتىپسىزغۇ! ( )

3) بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ باشقا ئۇسۇلى بارمۇ؟ ( )

4) تېز بولۇڭ! ئايروپىلانغا كېچىكىپ قالمايلى! ( )

5) ئۇلار بۈگۈن ساياھەتكە ماڭمايدىغان بولدى. ( )

ئەقىل ۋە بىلىم

دەرسكە تەييارلىق

- سىز قانداق تېمىلارغا قىزىقسىز؟
- ئۆزىڭىز قىزىققان تېما توغرىسىدىكى ئۇچۇرلارغا قانداق ئېرىشىسىز؟

9-دەرس: ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەن يېزىقلار

ئۇيغۇر خەلقى تارىختىن بۇيان، قەدىمكى تۈرك يېزىقى (ئورخۇن يېزىقى ياكى كۆكتۈرك يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى (كونا يېزىق دەپمۇ ئاتالغان)، لاتىن يېزىقى (يېڭى يېزىق دەپمۇ ئاتالغان)، سىلاۋيان يېزىقى، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى فونېتىكىلىق ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق يېزىقلارنى كەڭ كۆلەمدە قوللىنىپ، ناھايىتى كۆپ يازما يادىكارلىقلارنى، قىممەتلىك ئەسەرلەرنى قالدۇرغان.

ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن

ئۇيغۇرلار 932-يىلى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. بۇنىڭدىن بۇرۇن كۆك تەڭرىگە، شامان، مانى ۋە بۇددا دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغان. تۈرك خەلقلىرىنىڭ بۇ دەۋرلەرگە ئائىت يادىكارلىقلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۇيغۇرلار يېزىپ قالدۇرغان يادىكارلىقلاردۇر.

ئورخۇن ۋادىسىدىن يېنىسەي دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان يەرلەردە تىكلەنگەن تاش ئابىدىلەر، دۇنخۇاڭ، خېشى كارىدورى، تۇرپان ۋادىسىدىكى بېزەكلىك مىڭئۆي ئىبادەتخانىسى ۋە تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىقلاردىن ۋە قەبرىلەردىن تېپىلغان يازما ۋە تام رەسىملىرى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنىڭ نامايەندىسىدۇر.

بىزگىچە يېتىپ كەلگەن تۇنجى ۋە ئۇزۇن تېكىست سۆپىتىدىكى يازما يادىكارلىقلار، قەدىمكى تۈرك يېزىقى (ئورخۇن يېزىقى ياكى كۆكتۈرك يېزىقى) بىلەن يېزىلغان مەڭگۈتاشلار بولۇپ، بۇ يېزىق ئۇيغۇر قاتارلىق تۈرك خەلقلىرىنىڭ ئورتاق يېزىقى ئىدى.

ئۇيغۇرلار كېيىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلىتىشكە باشلىغان.

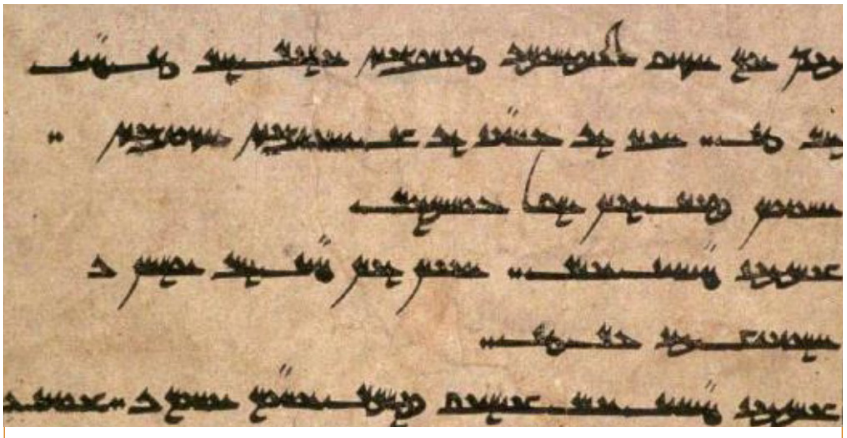
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، تارىختا ئۇيغۇرلار ياراتقان ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئىسمى بىلەن ئاتالغان يېزىق

بولۇپ، 8-ئەسردىن 17-ئەسرنىڭ ئاخىرىغىچە مىڭ يىل بويىچە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قوللىنىلغان.

IC 5
: 𐽰𐽼𐽹𐽺𐽸 : 𐽆𐽸𐽺𐽹 : 𐽲𐽸𐽼𐽹 : 𐽴𐽰𐽾𐽲 : 𐽺𐽹𐽸 : 𐽰𐽼𐽹𐽺𐽸𐽰𐽾𐽲
: 𐽲𐽴𐽰𐽾𐽲 : 𐽲𐽲𐽼 : 𐽼𐽲𐽼 : 𐽲𐽴𐽰𐽾 : 𐽺𐽸𐽼 : 𐽾𐽲𐽸𐽾𐽲 : 𐽰𐽾
: 𐽼𐽺𐽸𐽹𐽸𐽲𐽰𐽾 : 𐽲𐽾 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽲𐽴𐽰𐽾 : 𐽺𐽸𐽼 : 𐽾𐽲𐽸𐽾𐽲 : 𐽰𐽾
: 𐽾𐽲𐽸𐽾𐽲𐽼𐽺𐽸𐽹𐽸 : 𐽸𐽾𐽲𐽸𐽾𐽲 : 𐽸𐽰𐽹𐽸𐽲 : 𐽸𐽾𐽲𐽸𐽾𐽲 : 𐽺𐽸𐽼 : 𐽾𐽲𐽸𐽾𐽲 : 𐽰𐽾
: 𐽰𐽼𐽹𐽺𐽸𐽰𐽾𐽲 : 𐽲𐽾 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽲𐽴𐽰𐽾 : 𐽺𐽸𐽼 : 𐽾𐽲𐽸𐽾𐽲 : 𐽰𐽾

IC 6
: 𐽰𐽾 : 𐽰𐽼𐽹𐽺𐽸𐽲𐽰𐽾 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼
: 𐽰𐽼𐽹𐽺𐽸𐽲𐽰𐽾 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼
: 𐽰𐽾 : 𐽲𐽾𐽸𐽹𐽸 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼
: 𐽰𐽼𐽼𐽸𐽾𐽲 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼
: 𐽰𐽼𐽹𐽺𐽸𐽲𐽰𐽾 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼 : 𐽰𐽼𐽼

مەڭگۈتاشلارغا پۈتۈلگەن قەدىمكى تۈرك يېزىقى

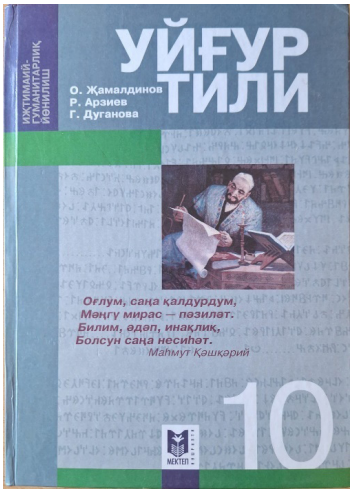

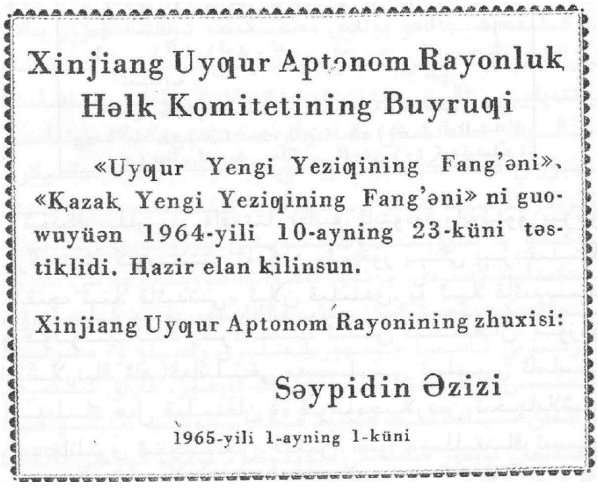
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى

ئىسلامىيەتتىن كېيىن

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىشقا باشلىغان. بۇ يېزىقنى مىڭ يىلدىن بېرى ئىشلىتىپ، نۇرغۇن قىممەتلىك ئەسەرلەرنى مۇشۇ يېزىق بىلەن رويابقا چىقارغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئۇزۇن مەزگىل بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. «قۇتادغۇ بىلىك» ھەم قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى ھەمدە ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى نۇسخىلىرى تېپىلغان ئەسەردۇر.

20-ئەسرنىڭ بېشىدا رۇسلار سوۋېت ئىتتىپاقىنى قۇرۇپ، ئۆزى ئىشغال قىلغان تۈرك خەلقلىرىگە سلاۋيان يېزىقى قوللاندۇرغان. 1990-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلىنىپ، قازاقستان، قىرغىزستان قاتارلىق جايلار مۇستەقىل بىر جۇمھۇرىيەت بولغان بولسىمۇ، ھازىرغىچە سلاۋيان يېزىقىنى ئىشلىتىپ كەلمەكتە. شۇڭا، بۇ ئۆلكىلەردىكى ئۇيغۇرلارمۇ سلاۋيان يېزىقىنى ئىشلىتىدۇ.

Xinjiang Uyoqur Aptonom Rayonluk
Həlk Komitetining Buyruoi

«Uyoqur Yengi Yezioining Fang'əni», «Kazak Yengi Yezioining Fang'əni» ni guowuyüən 1964-yili 10-ayning 23-küni təstiklidi. Hazir elan kilinsun.

Xinjiang Uyoqur Aptonom Rayonining zhuxisi:

Səypidin Əzizi

1965-yili 1-ayning 1-küni

ۋەتىنىمىزدە ئىسلام دىنى بىلەن بىرلىكتە قوبۇل قىلىنغان ئەرەب يېزىقىغا قارىتا، 1925- ۋە 1954-يىللاردا بەزى ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، ئومۇمىي جەھەتتىن چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان ۋە بۇ يېزىق ئۇزۇلۇكسىز ئىشلىتىلگەن. 1965-يىلدىن 1983- يىلغىچە لاتىن يېزىقى ئىشلىتىلگەن.

1984-يىلدىن باشلاپ، ھازىر ئىشلىتىلۋاتقان ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى فونېتىكىلىق ئۇيغۇر يېزىقى قوللىنىلغان. بۇ يېزىقنىڭ فونېتىكىلىق يېزىق دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، ئەرەب يېزىقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تاۋۇش ئالاھىدىلىكىگە لايىقلاشتۇرۇلغان.

2000-يىلدىن كېيىن تۇردا، بەزى ناخشا پىلاستىنكىلىرىدا ۋە بەزى مەھسۇلاتلارنىڭ قېپىدا لاتىن يېزىقى ئىشلىتىلگەن. لېكىن ھەرپلەردە بىردەكلىك بولمىغان. شۇڭا زىيالىيلار كىتابىمىزنىڭ 128-بېتىدىكى ئۆلچەملىك لاتىن يېزىقىنى ئېلان قىلغان.

ئوخشىمىغان دۆلەتلەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتاق تىلى — ئانا تىلى بولغان ئۇيغۇر تىلىدۇر. لېكىن بۇ تىلنى يېزىش ئۇچۇن ئەرەب يېزىقى، سىلاۋىيان يېزىقى ۋە كۆلىمى ئاز بولسىمۇ لاتىن يېزىقى ئىشلىتىلۋاتىدۇ. ئوخشىمىغان دۆلەتلەردە ئوخشىمىغان يېزىق ئىشلىتىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر-بىرىنى چۈشىنىشى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارنى، ھەر خىل كەسىپكە ئائىت بىلىملەرنى بىر-بىرىگە يەتكۈزۈشى ئۇچۇن، مۇتەخەسسىسلەر يېزىقلارنى بىر-بىرىگە ئايلاندۇرىدىغان قورال ۋە ئەپ ياساپ چىقتى. بۇ قورال ۋە ئەپنىڭ بەزىلىرىنى تور مۇھىتىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ. بەزىلىرىنى بولسا كومپيۇتېرغا ياكى تېلېفونغا چۈشۈرۈپ، ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئاۋۋال پەرەز قىلىڭلار، ئاندىن لۇغەتتىكى مەنىسى بىلەن سېلىشتۇرۇڭلار. ئاخىرىدا «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار. ئەڭ ئاخىرىدا بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

سلاۋىيان، يادىكارلىق، فونېتىكىلىق، قىممەتلىك، ئىسلامىيەت،
ئېتىقاد قىلـ، كۆپىنچە، نامايەندە، تۈنجى، مەزگىل

2. تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) ئۇيغۇرلار تارىختىن بۇيان كەڭ كۆلەملىك قوللانغان يېزىقلار قايسىلار ؟

2) ھازىر پۈتۈن دۇنيادىكى ئۇيغۇرلار قايسى يېزىقلارنى ئىشلىتىۋاتىدۇ؟

3) سىزنىڭچە ئوخشىمىغان دۆلەتلەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئوخشىمىغان يېزىق ئىشلىتىشى، ئۇيغۇرلارغا قانداق قېينچىلىقلارنى ئېلىپ كېلىدۇ؟

4) سىزنىڭچە يېقىن كەلگۈسىدە پۈتۈن دۇنيادىكى ئۇيغۇرلار مۇستەقىل دۆلتىگە جەم بولغاندا، قايسى يېزىقنى ئىشلىتىشى مۇمكىن؟ نېمە ئۈچۈن؟

3. تۆۋەندىكى تور بەتلىرىنى زىيارەت قىلىپ، يېزىق ئايلاندۇرۇش قورالىنى ۋە ئەپنى سىناپ كۆرۈڭلار.

1. https://www.yulghun.com/tools/convert.html

2. https://github.com/gheyret/UyghurEditPP

3.https://apps.apple.com/jp/app/%D8%A6%DB%95%DB%8B%D9%84%D8%A7%D8%AF-%D9%84%DB%87%D8%BA%D9%89%D8%AA%D9%89/id1482295832?l=en-US

(ئېرىشىش: 15-3-2024، 21:00)

4. يېزىق ئايلاندۇرۇش قورالىنى ياكى ئەپنى سىناش جەريانىدا نېمىلەرنى بايقىدىڭلار؟

5. تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى ئۆلگە بويىچە تولۇقلاڭلار.

ئۆلگە: سۇ بولمىغان بولسا، ھاياتلىق بولمىغان بولاتتى.

يېزىق بولمىغان بولسا، ...

قەغەز ئىجاد قىلىنمىغان بولسا، ...

مەن ئوقۇش ۋە يېزىشنى بىلمىگەن بولسام، ...

كورونانىڭ ۋاكسىنىسىنى مەن ئىجاد قىلغان بولسام،...

10-دەرس: ئىبن سىنا

ئادىل مۇھەممەت

(چۈشەندۈرۈش ماقالىسى)

ئىبن سىنا زادى كىم؟ دوختۇرلار ئۇنى «مەشھۇر دوختۇر» دېسە، ماتېماتىكلار «مەشھۇر ماتېماتىك ۋە ئاسترونوم» دەيدۇ. ئەدەبلەر بولسا، «ئۇ داڭلىق شائىر ۋە ئەدەب» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. گېئولوگلار «ئۇ گېئولوگىيە ئىلمىنىڭ نەزەريەچىسى ئەمەسمۇ؟» دېسە، مۇزىكانتلار «ئۇ مۇزىكا ئىلمىنىڭ نەزەريەچىسى» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئىبن سىنا ئەنە شۇنداق كۆپ تەرەپلىمە بىلىمى بىلەن دۇنيا ئەللىرىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان ئۇلۇغ ئالىم. شۇنداقلا دۇنيا تېبابەتچىلىك ئىلمىگە قوشقان ئاجايىپ تۆھپىلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ قەلب تۆرىدىن ئورۇن ئالغان تېبابەت ئالىمى.

ئۇلۇغ ھېكىم ئىبن سىنا، 980-يىلى ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ بۇخاراغا يېقىن ئافشانە شەھىرىدە تۇغۇلۇپ، 1037-يىلى ئەللىك يەتتە يېشىدا ھازىرقى ئىرانىنىڭ ھەمەدان شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

ئۇ كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا تېبابەتچىلىككە يۈزلىنىپ، داۋالاش ساھەسىدىكى ئۆچۈرلارنى ئۆگىنىپلا قالماي، يېڭىچە داۋالاش ئۇسۇللىرىنمۇ تەرەققىي قىلدۇرغان. ئون توققۇز يېشىدا تېۋىپلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ، بىمارلارنى ھەقسىز داۋالاشقا باشلىغان. يىگىرمە بىر ياشقا كىرگەندە، ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ داڭلىق تېۋىپلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان.

ئىبن سىنا تېبابەت توغرىسىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە، ئەڭ كاتتا ئەسەرلىرىنىڭ بىرى بولغان «كىتابۇش-شىفا» يەنى «ساغلاملىق كىتابى» ئىنسانىيەت تارىخىدىكى بىر كىشى تەرىپىدىن يېزىلغان ناھايىتى كەڭ دائىرىلىك ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر لوگىكا، فىزىكا، گېئومېتىرىيە، ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، مۇزىكا ۋە مېتافىزىكا قاتارلىق پەنلەرگە دائىر ئۆز دەۋرىنىڭ بارلىق بىلىملىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان بىر قامۇستۇر.

ئىبن سىنا پەقەت تۇرك خەلقلىرىنىڭ تېبابەتچىلىك تارىخىدا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە ئالىمى بولۇپلا قالماستىن، ئۆزى ياشىغان دەۋرىنىڭ شۇنداقلا دۇنيا تېبابەت تارىخىنىڭ ئەڭ مۇھىم دوختۇرى ۋە تەتقىقاتچىسى دەپ قارىلىدۇ.

ئۇ تېبابەت ۋە پەلسەپە قاتارلىق ساھەلەرگە چېتىشلىق ئىككى يۈزگە يېقىن كىتاب، تۆت يۈز ئەللىككە يېقىن ماقالە يازغان. ئۇنىڭ «تېبابەتنىڭ قانۇنى ۋە داۋالاش» ئىسىملىك ئەسىرى ياۋروپادىكى ئالىي مەكتەپلەردە 17-ئەسىرگىچە دەرسلىك كىتابى سۈپىتىدە ئوقۇتۇلغان. «ئەل قانۇنى» قاتارلىق كىتابلىرىدا ۋە ھەرخىل رىسالىلىرىدە تېبابەت تەتقىقاتى، يېڭى داۋالاش ئۇسۇللىرى، جىددىي قۇتقۇزۇش، كېسەلگە دورا يېزىش، تومۇر تۇتۇش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇھىم بىلىملەر ئورۇن ئالغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى تېبابەت ئىلمىنىڭ ئانا مەنبەسى قاتارىدا قوللىنىلىپ كەلگەن. غەربتە «ئاۋسىنبنا» دەپ ئاتىلىدىغان ئىبن

سىنانىڭ ئىسمى بىلەن باغلانغان «مېدىتسىنا» ئاتالغۇسى، ئىبن سىنانى ئەبەدىيلەشتۈرگەن.

ئىبن سىنانىڭ تېبابەتچىلىك ھەققىدە يازغان ئەسەرلىرى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئىبن سىنا دەۋرىدىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە ياشاپ ئۆتكەن ئۇيغۇر تېۋىپلىرى، ئىبن سىنا ئەسەرلىرىدىن ئوزۇق ئېلىپ، داۋالاش ئەمەلىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. ئىبن سىنانىڭ تېببىي تەلىماتلىرى، ئۇلۇغ ئالىم ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ ئىلغار كۆز-قاراشلىرىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە يېڭى مەزمۇن قوشقان.

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى يېڭى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئاۋۋال تېكىست بىلەن بىرلەشتۈرۈپ پەرەز قىلىڭلار، ئاندىن لۇغەتتىكى مەنىسى بىلەن سېلىشتۇرۇڭلار. ئاخىرىدا «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار. ئەگەر ئاخىرىدا ھەر بىرىگە بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

سازاۋەر، قەلب تۆرى، مۇجەسسەم، چېتىشلىق، تەلىمات، راۋاج،

رىسالە، تېبابەت، ماقالە، تومۇر تۇتۇ-

2. تېكىستكە ئاساسەن تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) ئىبن سىنا قايسى ساھەلەردىكى بىلىملەرنى ئۆگەنگەن؟

2) ئىبن سىنا ھاياتىدا قانچە ئەسەر يازغان؟ بۇلاردىن قايسىلىرىنى بىلىسىلەر؟

3) ئىبن سىنانىڭ «ساغلاملىق كىتابى» قايسى پەنلەرنى ئاساس قىلىدۇ؟

4) ئۇيغۇر تېبابەت ساھەسىدە كىملەرنى بىلىسىلەر؟

3. تېكىستنىڭ مەركىزى ئىدىيەسى نېمە؟

4. تۆۆەندىكىلەردىن قايسىسى تېكىستنىڭ ژانىرىنى توغرا ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ؟ جاۋابنىڭلارنى ماۋزۇنىڭ ئاستىدىكى بوش ئورۇنغا يېزىڭلار.

1) ھېكايە 2) چۈشەندۈرۈش ماقالىسى 3) شېئىر

5. تۆۆەندىكى ئىدىيوملارنى يېشىپ چۈشەندۈرۈڭلار.

11- دەرس: تۇنجى قەلەم ھەققى

چىڭغىز ئايتماتوف

(بايان ماقالىسى)

مەن بەش ياش ۋاقتىمدا تۇنجى قېتىم «تەرجىمان» بولغانىدىم. شۇ چاغدا ماڭا ئىنئام قىلىنغان بىر پارچە گۆش، مېنىڭ ھاياتىمدىكى تۇنجى «قەلەم ھەققىم» بولۇپ قالغانىدى. ئۇ چاغدا مەن ئىلگىرىكىدەكلا مومام بىلەن بىللە تۇراتتىم. بۇ دەل يېزا ئىگىلىكىنى كولخوزلاشتۇرۇش مەزگىللىرى ئىدى. ياز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە بىزنىڭ كولخوزدا بىر كېلىشمەسلىك يۈز بەردى. بىر نەسىلنىڭ ئات تۇيۇقسىز ئۆلۈپ قالدى. ئۇنىڭ قورسىقى كۆپۈپ ناغرىدەك بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ، رۇسىيەدىن ئېلىپ كېلىنگەن ناھايىتى قىممەت باھالىق ئات ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئالاقچىمىز ئاتقا مىنىپ، كەنتكە بېرىپ، بۇ ئەھۋالنى خەۋەر قىلدى. ئاندىن رايونغا خەۋەر قىلىنىدى. ئەتىسى، رۇس مىللىتىدىن بولغان بىر مال دوختۇرى بىزنى ئىزدەپ كەلدى. ئۇ ساقاللىق، كۆك كۆز، قارا پەلتو كىيگەن، بەلباغ باغلىۋالغان ئېگىز بويلۇق ئادەم ئىدى.

ئېسىمدە قېلىشچە، ئۇ قىرغىزچە بىر ئېغىزمۇ سۆزلىيەلمەيتتى. ئاتنىڭ ئۆلۈش سەۋەبىنى ئېنىقلاپ، ئۆلگەنلىك ئىسپاتىنى يېزىپ چىقىش لازىم ئىدى. ئات باقارلار ئويلىشىپ، مېنى تەرجىمانلىق قىلىپ بېرىشكە چاقىردى. شۇ چاغدا، مەن بىر توپ بالىلار بىلەن بۇ يات ئادەمگە قىزىقسىنىپ قاراپ تۇراتتىم. بىر ئات باقار ماڭا:

ــ بۇ ئادەم بىزنىڭ تىلىمىزنى بىلمەيدىكەن، سەن بىزگە تەرجىمانلىق قىلىپ بەرگىن، ـ دېدى.

مەن ھەم ئىزا تارتىپ، ھەم قورقۇپ كەتكەچكە، مومام بار چېدىرغا يۈگۈرگەن پېتىم كىرىپ كەتتىم. بالىلار چۈقان- سۈرەن سېلىشىپ كەينىمدىن يۈگۈردى. ئۇزاق ئۆتمەي ھېلىقى ئات باقار مېنى يەنە ئىزدەپ

كەلدى. ئۇ مېنىڭ قېچىپ كەتكىنىمدىن رەنجىدى. مومام ئادەتتە مېنىڭ مەيلىمگە قويىاتتى. لېكىن، بۇ قېتىم بىرئاز رەنجىگەن هالدا قاپاقلىرىنى تۈرۈپ:

ــ چوڭلارغا نېمىشقا هۆرمەتسىزلىك قىلىسەن؟ سېنى تەكلىپ قىلىپ كەلگەنلەرنىڭ چوڭ ئادەملەر ئىكەنلىكىنى بىلىشىڭ كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە رۇس تىلىنى سۆزلىيەلەيدىغان تۇرۇپ، بۇنداق قىلغىنىڭ نېمىسى؟ــ دېدى.

مەن زۇۋان سۈرمىدىم. دوستلىرىمنىڭ هەممىسى چېدىرىنىڭ كەينىگە مۆكۈنۈۋېلىپ، تاماشا كۆرۈۋاتاتتى. مومام يەنە:

ــ نېمە بولدى، رۇس تىلىنى سۆزلەشتىن خجىل بولۇۋاتامسەن ياكى ئۆزىمىزنىڭ تىلىنى سۆزلەشتىن خجىل بولۇۋاتامسەن؟ سەن ئادەتتە هەر ئىككى تىلنى ياخشى سۆزلەيسەنغۇ! قورققۇدەك هېچ ئىش يوق، بارغىن، ــ دېدى ۋە مېنى يېتىلەپ، چېدىردىن ئېلىپ چىقتى. دوستلىرىم يەنە ئەگىشۋالدى.

كۈتۈۋېلىش چېدىرىدا مېهمانلار ئولتۇراتتى. قازاندا شورپا قايناۋاتقان بولۇپ، چېدىرغا ئادەم لىق تولغاندى. كۆپچىلىكنىڭ هەممىسى قىمىز ئىچىۋاتاتتى. تاغ باغرىدىن كەلگەن مال دوختۇرى ئاقساقاللار بىلەن بىللە ئولتۇراتتى. ئۇ مېنى يېنىغا چاقىرىپ، كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ:

ــ ئىسمىڭ نېمە؟ ــ دەپ سورىدى. ئۇ يەنە بېشىمنى سىلاپ تۇرۇپ، ــ سەن ئۇلاردىن بۇ ئاتنىڭ قانداق ئۆلگەنلىكىنى سوراپ باققىن، ــ دېگەچ، بىر ۋاراق قەغەزنى ئېلىپ خاتىرىلىمەكچى بولدى.

كىشىلەرنىڭ هەممىسى تىنچلىنىپ، مېنىڭ گەپ قىلىشىمنى كۈتۈپ تۇراتتى. مومامۇ ماڭا ئەندىشە بىلەن قاراپ تۇراتتى. بۇ چاغدا بىزنىڭ بىر تۇغقىنىمىز مېنى كۆتۈرۈپ، تىزىغا ئولتۇرغۇزۇپ قۇلىقىمغا قەتئىي تەلەپپۇزدا:

ــ بۇ ئادەم سېنىڭ داداڭنى تونۇيدۇ. ئۇ داداڭغا سېنىڭ قىرغىزلارنىڭ ئارىسىدا يامان ئادەتلەرنى ئۆگەنگەنلىكىڭنى ئېيتسا ــ قانداق بولىدۇ؟ ــ دېدى. ئۇ ئارقىدىنلا كۆپچىلىككە:

ــ ئۇ هازىر گەپ قىلىدىغان بولدى، سەن مېهمانغا بۇ يەرنىڭ ئىسمىنى «ئوۋسازلىق» دېگىن، ــ دېدى.

ــ تاغا، ــ مەن قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، ــ بۇ يەرنىڭ ئىسمى «ئوۋسازلىق»، مەنسى بولسا، زەھەرلىك يايلاق، ــ دېدىم.

مەن مومام، مېهمان ۋە يايلاقتىكى بارلىق ئادەملەرنىڭ چىرايىدىن ماڭا بولغان مەمنۇنلۇق هېسسىياتىنى كۆرۈپ، تېخىمۇ يۈرەكلىك بولۇپ كەتتىم. شۇ قېتىم بىر سۆز، بىر جۈملىدىن تەرجىمە قىلدىم. مەن بۇنى مەڭگۈ ئېسىمدە ساقلايمەن.

ئات ئەسلىدە چۆپتىن زەھەرلىنىپ ئۆلگەنىدى. هېلىقى مېهمان باشقا ئاتلارنىڭ نېمىشقا بۇ زەھەرلىك چۆپنى يېمەيدىغانلىقىنى سورىدى. ئات باقارلار يەرلىك ئاتلارنىڭ بۇ خىل چۆپنىڭ زەھەرلىك ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە، يېمەيدىغانلىقىنى ئېيتتى. مەن بۇ ئەھۋالنى بىرمۇبىر تەرجىمە قىلدىم.

مېهمان مېنى ماختاپ كەتتى. ئاقساقاللار مېنى مۇكاپاتلاپ، يوغان بىر پارچە قوي گۆشى بەردى. مەن خۇشال هالدا چېدىردىن يۈگۈرۈپ چىقتىم. دوستلىرىمنىڭ هەممىسى مېنى ئورىۋالدى.

ــ قالتىسكەنسەن! سەن رۇسچىنى بەكمۇ راۋان سۆزلەيدىكەنسەن، ــ دېدى ئۇلار ماڭا قايىل بولغان هالدا.

ئەمەلىيەتتە، مەن دۇدۇقلاپ يۈرۈپ ئاران تەرجىمە قىلغاندىم. بىراق، دوستلىرىم مېنى ماختاپ ئۇچۇرۇۋەتتى. بىز دەرھال گۆشنى بۆلۈشۈپ يەپ بولۇپ، ئوينىغىلى كەتتۇق.

ئەدەبىي ھاياتىمدا بۇ ئىشنى تىلغا ئېلىش ئەرزىمىدۇ؟ مېنىڭچە، ئەرزىيدۇ. بەزىلەر ئۆزىنىڭ ئۇچ ياش ۋاقتىدىكى ئىشلىرىنى ئەسلىيەلەيدۇ، بەزىلەر پەقەت ئون ياش ۋاقتىدىكى ئىشلىرىنى ئەسلىيەلەيدۇ. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنىڭ زور ئەھمىيىتى بارلىقىغا ئىشىنىمەن. مەسىلەن، مەن باللىق دەۋرىمدە بېشىمدىن ئۆتكۈزگەن بۇ ئىش، ئەنە شۇنداق ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ ئىشتىن كېيىن مومام مەندىن رازى بولۇپ، تونۇشلىرىغا ئىنتايىن ئېپتىخارلىق ھېسسىياتى بىلەن سۆزلەپ بەرگەنىكەن.

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) چىڭغىز ئايتماتوف بەش ياش ۋاقتىدىكى بىر ئىشنى ئەسلىمە قىلىپ يازغان. ئاشۇ ئىشنى ئەسلىمە قىلىپ، يېزىشنىڭ ئەھمىيىتى نەدە؟

2) ئايتماتوف تۇنجى قېتىم تەرجىمانلىق قىلىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىنغاندا ئىزا تارتىپ ھەم قورقۇپ، مومسىنىڭ قېشىغا قېچىپ بېرىۋالدۇ. مومسى ئۇنىڭغا نېمە دەيدۇ؟

3) ئاراڭلاردا ھازىرغىچە بىرەر كىشىگە «تەرجىمان»لىق قىلىپ باقتانلار بارمۇ؟ ئىنسانلار باشقا تىللارنى پەقەتلا تەرجىمانلىق قىلىش ئۈچۈن ئۆگىنەمدۇ؟

4) سىلەر باشقا تىللارنى نېمە ئۈچۈن ئۆگىنىسىلەر؟

2. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى لۇغەتتىن تېپىپ، «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار ۋە بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

زەھەرلىك، چېدىر، قىمىز، مەمنۇنلۇق، قەلەم ھەققى،

ئىنئام، كېلىشىمسىلىك، يات، ماختا-، ئېپتىخارلىق

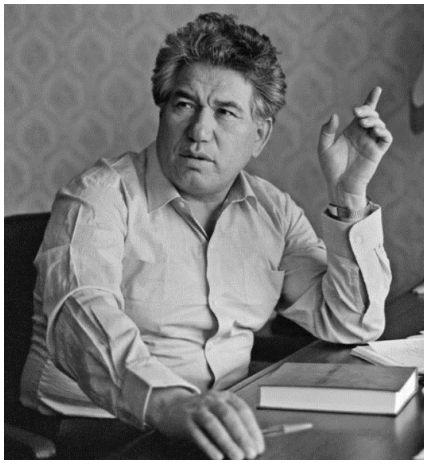
3. سىلەرنىڭ ساۋاقداشلىرىڭلار بىلەن ئورتاقلىششىنى خالايدىغان قانداق باللىق ئەسلىمىلىرىڭلار بار؟

4. تېكستكە ئىككى پەرقلىق ماۋزۇ قويۇڭلار.

بىلىۋالاي

چىڭغىز ئايتماتوف

چىڭغىز ئايتماتوف (1928-2014) ھازىرقى زامان قىرغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بۈيۈك سىيماسى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى 20-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى قىرغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىنى يارىتىپلا قالماستىن، تۈرك خەلقلىرى ئەدەبىياتى، شۇنىڭدەك دۇنيا ئەدەبىياتىدىمۇ بەلگىلىك تەسىر پەيدا قىلغان.

چىڭغىز ئايتماتوف 1928-يىلى قىرغىزستاندا تۇغۇلغان. 1950-يىللاردىن كېيىن ئۇ پۈتكۈل سوۋېت ئىتتىپاقى ئەدەبىياتىدا بىر مىللىي يازغۇچى سۈپىتىدە تونۇلۇشقا باشلىغان. ئۇنىڭ رومان، پوۋېست ۋە ھېكايە ژانىرىدا يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلىرى يۈز يەتمىشتىن ئارتۇق تىلغا تەرجىمە قىلىنىپ، خەلقئارا زور تەسىر قوزغىغان. چىڭغىز ئايتماتوفنىڭ كۆپ قىسىم ئەسەرلىرى 1980-يىللاردىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلغا تەرجىمە قىلىنىپ، نەشر قىلىنغان، شۇنداقلا ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرى ئەڭ ياقتۇرۇپ ئوقۇيدىغان ئەدەبىي ئەسەرلەرگە ئايلانغان. مەسىلەن: «ئايتماتوف ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، «ئاق پاراخوت»، «ئەسىردىن ھالقىغان بىر كۈن»، «قىيامەت»، «ئالا ئىت قىياسى» قاتارلىقلار.

12 - دەرس: ئۇيغۇر تىلى بىلىملىرى: جۈملە بۆلەكلىرى ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى (1)

1) جۈملە بۆلەكلىرى دېگەن نېمە؟

جۈملىدە ئۆز ئالدىغا بەلگىلىك ۋەزىپە ئۆتەپ كەلگەن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى جۈملە بۆلەكلىرى دېيىلىدۇ.

2) جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ تۈرلىرى

جۈملە بۆلەكلىرى جۈملىدە ئۆتىگەن ۋەزىپىسى ياكى ئويىنىغان رولىغا ئاساسەن، باش بۆلەك ۋە ئەگەشمە بۆلەك دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

باش بۆلەك: جۈملە تۈزۈشكە ئاساس بولىدىغان، پىكرىنى ئىپادىلەشتە باش رول ئويناىيدىغان بۆلەكلەرنى كۆرسىتىدۇ.

ئىگە بىلەن خەۋەر جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرى هېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا باش بۆلەكسىز، بولۇپمۇ خەۋەرسىز جۈملە تۈزۈش مۇمكىن ئەمەس. مەسىلەن:

مەن مەكتەپكە ماڭدىم.

بۇ جۈملىدىكى «مەن» — ئىگە؛ «ماڭدىم» — خەۋەر.

ئالمىنىڭ بويى بەك ئېگىز.

بۇ جۈملىدىكى «ئالمىنىڭ بويى» — ئىگە؛ «ئېگىز» — خەۋەر.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىرامماتىكىلىق قائىدىسىگە مۇۋاپىق قىلىپ تۈزۈلگەن جۈملىلەردە، خەۋەر جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ. لېكىن، شېئىرلاردا، قاپىيە ياكى ئۇرغۇ ئېهتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، قائىدىسىز جۈملە تۈزۈلگەندە، بۇ تەرتىپ ئۆزگىرىدىغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئۇنتۇمايمەن ئاشۇ باھار پەسلىنى،

گۈل-چېچەكلىك گۈزەل باغلارنى.

ئەگەشمە بۆلەك: جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرىگە ياندىشىپ كېلىپ، مەزمۇننى تولۇقلاش، كېڭەيتىش، كونكرېتلاشتۇرۇش رولىنى ئويناىيدىغان بۆلەكلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر پۈتۈن بۆلەكلىرى تولۇق بولغان بىر جۈملە بولسا، ئۇنىڭدا ئەگەشمە بۆلەك سۈپىتىدە تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت ئىسىملىك ئەگەشمە بۆلەكلەر ئۇرۇن ئالىدۇ.

مەشىق باغچىسى

1. تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇپ چىقىڭلار ۋە خاتا ئىشلىتىلگەن قوشۇمچە، سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنى تېپىپ چىقىپ، تۈزىتىپ يېزىڭلار.

1) بۈگۈن كەچتىكى كۆڭۈل ئېچىشقا مۇئەللىم، ساۋاقداشلار قاتارلىق 43 كىشى يىغىنغا قاتناشتى.

2) ئالىم بىلەن مۇرات ئۆز ئۆيلىرىدە بىرلىكتە مۇزاكىرە قىلىدىغان بولۇپ كېلىشىشتى.

3) ۋاقتىنى بىكار ئۆتكۈزىدىغان ئادەملەر، خاپىلىقنى ئالدىغان قاچا تاپالماي، ئىچى تىتىلدايدۇ.

4) دەرسكە كۈندە كېچىكىپ قېلىۋېرىپ، ئوقۇتقۇچى ۋە بالىلار ئالدىدا يۈزۈم ئەجەب تاتىرىپ كەتتى.

2. مۇۋاپىق سۆزلەرنى تاللاپ، بوش ئورۇنلارغا يېزىڭلار.

كۆڭۈل قويۇپ	جىمجىت	يېڭىباشتىن	ھۆپپىدە	تەمكىن بولۇش

1) باھار پەسلىدە باغدا خىلمۇخىل گۈللەر _____ ئېچىلىپ كەتتى.

2) ئەركىن خەتلىرىنىڭ رەتسىز بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، _____ يېزىش قارارىغا كەلدى.

3) يېرىم كېچە، ئەتراپ _____ ئىدى.

4) بىرەر قېينىچىلىققا دۇچ كەلگەندە، چوقۇم _____ كېرەك.

5) مۇئەللىم بىزگە: « دەرسنى _____ ئاڭلاڭلار» دېدى.

3. تۆۋەندىكى جۈملىلەردىن ئىگە بىلەن خەۋەرنى تېپىڭلار.

1) ئوقۇتقۇچىمىز بىزنى بەك ياخشى كۆرىدۇ.

2) بۈگۈن مەكتەپكە سەل كېچىكىپ قالدىم.

3) مېنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان تامىقىم لەڭمەن.

4) غۇلجىنىڭ مەنزىرىسى بەك گۈزەل.

5) ئادىل تاپشۇرۇقلىرىنى ۋاقتىدا ئىشلەيدۇ.

4. تېپىشماقلارنى تېپىڭلار.

1) بۇگۈن تۇرسا كۆكرەپ،
ئەتە تۇرار سارغىيىپ.
تەمى ئۇنىڭ ناۋاتتەك،
قالار ئاغزىڭدا ئېرىپ.

2) ئاجايىپ ئەلچى بار،
پۈتسىز مېڭىپ كېتىدۇ.
قۇلىقىغا سۆزلۈڭنى –
دېسەڭ ئېلىپ كېتىدۇ.

ئەقلىيە سۆزلەر

بىر پىكىر، ئىدىيە ياكى ھېسسىياتنى ئىخچام قىلىپ ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەردۇر. ئەقلىيە سۆزلەر ئادەتتە توغرىلىقى ۋە مۇھىملىقى خەلق تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز-جۈملىلەر بولۇپ، ماقال-تەمسىللەردىن پەرقى، كىمگە ئائىت ئىكەنلىكىنىڭ ئېنىق بولغانلىقىدا.

5. تۆۋەندىكى ئەقلىيە سۆزلەرنى يېشىپ چۈشەندۈرۈڭلار ۋە يادلىۋېلىڭلار.

ئەقىل قايدا بولسا، ئۇلۇغلۇق بولۇر،
بىلىم كىمدە بولسا، بۈيۈكلۈك تاپۇر.

(يۈسۈپ خاس ھاجىپ)

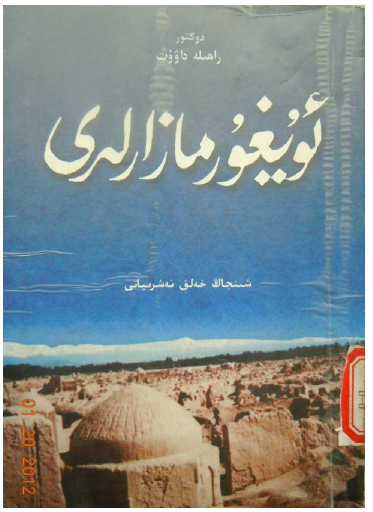
ئادەم ھايالىق ۋە ئەدەپلىك بولسا، ھۆرمەت كۆرىدۇ. (ئەلىشىر نەۋائى)

ئۇمىد – پىلىنىڭ جىسمىنى پەيدەك ئۇچۇرىدىغان قانات. ئۇمىدسىزلىك – قىيامەتتۇر ...

(ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن)

ئىنسان دۇنياغا ياشىغىلى تۇغۇلمايدۇ، ياراتقىلى تۇغۇلىدۇ. بىر كىشىنىڭ ياراتىلىشىغا ئىنسانىيەت تەكشىلىكى ئىنسانىيەت. لېكىن باشقىلارنىڭ ياراتقىنىنى بىكار يېتىپ يەۋەرسەك، يايرىغان، سەمرىگەن، نام ئاتاق تاپقان ھايۋانىيەت. (زوردۇن سابىر)

پىروفېسسور دوكتور راھىلە داۋۇت ۋە ئۇنىڭ «ئۇيغۇر مازارلىرى» ناملىق كىتابى

راھىلە داۋۇت فولكلور ساھەسىدە دوكتور ئۇنۋانى ئالغان بىر زىيالىي. ئۇ ۋەتىنىمىزدە 2018-يىلى تۇنجى قىلىنغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان پىروفېسسور. ئۇ نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلارنى يېتىشتۈرگەن، شۇنداقلا خىتاي، ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، ئامېرىكا، ئاۋستىرىيە، دانىيە، ياپونىيە، قازاقستان، قىرغىزستان ۋە تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ئىلمىي دوكلاتلارنى بېرىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتى ساھەسىدە تۇنجى مۇھىم ئورۇننى ئىلمىي ئاساستا يورۇتۇپ بەرگەن.

راھىلە مۇئەللىمنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئۇيغۇرچە، ئىنگلىزچە، خىتايچە تىللاردا نەشر قىلىنغان. بەزى ماقالىلىرى نوپۇزلۇق خەلقئارالىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان.

«ئۇيغۇر مازارلىرى» ئىسىملىك كىتاب، راھىلە ئۇستازنىڭ دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيەسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ كىتابقا خەلق تەرىپىدىن تاۋاپ قىلىنىۋاتقان، مۇھىم كىشىلەرگە ئائىت يەتمىش سەككىز مازارنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى كىرگۈزۈلگەن. ھەر بىر مازارنى تونۇشتۇرغاندا ئۇنىڭ ئورنىنى، رەسمىنى، مۇناسىۋەتلىك ئەپسانە رىۋايەتلەرنى قوشۇپ كىرگۈزگەن. شۇنداقلا مازاردىكى كىشى ھەققىدىمۇ مۇھىم تارىخىي ئۇچۇرلارنى بەرگەن.

«ئۇيغۇر مازارلىرى» — ۋەتەن زېمىنىنىڭ قەدىمدىن بېرى بىزگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان ناھايىتى مۇھىم بىر ئىلمىي ئەسەردۇر. شۇڭا، بۇ ئەسەرنى «ۋەتىنىمىزنىڭ يەر خېتى» دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ.

پىروفېسسور دوكتور راھىلە داۋۇتنىڭ دالا تەتقىقاتى قىلىۋاتقاندىكى رەسىمى

سالام خەت

ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى دەۋرلەردىمۇ بىر-بىرىگە سالام خەتلەر يېزىشقان بولۇپ، 200 دىن ئارتۇق مەكتۇپ بۇگۈنكى كۈنگىچە يېتىپ كەلگەن.

سالام خەت يېقىنلىرىمىزغا ئۆز ئەھۋالىمىزنى ياكى مۇھىم ئىشلارنى بىلدۈرۈش، ھېس-تۇيغۇلىرىمىزنى ئىپادىلەش، بەزى ئۇچۇرلار ياكى مەسىلىلەر ھەققىدە پىكىرلىشىش ئۈچۈن يېزىلىدۇ. سالام خەتنى يېزىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن پاكىز بىر ئاق قەغەزنى ياكى سىزىقلىق قەغەزنى تەييار قىلىمىز. قەغەزنىڭ ئەڭ ئۈستىگە كىمگە يازغان بولساق، شۇنىڭ ئىسمىنى ياكى ئۆزىمىز ئادەتتىكىدەك خىتاب سۆزىنى يازىمىز. ئاندىن قىسقىچە ئەھۋال سورايمىز. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆز ئەھۋالىمىز ھەققىدە قىسقىچە توختىلىمىز. شۇنىڭدەك سالام خەتنى يېزىشتىكى مەقسىتىمىزنى ۋە مۇھىم ئۇچۇرلارنى يازىمىز. ئاخىردا تىلەكلىرىمىزنى يازىمىز. ئەڭ ئاخىردا ئىسمىمىزنى ۋە سالام خەت يېزىلغان چېسلانى يازىمىز.

يازغان سالام خېتىمىزنى لىپاپىغا سېلىپ، پوچتىدىن ئەۋەتسەك بولىدۇ. لىپاپىنىڭ سىرتىدىكى «تاپشۇرۇپ ئالغۇچى» دېگەن بۆلۈمگە قارشى تەرەپنىڭ ئىسىم-فامىلىسى، ئېنىق ئادرېسى، پوچتا نومۇرى، تېلېفون نومۇرى قاتارلىقلارنى يازىمىز. «ئەۋەتكۈچى» دېگەن بۆلۈمگە ئۆزىمىزنىڭ يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش ئۇچۇرلىرىنى يازىمىز.

7. پىروفېسسور دوكتور راھىلە داۋۇتقا بىر پارچە سالام خەت يېزىڭلار. يېزىشتىن بۇرۇن تۆۋەندىكى تەرتىپنى تولدۇرۇڭلار.

كىمگە يازدىڭىز:

ھال-ئەھۋالىنى سوراڭ:

ئۆز ئەھۋالىڭىزنى بىلدۈرۈڭ:

نېمە سەۋەبتىن يازدىڭىز:

ئىسىم-فامىلىڭىز:

چېسلا:

سالام خەت

ھۆرمەتلىك .....

_____

_____

_____

سىزنى سېغىنىپ / ھۆرمەت بىلەن: _____ دىن

_____ -يىلى ___-ئاينىڭ ___-كۈنى

پەن - تېخنىكا ۋە بىز

دەرسكە تەييارلىق

- پەن-تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ھاياتىمىزغا قانداق تەسىر قىلىدۇ؟
- بۈرۈنقى كىشىلەر قانداق ئالاقە قىلاتتى؟

13- دەرس: ئۇچۇر ۋە ئالاقىنىڭ تەرەققىياتى

1. بوتۇلكىغا سېلىنغان خەت

بىلەمسىز، بىيايان دېڭىزدا لەيلەپ يۈرگەن بوتۇلكىمۇ «خەۋەرچى»لىك رولىنى ئويىنىغان. كولۇمبۇ 1492-يىلى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى باشلاپ، ئامېرىكا قىتئەسىدىكى كىچىك بىر ئارالغا بارغان. ئۇلار خېلى كۆپ تەكشۈرگەندىن كېيىن، 1493-يىلى ياۋروپاغا قايتىش سەپىرىگە ئاتلانغان. يولغا چىقىش ئالدىدا، ئۇ ئۆزى چۈشكەن يەلكەنلىك كېمىنىڭ ئىسپانىيەگە يېتىپ بارالماسلىقىدىن ئەنسىرەپ، ئىسپانىيەنىڭ ئايال پادىشاھىغا بىر پارچە خەت يېزىپ، ئۇنى ئۆزى سىزغان ئامېرىكا خەرىتىسى بىلەن قوشۇپ، بىر بوتۇلكىغا سېلىپ، بوتۇلكىنىڭ ئېغزىنى ھىملەپ، ئاتلانتىك ئوكيانىغا تاشلاپ، بوتۇلكىنىڭ لەيلەپ ئىسپانىيەگە يېتىپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلغان. كىم بىلسۇن، بۇ بوتۇلكا دېڭىزدا توپتوغرا 300 نەچچە يىل لەيلەپ، 19- ئەسىرنىڭ 5-يىللىرى ئاندىن بايقالغان. بۇ خەت يەتكۈزۈلۈش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇنغا

سوزۇلغانلىقى جەھەتتە «دۇنيا بويىچە ئەڭ»لەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

2. ئىنتېرنېت توري دۇنيانى جەم قىلدى

قەدىمكى چاغلاردا كىشىلەر يىراقتىكى ئۇرۇق-تۇغقان، دوست-يارەنلىرىگە سالام يوللىماقچى بولسا، كۆپىنچە ئاتلىق پوچتكەشىلەرگە تاينىناتتى. يېقىنقى دەۋرگە كەلگەندە، پويىز، پاراخوت، ئايروپىلان قاتارلىق قاتناش قوراللىرى بارلىققا كېلىپ، دۇنيادا پوچتا سىستېمىسى بەرپا بولدى. خەت-چەك، گېزىت-ژۇرناللارنى بۇ قاتناش قوراللىرى ئارقىلىق دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا توشۇغلى بولىدىغان بولدى. 19-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدا ئامېرىكالىق كەشپىياتچى مورس (1781-2791) تېلېگراممىنى كەشىپ قىلدى. كېيىن، شوتلاندىيەلىك كەشپىياتچى بېل (1291-7481) تېلېفوننى كەشىپ قىلدى. تېلېگراما ۋە تېلېفوننىڭ مەيدانغا كېلىشى، خەت-ئالاقنى ئىلگىرىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ قولايلاشتۇردى ۋە تېزلەشتۈردى.

1943- يىلى تۇنجى كومپيۇتېر دۇنياغا كەلدى ۋە تېزلا ئومۇملىشىشقا باشلىدى. 1993-يىلىدىن كېيىن «تېز سۇرئەتلىك ئۇچۇر يولى» بەرپا قىلىنىپ، پۈتۈن دۇنيادىكى كومپيۇتېرلار تورلاشتۇرۇلدى. كىشىلەر ھەرقانداق ۋاقىتتا ھەرقانداق جايدىن كەلگەن يېزىق، ئاۋاز ۋە سۈرەتلەرنى قوبۇل قىلالايدىغان بولدى. ھازىر، ئۆيىڭىزدىكى كومپيۇتېر ئالدىدا ئولتۇرۇپ، چاشقىنەكنى يەڭگىل چەكسىڭىز، سىز ئەۋەتكەن ئېلېكترونلۇق ئاتكرىتكىنى 10 مىڭ كىلومېتىر يىراقلىقتىكى دوستىڭىز كۆزنى يۇمۇپ-ئاچقۇچە تاپشۇرۇۋالالايدۇ. ئىنتېرنېت توري پۈتۈن دۇنيانى جەم قىلدى.

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئاۋۋال پەرەز قىلىڭلار، ئاندىن لۇغەتتىكى مەنىسى بىلەن سېلىشتۇرۇڭلار. ئاخىردا «لۇغەتتىم»گە يېزىڭلار. ئەڭ ئاخىردا بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

بېپايان، ئېكسپېدىتسىيە، ئاتكرىتكا، سىستېما،

پوچتكەش، كەشپ قىلىش، يەڭگىل، جەم قىلىش،

2. تېكستكە ئاساسەن تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) 1- تېكستتىكى كولومبو خەت بىلەن خەرىتىنى نېمىشقا بوتۇلكىغا سېلىپ، ئاتلانتىك ئوكيانىغا تاشلايدۇ؟

2) نېمە ئۈچۈن « ئىنتېرنېت توري دۇنياني جەم قىلدى» دەيمىز؟

3) ئۈچۈر-ئالاقىنىڭ تۈرمۇشىمىزدىكى رولى نېمە؟

4) ھازىر كۇندىلىك تۈرمۇشىمىزدا قانداق ئۈچۈر-ئالاقە ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىمىز؟

3. ھەمەيلەن بىرلىكتە «ئۈچۈر تۈرمۇشىمىزنى ئۆزگەرتمەكتە» تېمىلىق پائالىيەت تەييارلايلى.

پائالىيەت تەكلىپى

قەدىمدىن ھازىرغىچە، كىشىلەر ئۈچۈرلىشىش ئۇسۇللىرىنى ئۆزلۈكسىز يېڭىلاپ ۋە ياخشىلاپ كەلدى. بىز بەزى پائالىيەتلەرنى تاللاپ قانات يايدۇرۇپ، ئۈچۈر يەتكۈزۈش ئۇسۇللىرىدىكى تەرەققىياتنى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ تۈرمۇشىمىزغا بولغان تەسىرىنى چۈشىنىپ باقايلى.

- «ئوقۇش ماتېرىيالى»دىكى ماقالىلەرنى ئەستايىدىل ئوقۇپ، مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى توپلاپ، ھازىرقى جەمئىيەتتە قانداق ئۈچۈر يەتكۈزۈش ئۇسۇللىرى بارلىقىنى ھەمدە بۇرۇنقى ئۈچۈر يەتكۈزۈش ئۇسۇللىرى بىلەن قانداق ئوخشىماسلىقلارنىڭ بارلىقىنى ئېگىلەپ، ئاندىن ساۋاقداشلار بىلەن پىكىر ئالماشتۇرۇڭلار.
- ئائىلە ئەزالىرىنىڭ بىر كۈن ئىچىدە قايسى ۋاللار بىلەن قانداق ئۈچۈرلارغا ئېرىشكەنلىكىنى تەكشۈرۈپ خاتىرىلەڭلار. ئاندىن، خاتىرىگە ئاساسەن قانداق بايقاشلارغا ئېرىشەلەيدىغانلىقىڭلارنى تەھلىل قىلىپ كۆرۈڭلار.
- بىز دائىم تېلېۋىزور ياكى تورىدىن ئۈچۈرلارغا ئېرىشىمىز. بىراق بۇ ۋاستىلەردىن لايىقىدا پايدىلانمىساق، بەزى ناچار ئاقىۋەتلەر كېلىپ چىقىشى مۇمكىن. قانداق قىلغاندا تېلېۋىزور، تور قاتارلىق ۋاستىلەردىن توغرا پايدىلانغىلى بولىدۇ، دېگەن مەسىلە ئۈستىدە مۇھاكىمە ياكى مۇنازىرە ئېلىپ بېرىڭلار.

14-دەرس: ئۆسۈملۈك ئارقىلىق يانفوننى زەرەتلىگىلى بولامدۇ؟

تەرجىمە قىلغۇچى: مۇنەۋۋەر ئېزىز

ئەگەر يولدا كېتىۋېتىپ، دوستىڭىزغا تېلېفون قىلغۇڭىز ياكى ئۇچۇر يوللىغۇڭىز كەلگەندە، يانفونىڭىزدا توك قالمىغان بولسا، قانداق قىلىسىز؟ ئەمەلىيەتتە بۇ نۇرغۇن كىشىلەر دۇچ كېلىدىغان ئەھۋال. ھازىر بىز ئىشلىتىۋاتقان يانفونىمىزدا نورمال ئەھۋالدا توك ساقلىنىش ۋاقتى 24 سائەتتىن ئېشىپ كەتمەيدۇ. شۇڭا توختىماي زەرەتلەشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنداقتا، ئەتراپىمىزدىكى ئۆسۈملۈكلەر ئارقىلىق زەرەتلىگىلى بولامدۇ؟ چىلدىكى ئۇچ نەپەر ئوقۇغۇچى بىزگە ئۈمىد يولىنى ئېچىپ بەردى. ئۇلار ئۇچ يىللىق جاپالىق تىرىشىش ئارقىلىق «E-kaia» دەپ ئاتىلىدىغان ئۆسۈملۈك يانفون زەرەتلىگۈچنى تەتقىق قىلىپ، ياساپ چىققان.

«E-kaia» ئەپچىل زەرەتلىگۈچنىڭ بىر ئۇچى usb ئۇلاش ئېغىزى بولۇپ، يانفونغا ئۇلاپ زەرەتلىگىلى بولىدۇ. يەنە بىر ئۇچى تەشتەكتىكى توپىغا سانجىپ كىرگۈزۈلىدۇ. نۆۋەتتە بۇ زەرەتلىگۈچ بەش ۋولت يەنى 600 مىللىئامپېر توك چىقىرالايدىغان بولغاچقا، يانفونىنى پەقەت بىر يېرىم سائەتتىلا زەرەتلەپ بولىدىكەن.

«E-kaia» بولسا، تۈپراقتىكى ئەركىن ئىيون ئېلېكترونلىرىنى پايدىلىنىپ يانفونىنى زەرەتلەيدۇ. ھەممىگە مەلۇم، ئۆسۈملۈك مۇرەككەپ بولغان فوتوسىنتېز رولى ئارقىلىق ئېنېرگىيەگە ئېرىشىدۇ. ئۆسۈملۈك تېنىدىكى خلوروفىل (يېشىللىق ماددىسى) بىلەن يورۇقلۇق، ھاۋادىكى كاربون دىيوكسىد، ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆسۈملۈكنىڭ يىلتىزىدىن سۇمۇرگەن سۇ تەركىبى ھەمدە ئۆسۈملۈك ئەتراپىدىكى مەلۇم بىر قىسىم مىكرو ئورگانىزملارنىڭ ئۆزئارا تەسىر قىلىشى، كۆپلىگەن خىمىيەلىك رېئاكسىيە ۋە بىيولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلىدۇ. بۇ ئېنېرگىيەنىڭ يۆتكىلىش جەريانىدا، ئۆسۈملۈك تېنى ئىچىدىكى سۇ تەركىبى ئوكسىگېننى ئاجرىتىپ چىقىرىپ، پىروتون ۋە ئېلېكترونىنى قوبۇپ بېرىدۇ. «E-kaia» نىڭ ئىچىدە بىر بىيولوگىيەلىك توك يولى تاختىسى بولۇپ، ئېلېكتىر قۇتۇپى ئارقىلىق ئۆسۈملۈك ئىشلىتىلمەيدىغان ئېلېكترونىنى توپلاپ، پايدىلانغىلى بولىدىغان ئېلېكترنى ئېنېرگىيە قىلىپ زاپاس ساقلايدۇ. چۈنكى توپلىغان ئېلېكترون بولسا، ئۆسۈملۈكلەر لازىم قىلمايدىغان بولغاچقا، ئۆسۈملۈكنىڭ ئۆسۈشىگە ھېچقانداق يامان تەسىر قىلمايدۇ. شۇڭا «E-kaia»بولسا، ناھايىتى ياخشى بولغان بىر خىل ئېنېرگىيە مەھسۇلاتى.

«E-kaia» نىڭ كەشپىياتچىلىرى يەنە ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۆسۈملۈك ئارقىلىق توك سەرپىياتى يۇقىرى بولغان كومپيۇتېر، تېلېۋىزور ياكى جەددىي يورۇتۇش چىرىغىنى زەرەتلەشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى پىلانلىغان بولۇپ، ئەگەر مۇمكىن بولسا، ئۇلار كەلگۈسىدىكى ئائىلىدە ئىشلىتىلىدىغان ئېلېكتىر ئۈسكۈنىلىرىنىڭ توك مەنبەسىنىڭ قورۇلاردىكى بىر تۈپ دەرەخ بولۇپ قېلىشنى ئۈمىد قىلماقتا.

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئاۋۇال پەرەز قىلىڭلار، ئاندىن لۇغەتتىكى مەنىسى بىلەن سېلىشتۇرۇڭلار. ئاخىردا «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار. ئەڭ ئاخىردا بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

دۇچ كەل-، زەرەتلە-، مىكرو، زاپاس،

تەسىر قىل-، سەرپىيات، قورۇ، ئېنېرگىيە

ئۆسۈملۈك، فوتوسىنتېز

2. تۆۋەندىكى ئىدىيوملارنى مۇۋاپىق كەلگەن چۈشەندۈرۈشلىرى بىلەن تۇتاشتۇرۇڭلار.

1. كۆزىگە قارىماق	ـــــ مەلۇم بىر تېما توغرىسىدا ئېيتقانلىرى تاسادىپىي هالدا هەقىقەتكە ئايلانماق
2. ئاغزىدىن سائەت چىقماق	ـــــ قورقۇنچاق، جاسارەتسىز
3. توخۇ يۈرەك	ـــــ ئەتىۋارلىماق، ناهايىتى قىممەتلىك بىر كىشى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلماق

3. تۆۋەندىكىلەرنى تەلەپلەر بويىچە ئورۇنلاڭلار.

1) پەن-تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئەتراپىڭلاردىكى ئۆزگىرىشلەر ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ بېقىڭلار.

2) ئۆزئارا ئۆچۈرلىشىشنىڭ دەسلەپكى هالەتتىن هازىرغىچە بولغان دەۋرلەردىكى شەكىللىرىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

3) سىلەر قانداق ئۆچۈرلارغا قىزىقسىلەر؟ بۇ ئۆچۈرلارغا قانداق ئېرىشسىلەر؟

زىيارەت خاتىرىسى

كۆرگەنلىرىمىزنى ئەتراپلىق كۆزىتىپ، تەھلىل قىلغاندىن كېيىن ئۇچۇرلارنى يىغىنچاقلاپ ۋە ئاددىيلاشتۇرۇپ، مەلۇم بىر تېمىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان قىلىپ، بىر تېكست يازساق، بۇنى «زىيارەت خاتىرىسى» دەيمىز.

4. «ئېلكتىراب» دېگەن ئاچقۇچ سۆزنى تورداش ئىزدەپ، تۆۋەندىكى جەدۋەلنى تولدۇرۇش ئارقىلىق بىر زىيارەت خاتىرىسى يېزىڭلار.

زىيارەت خاتىرەمنىڭ تېمىسى	
زىيارەت خاتىرىسىنى يازغۇچىنىڭ ئىسىم-فامىلىسى (مېنىڭ ئىسىم -فامىلەم)	
تېپىلغان تور بەتلىرى	
تور بەتلىرىدىن زىيارەت قىلغانلىرىم	
دىققىتىمنى تارتقان مەزمۇنلار	
ياخشى كۆرگەن كىتابلىرىم	
ئوقۇپ باققانلىرىم	
كېيىن ئوقۇش ئۈچۈن خاتىرىلىۋالغانلىرىم (توردىن چۈشۈرۈۋالغانلىرىم)	
زىيارەت قىلغان تور بەتلىرى ھەققىدىكى باھا ۋە كۆزقاراشلىرىم	
تور بەت باشقۇرغۇچىسىغا تەۋسىيەلىرىم	
چېسلا	

15-دەرس: سۈنئىي ئەقىل

سۈنئىي ئەقىلنى ئىزاھلاش ئۈچۈن ئالدى بىلەن «ئىدراك»نىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋېلىش كېرەك. ئەگەر بىز بىر رەسىمنى كۆرسەك، ھەر خىل رەڭلەر ۋە سىزىقلار كۆزىمىز ئارقىلىق مېڭىمىزگە يوللىنىدۇ. مېڭىمىز بۇ ئۇچۇرلارنى بۇرۇنقى ئۇچۇرلارغا ئاساسەن بىر مەنگە ئىگە قىلىدۇ. بۇ مېڭە ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، بىر ئۆگىنىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا بىزدە بۇ رەڭ ۋە سىزىقلارغا نىسبەتەن مەلۇم كۆز قاراش ۋە ھېس-تۇيغۇ بارلىققا كېلىدۇ. دېمەككى ئىدراك — ئىنسان مېڭىسىنىڭ تاشقىرىدىن كەلگەن سىگناللارنى چۈشىنىشى، بۇ چۈشىنىشنى بىر ئىنكاس سۈپىتىدە بىر ئۇچۇرغا ئايلاندۇرۇشى ۋە ئىشلىتىشىدۇر.

كومپيۇتېرنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ۋە ئىنتېرنېت تورىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، ئىنتېرنېت ئۇستەل كومپيۇتېرىدىن كۆچمە ئۈسكۈنىلەرگە يېتىپ كېلىپ، خالىغان جايدا ۋە خالىغان ۋاقىتتا تورغا چىقىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى. نەتىجىدە تورغا يوللىنىدىغان ئۇچۇرلارنىڭ مىقدارى ھەددىدىن تاشقىرى ئېشىپ كەتتى. بۇ ئەھۋال قىسقا ۋاقىت ئىچىدە غايەت زور ئۇچۇر ئامبىرىنى شەكىللەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر كومپيۇتېر بۇ ئۇچۇرلارنى ئىدراك قىلىپ، ئىنسانغا ئوخشاش يەكۈن چىقىرالامدۇ؟ تەرەققىي قىلىپ، ئىنكاس قايتۇرالايدىغان، ھېس-تۇيغۇلىرى بولغان ۋە بۇنى ئىپادىلىيەلەيدىغان دەرىجىگە كېلەلەمدۇ؟ دېگەن مەسىلىلەر مۇشۇ ساھەدىكى ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ ئىزدىنىشلىرىنىڭ مۇھىم ھالقىسى (نۇقتىسى) بولۇپ قالدى.

ئىنسان مېڭىسىنىڭ ئىشلەش ئالاھىدىلىكى، كومپيۇتېرلارنىڭ تەرەققىياتى ئۇچۇن چىقىش نۇقتىسى

بولدى. تەتقىقاتچىلار ماشىنا بىلەن ئىنسان مېڭىسى ئارىسىدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقنى تەھلىل قىلدى. ماشىنىنىڭ ئىنسانغا ئوخشاش ئىدراك قىلىش قابلىيىتىنى «سۈنئىي ئەقىل» نامى بىلەن ئىپادىلىدى.

ئىنسانغا ئوخشاش ئويلىيالايدىغان ۋە ھېس-تۇيغۇلىرى بار بولغان ماشىنلارنىڭ ئىجاد قىلىنىشىغا قاراپ ماڭغان يولدا، كومپيۇتېر ۋە ئۇنى مېڭە قىلغان ماشىنلار قەدەممۇقەدەم يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. 1943-يىلى ئەنگلىيەلىك ئالىم، ماتېماتىك ئالان تۇرىڭ (4591-2191) «تۇرىڭ سىنىقى»نى كەشىپ قىلدى. بۇ سىناق سۈنئىي ئەقلىنى ئاساس قىلغان سوئال سوراش سىستېمىسى بولۇپ، كومپيۇتېرنىڭ ئىنسانغا ئوخشاش تەپەككۇر قىلالايدىغان ياكى قىلالمايدىغانلىقىنى بەلگىلەيتتى. بۇ سىناق ئۇچ نۆۋەتا، يەنى ئىككى ئادەم ۋە بىر كومپيۇتېرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. كىشىلەردىن بىرىنىڭ ۋەزىپىسى سوئال سوراش، يەنە بىرى بىلەن كومپيۇتېرنىڭ ۋەزىپىسى بولسا، بۇ سوئاللارغا جاۋاب بېرىش ئىدى. سوئال سورىغۇچى مەلۇم ئۆلچەم ۋە مەزمۇندا سوئال سورايتتى. مەلۇم ۋاقىت ۋە سوئاللاردىن كېيىن، زىيارەت قىلغۇچىلارنىڭ قايسىنىڭ ئادەم، قايسىنىڭ كومپيۇتېر ئىكەنلىكىگە قارار بېرىشى تەلەپ قىلىناتتى. سىناق كۆپ قېتىم تەكرارلىنىدىغان بولۇپ، ئەگەر كومپيۇتېر كەم دېگەندە 50% غەلىبە قىلسا، كومپيۇتېر «ئەقلىي ئىقتىدارلىق ماشىنا» دەپ ئاتىلاتتى.

تۇرىڭ ئەقلىي ئىقتىدارلىق ماشىنلارغا مۇنداق دەپ ئېنىقلىما بەردى: «ناۋادا بىر ماشىنا ئىنسانلار بىلەن سۆزلىشەلىسە، شۇنداقلا بۇ جەريانىدا ئۇنىڭ ماشىنلىق سالاھىيىتىنى پەرقلەندۈرگىلى بولمىسا، ئۇنداقتا بۇ ماشىنا دەل ئەقلىي ئىقتىدارلىق ماشىنغا تەۋە بولىدۇ». بۇ پىكىر سۈنئىي ئەقلىنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە ئەقللىق ماشىنلارنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۈچۈن بىر باشلىنىش بولدى. 1956-يىلى جون مېككارسىي ئامېرىكىدىكى دارتموس كومپيۇتېر چوڭ يىغىندا «سۈنئىي ئەقىل» دېگەن ئاتالغۇنى قوللاندى. شۇنىڭ بىلەن سۈنئىي ئەقىل دېگەن مەنىدە، ئىنگلىزچە artificial intelligence ۋە ئۇنىڭ قىسقارتىلمىسى سۈپىتىدە AI ئومۇملاشتى.

سۈنئىي ئەقىل — ماشىنا ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ ئەقلىي ئىقتىدارىنى دوراشنى كۆرسىتىدۇ. تېخنىكا كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ ئەمەلىيەتتە بىر خىل كومپيۇتېر سىستېمىسى بولۇپ، بۇ سىستېما ئۆگىنىش (ئۇچۇرغا ئېرىشىش ۋە قوللىنىش قائىدىسى)، يەكۈن-خۇلاسە چىقىرىش (بار بولغان قائىدىنى قوللىنىپ، ھۆكۈم-يەكۈن چىقىرىش) ۋە ئۆز-ئۆزىنى ئوڭشاشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۈنئىي ئەقىل — خۇددى ئىنسانغا ئوخشاش ئەقللىق ماشىنلار بولۇپمۇ ئەقللىق كومپيۇتېر پروگراممىلىرى ياساش ئىلمى ۋە ئىنژېنېرلىقىدۇر. ئۇ بىر كومپيۇتېرنىڭ پىكىر قىلىش، مەسىلىنى ھەل قىلىش، مەنە چىقىرىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش قاتارلىق ئىنسانغا ئوخشاش ئىش-ھەرىكەتنى قىلالىشى يەنى يۇقىرى سەۋىيەدىكى مەقسەتلىك ئىش بېجىرىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشىدۇر. ئۇ پەقەت ئالدىن تونۇتقان مەسىلىنى ھەل قىلىشنىلا ئەمەس، بەلكى مەۋجۇت مەلۇماتلارغا تاينىپ، مەلۇم بىر مەسىلىنى ھەل قىلىشنى ۋە يېڭى ئەھۋالغا لايىقدا ئىنكاس قايتۇرۇشنى ئەمەلىيلەشتۈرىدۇ.

1950-يىللاردا كومپيۇتېرلارنىڭ سانلىق مەلۇماتلارنى ساقلاش ئىقتىدارى يوق ئىدى. پەقەتلا قاچىلانغان ياكى يۇكلەنگەن بۇيرۇقلارنى ئىجرا قىلاتتى. 1980-يىللار كومپيۇتېرلارنىڭ سانلىق مەلۇماتلارنى ساقلاش ۋە ئىشلەش ئالاھىدىلىكلىرىگە، سانلىق مەلۇماتلار ئارىسىدا مۇناسىۋەت قۇرۇش ئالاھىدىلىكىمۇ قوشۇلغان يىللاردۇر. 1990-يىللار بولسا، سۈنئىي ئەقلىنىڭ نۇرغۇن ساھەلەردىن پايدىلانغان ۋە بۇ ساھەلەرنىڭمۇ سۈنئىي ئەقلدىن پايدىلانغان دەۋرىدۇر. بۇ دەۋردىكى كومپيۇتېر

«بىلىق» دەپ نام بېرىلگەن بىر رەسىمدىن پايدىلىنىپ، بۇرۇن بىلىق ھەققىدە بىر مەلۇماتقا ئىگە بولمىسمۇ، بىلىقنى ئىپادىلەيدىغان سۆز ياكى شەكىللەرنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. شۇنداقلا كېيىنكى قېتىمدا بىر بىلىقنىڭ رەسىمنى تونۇيالىدى. 1997-يىلى ئاۋازنى تونۇيدىغان ئەپ ۋىندوۋستا ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. 2001-يىلغا كەلگەندە ھېچقانداق مەسىلە، سۈنئىي ئەقىل ئۈچۈن قىيىن مەسىلە بولماي قالدى. بۇ يىلى خۇددى ئىنسانغا ئوخشاش ئىنسانلارنىڭ چىراي ئىپادىسىنى ئىشلىتەلەيدىغان، بوۋاقتا ئوخشاش ئىجتىمائىي ئالاقە قىلالايدىغان، تەدرىجى رەۋىشتە ئۆگىنەلەيدىغان ۋە ئاۋازى، يۈز ئىپادىسى ۋە باش ھەرىكىتىنى ئىنسانغا ئوخشاش ئىشلىتەلەيدىغان ماشىنا ئادەم بارلىققا كەلدى.

چوڭ سانلىق مەلۇمات دەۋرى بولغان بۈگۈنكى كۈندە، سۈنئىي ئەقىل قوللىنىشچان پىروگراممىلىرى تۈرمۈشىمىزدا ئۇنۇملۇك ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. مەسىلەن: سىرىغا ئوخشاش شەخسىي ياردەمچىلەر، شوپۇرسىز ماشىنا، تىللارنى نەق مەيدانda تېز تەرجىمە قىلىش قوراللىرى، ئەقلىي مائارىپ باشقۇرۇش سىستېمىسى، مەۋھۇم دەرسخانا، بىمارلارنى ئىز قوغلاش سىستېمىسى، چىراي ۋە ئەندىزە تونۇش، ھەر ئۈسكۈنىلەرنى ئاپتوماتلاشتۇرۇش قاتارلىقلار. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سۈنئىي ئەقىل تۈرمۈشىمىزنى مەلۇم جەھەتتىن ئاسانلاشتۇردى. بىز ئىنسانلار سۈنئىي ئەقىل ئارقىلىق يەر شارىنى تېخمۇ ياخشى ھالەتكە ئېلىپ كېلەلەيمىز. مەسىلەن: دېڭىز-ئوكيانلاردىكى جانلىقلارنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغدىيالايمىز؛ يەر شارىنىڭ ئىسسىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئارقىلىق، قار-مۇزلارنىڭ ئېرىپ ئىنسانلارغا تەھدىت ئېلىپ كېلىشىنى توسۇپ قالالايمىز؛ ئورمانلاردا يۇز بېرىدىغان كەڭ كۆلەملىك ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئالالايمىز. شۇنداقلا دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە كۇلتۇرىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولغان، لېكىن ھازىر يوقىلىش خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتقان تىللارنى ۋە مىللەتلەرنى قوغداپ قالالايمىز.

كۆنۈكمە

1. تېكستكە ئاساسەن تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) «تۈرىڭ سىنقى» نېمىنى سىناق قىلىدۇ؟

2) سۈنئىي ئەقىل دېگەن نېمە؟

3) بىز كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا سۈنئىي ئەقىلنى قايسى ساھەلەردە ئىشلىتىمىز؟

4) سىزنىڭچە سۈنئىي ئەقىلدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈن نېمىلەرنى قىلىش مۇمكىن؟

2. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئاۋۋال پەرەز قىلىڭلار، ئاندىن لۇغەتتىكى مەنىسى بىلەن سېلىشتۇرۇڭلار. ئاخىردا «لۇغەتتىم»گە يېزىڭلار. ئەڭ ئاخىردا بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

تەپەككۇر قىلىش، ۆەزىپە، مەلۇم، فورمات، سىناق قىلىش،

ئېنىقلىما، سالاھىيەت، ئاتالغۇ، سۈنئىي ئىقتىدار

3. «ئاقىل ئۆيدە تۇرۇپ، جاھاننى بىلىپ تۇرار» دېگەن ماقالنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ئۆيىمىزدە تۇرۇپلا قانداق نەرسىلەرنى ئۆگىنەلەيدىغانلىقىمىز ھەققىدە مۇزاكىرىلىشىڭلار.

4. تۆۋەندىكى ئىدىيوملارنى ئىشلىتىپ، جۈملە تۈزۈڭلار.

1) **ئۇلگە:** كومپيۇتېر تەرەققي قىلىپ، كىشىلەرنىڭ دېگەن يېرىدىن چىقىدىغان بولدى.

دېگەن يېرىدىن چىق-:

جۈملەم:

2) **ئۇلگە:** ئاپامنىڭ دېگەن گەپلىرى، ئۇكامنىڭ ئۇ قۇلقىدىن كىرىپ، بۇ قۇلقىدىن چىقىپ كەتكەن بولسا كېرەك. بىر سائەتتىن بېرى كومپيۇتېردا ئويۇن ئويناۋاتىدۇ.

ئۇ قۇلقىدىن كىرىپ بۇ قۇلقىدىن چىق-:

جۈملەم:

3) **ئۇلگە:** ئىنگلىز تىلىنى خېلى ئوبدان ئۆگىنىپ قالدىم. شۇڭا يەنە بىر چەت ئەل تىلىنى ئۆگىنىشكە بەل باغلىدىم.

بەل باغلا-:

جۈملەم:

4) **ئۇلگە:** دوستۇم سۈنئىي ئەقىلدىن پايدىلىنىپ سىزغان رەسىمنى كۆرۈپ، قېتىپلا قالدى.

قېتىپ قال-

جۈملەم:

16- دەرس: ئۇيغۇر تىلى بىلىملىرى: جۈملە بۆلەكلىرى ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى (2)

ئەگەشمە بۆلەكلەر: تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى

1.تولدۇرغۇچى: تولدۇرغۇچىنىڭ گىراممىاتىكىلىق بەلگىسى ئىسىملارنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «- نى» بولۇپ، مۇشۇ قوشۇمچە بىلەن كەلگەن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى، جۈملىنىڭ تولدۇرغۇچىسى بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەر (تۇرغۇن سۆزلەر ۋە تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى) چۈشۈم كېلىش شەكلىدە كېلىپ، تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ۋەتىنىمىزنى قىزغىن سۆيىمىز! (ئىسىم)

مۇئەللىم سىزنى چاقىرىۋاتىدۇ. (ئالماش)

ئوقۇتقۇچىمىز بىزگە كىتابنىڭ ياخشىلىرىنى تەۋسىيە قىلىدۇ. (سۆز بىرىكمىسى)

ئەكرەم مۇسابىقىدە بىرىنچىلىكنى قولغا كەلتۈردى. (سان)

ئاكام ئوقۇشنى بۇ يىل پۈتتۈردى. (ئىسىمداش)

بۇگۈن مۇسابىقىگە كەلگەنلەرنى كۈتۈۋالدۇق. (سۈپەتداش)

ۋاراڭ-چۇرۇڭنى توختاتساڭلارچۇ، بېشىم ئاغرىپ كەتتى. (تەقلىد سۆز)

چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلماستىن تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

مەن تاماق يېدىم.

ئۇ كىتاب ئوقۇدى..

2. ئېنىقلىغۇچى: جۈملىدە شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېنىقلاپ كېلىدىغان ئەگەشمە بۆلەكتۇر.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىم ۋە ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەر(تۇرغۇن سۆزلەر ۋە تۇرغۇن سۆزلۈك سۆزبىرىكمىلىرى) باش كېلىش ياكى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن:

بۇگۈن ئاچامنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى تەبرىكلىدۇق. (ئىسىم)

بۇگۈن بازاردىن بىر تال قىزىل چاپان سېتىۋالدىم. (سۈپەت)

تۆت-بەش قىز قاقاقلاپ كۈلۈشكىنىچە كىرىپ كەلدى. (سان)

بىزنىڭ ئۆي شەھەر مەركىزىدە. (ئالماش)

بازاردىن ئىككى يەشىك ئالما ئالدىم. (سان-مىقدار بىرىكمىسى)

كۆپ سۆزلىگەن ئادەم بىلەن خوشۇم يوق. (سۈپەتداش)

ۋاراڭ-چۇرۇڭ ئاۋاز مەھەللىنى بىر ئالدى. (تەقلىد سۆز)

ئالماقنىڭ بەرمىكى بار، چىقماقنىڭ چۈشمىكى. (سۈپەتداش)

ئېنىقلىغۇچى جۈملىدە «قانداق، قايسى، كىمنىڭ، نېمىنىڭ، قانچە، نەچچە، قانچىلىك، قانچىنچى، قەيەردىكى، قەيەرنىڭ» دېگەندەك سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ.

مەشىق باغچىسى

1. تۆۋەندىكى بوش ئورۇنلارغا بېرىلگەن سۆز-ئىبارىلەرنىڭ مۇۋاپىقلىرىنى قويۇپ، جۈملىلەرنى تولۇقلاڭلار.

باتۇرلۇق بىلەن	ئاغرىپ قالغانلىقتىن	مىڭ - مىڭ	ئايىغى

1) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمان قىزى رىزۋانگۈل خەلق ئۈچۈن _____ شېھىت بولدى.

2) بۇگۈن دەم ئېلىش كۈنى بولسىمۇ، كوچىلاردا ئادەم _____ ئىدى.

3) مۇئەللىم _____ بۇگۈنكى دەرسنى ئۆتەلمىدى.

4) ۋەتىنىمىزنىڭ مەنزىرىسى ئىنتايىن گۈزەل، شۇڭا ساياھەتچىلەرنىڭ _____ ئۈزۈلمەيدۇ.

2. تۆۋەندىكى جۈملە شەكىللىرىگە ئىككىدىن جۈملە تۈزۈڭلار.

1) ئەگەر _____ -سا / -سە، _____ بولىدۇ.

2) چۈنكى _____، شۇڭا _____.

3) _____، ئەكسىچە _____.

4) _____ ياكى _____، ۋەياكى _____.

3. تۆۋەندىكى جۈملىلەرنىڭ بۆلەكلىرىنى ئايرىپ چىقىڭلار. ئىگەنىڭ ئاستىغا بىر تۈز سىزىق (_____)، خەۋەرنىڭ ئاستىغا ئىككى تۈز سىزىق (═══)، تولدۇرغۇچنىڭ ئاستىغا بىر ئەگرى سىزىق (﹏﹏)، ئېنىقلىغۇچنىڭ ئاستىغا ئىككى ئەگرى سىزىق قويۇش ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈڭلار.

1) مەن چېچمنى تاراشنى بەك ياخشى كۆرىمەن.

2) ئوقۇغۇچىلار مەكتەپنىڭ ئىچىدە توپ ئويناۋاتىدۇ.

3) تاغامنىڭ قىزى رەسىمگە چۈشۈشنى ياخشى كۆرىدۇ.

4) ئادىل سىنىپنىڭ تاپشۇرۇقىنى تەكشۈرۈپ بەردى.

4. تېپىشماقلارنى تېپىڭلار.

1) بىر ئۇچىدا نەيزىسى،
بىر ئۇچىدا دوپپىسى.
ئىز چۈشۈرسە نەيزىسى،
ئۆچۈرىدۇ دوپپىسى.

1) تويغانسېرى سەمرىيدۇ،
ئاغزىنى ئاچسا ئورۇقلايدۇ.

5. يېقىندا گېزىتتىن ئوقۇغان ياكى تېلېۋىزوردىن ئاڭلىغان (كۆرگەن) بىر خەۋەرنى ساۋاقداشلىرىڭلار بىلەن ئورتاقلىشىڭلار. ئورتاقلىششتىن ئاۋۋال تۆۋەندىكى جەدۋەلنى تولدۇرۇش ئارقىلىق پۈختا تەييارلىق قىلىۋېلىڭلار. راۋان، تەمكىن، تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن سۆزلەشكە ئەھمىيەت بېرىڭلار.

سۆزلەيدىغان خەۋەرنىڭ تېمىسى	
خەۋەرنى قەيەردىن ئۇقتۇم؟	
نېمىشقا بۇ خەۋەرنى ئورتاقلىشىمەن؟	
خەۋەرنىڭ مەزمۇنى نېمە؟	

خەۋەرگە قارىتا ئۆز كۆز قارىشىنى ئورتاقلىششىنى خالايدىغانلار بولسا ئاڭلاپ باقايلى.	
مېنىڭ كۆز قارىشىم مۇنداق: (قوشۇلىدىغانلىرىم ياكى قوشۇلمايدىغانلىرىم)	
ئاخىرىدا ئاڭلىغانلارغا ۋە پىكىر قاتناشتۇرغانلارغا رەھمەت ئېيتىمەن.	

6. تۆۋەندىكى رەسىمنى كۆزىتىڭلار. رەسىمدىكى بالىلار، مۇھىت، ھادىسە ھەققىدە كۆرگەن ۋە ئويلىغىنىڭلارنى يېزىپ چىقىڭلار. مەزمۇنى كونكرېت، سۆز- جۈملىلىرى راۋان، ئىملاسى توغرا بولسۇن. بىر ماۋزۇ قويۇشنى ئۇنۇتماڭلار.

7. تۇردىن «مۇھەممەدنىڭ 2008-يىلى» دېگەن كىنونى تېپىپ، كۆرۈپ چىقىڭلار.

8. تۆۋەندىكى تېكىستنى ئوقۇپ، چۈشەنچەڭلارنى سۆزلەپ بېرىڭلار.

قىزىقارلىق ئەدەبىيات

قول سائىتى

چەت ئەلنىڭ بىر قول سائىتى شىركىتىنىڭ ئېلانى:

«شىركەتسىزلىكنىڭ دۇنيانىڭ جاي-جايلىرىدىكى رېمونتچىلىرى بىكارچىلىقتىن زېرىكىپ يۈرمەكتە.»

ئەڭ قىسقا ئىلمىي فانتازىيەلىك ھېكايە

ئامېرىكىنىڭ يېقىنقى زامان ئىلمىي فانتازىيە ھېكايە يازغۇچىسى فىرىدىرىك بىرانت ئىنتايىن قىسقا بىر ئىلمىي فانتازىيەلىك ھېكايە يازغان. بۇ ھېكايە پەقەت بىرلا جۈملە:

«يەر شارىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر ئادەم ئۆيىدە يالغۇز ئولتۇرسا، تۈيۈقسىز ئىشىك چېكىلدۇ...»

قاتناش ئېلانى

مالايشىيانىڭ رۇفۇ قاتناش تارماقلىرى قاتناش بىخەتەرلىكى ھەپتىلىكىدە، شەھەرگە مۇنداق ئېلان چاپلىغان: «ماشىنىڭىزنى 30 كىلومېتىردىن ئاستا ھەيدىسىڭىز، بۇ شەھەرنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىدىن ھۇزۇرلىنالايسىز؛ 60 كىلومېتىردىن ئاشۇرۇۋەتسىڭىز، سوتىخانىغا مېھماندارچىلىققا بارىسىز؛ 80 كىلومېتىردىن ئاشۇرۇۋەتسىڭىز، شەھىرىمىزنىڭ ئەسلىمىلىرى ئەڭ يېڭى بولغان جەددىي قۇتقۇزۇش دوختۇرخانىسىغا بارىسىز؛ 100 كىلومېتىردىن ئاشۇرۇۋەتسىڭىز، سىزگە ئەلۋىدا!»

ئۆزىڭىزنىڭ ھەم ئائىلىڭىزنىڭ بەختى ئۈچۈن سۈرئەتكە دىققەت قىلىڭ!

دەرسكە تەييارلىق

- بىر مىللەت نېمە ئۈچۈن ئۆزىنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىشى كېرەك؟
- بىز نېمىشقا تارىختا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەركىنلىكى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان كىشىلەرنى ئالاھىدە قەدىرلەيمىز؟

17- دەرس: چەۋگەن توپ ئويۇنى

چەۋگەن—ئۇيغۇر قاتارلىق تۈرك خەلقلىرى ئارىسىدا قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ ئوينالغان، قەدىمىي تەنھەرىكەت تۈرىنىڭ بىرى. چەۋگەن توپ ئويۇنى ئات ئۈستىدىكى تۈرلۈك ماھارەتلەرنى ئاشۇرىدىغان بىر خىل ئەسكەرلىك تەربىيەسى بولۇپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈرك خەلقلىرىنىڭ تەنتەربىيە تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن.

ئۇ قارىمۇقارشى ئىككى سەپ ئوتتۇرىسىدا، ئات ئۈستىدە تۇرۇپ، يەردىكى توپنى چەۋگەن تاياق بىلەن قارشى تەرەپنىڭ ساھەسىگە سۈرۈپ، رەقىبنىڭ قاپقىسى (ۋاراتارى)غا كىرگۈزىدىغان بىر خىل ئات ئۈستى تەنتەربىيە ھەرىكىتى بولۇپ، بەزى شارائىتلاردا ئاتسىزمۇ ئوينىلىدۇ.

ئـران ئالـمـى فـردەۋسـى «شـاھنامه» داسـتاندا، قەدىمكـى تـۇران خەلقىنـڭ پادىشـاھى ئالـپ ئەرتـۇڭا بىلەن ئىران پادىشاھى سىياۋۇشلارنىڭ چەۋگەن ئويىنغانلىقىنى ھېكايە قىلىدۇ.

بـۇ ئويـۇن ئوتتـۇرا ئاسـيادىكى تـۈرك قەۋملـەر ئارىسـىدا نـورۇز (كـۆك مەشـرىپى، يېڭـى يـىل، باھـار) بايرىمـى قاتارلـىق بايـراملاردا، ھـەر خـىل كۆڭـۈل ئېچىـش پائالىيەتلىرىـدە، كـەڭ خەلـق ئارىسـىدا ئەسـرلەردىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن.

1979-يىلـى ئارخېئولـوگلار تۈرپـان ئاسـتانە قەدىمكـى قەبرىسـتانلىقىدىن مـىلادى 5- ئەسـىردىن 7- ئەسـرلەرگە مەنسـۇپ بولغـان چەۋگـەن تـوپ ماھىرىنـڭ لاي ھەيكىلىنـى تاپقـان. بـۇ ھەيكەل 37 سـانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتـا بولـۇپ، بىرەيلەننـڭ ئاتلـىق تـوپ قوغلاۋاتقـان ھەيۋەتلىـك قىيافىتـى تەسـۋىرلەنگەن. بـۇ ھەيكـەل بېشـىغا دوپپـا، ئۇسـتىگە تـون، پۇتـىغا ئۆتـۈك كىيگـەن، يارىشـىملىق بـۇرۇت قويغـان، ئىككـى كـۆزى يەردىكـى توپقـا تىكىلـىپ، ئـوڭ قولـىدا تـوپ كالتىكـى كۆتـۈرۈپ، ئـات چاپتـۇرۇپ كېلىۋاتقـان ھالىتـى كۆرسـىتىلگەن. بـۇ ھەيكـەل، تـۈرك خانلىقـى دەۋرىـدە تۈرپـان رايونـىدا ياشـىغان ئۇيغـۇرلارنـڭ چەۋگـەن توپ مۇسابىقىسى ئۆتكۈزگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان دەلىلدۇر.

تارىخـي مەنبەلـەردە 11- ئەسـىردە قاراخانىـيلار دەۋرىـدە ھـەر خـىل تەنھەرىكەتلـەر قاتارىدا چەۋگـەن تـوپ ئويىنلىدىغانلىقى ئويىنلىدىغانلىقى مەلـۇم. ھەتتـا تارىخـي يازمـىلاردا قاراخانـىلار خانلىقـى تۈزۈمىدە ئەلچى ۋە ھەربـي ئەمەلـدار بولـۇش ئۈچـۈن، دۆلـەت ئەربابلىرىنـڭ چەۋگـەن ئويناشـنى بىلىشـى مۇھىم شـەرتلەردىن بىرى قىلىنغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

11 - ئەسـىردە ياشـىغان ئۇيغـۇر خەلقىنـڭ ئۇلـۇغ ئالمـى يۈسـۈپ خـاس ھاجىپنـڭ «قۇتادغۇبلىـك» داستاندا:

يەنە دامكا - شاھماتنى ئۇ بىلسۇن خوپ،
ئويۇنغا چۈشكۈچىنى ئالسۇن ئۇتۇپ.
ئۇ بىلسۇن چەۋگەننى، ئاتار بولسۇن ئوق،
يەنە قوشچى ۋە ئوۋدا تەڭدىشى يوق.

دەپ يېزىلغـان. 11- ئەسـىردە ياشـىغان ئۇيغـۇر خەلقىنـڭ ئۇلـۇغ تىلشۇناسـى مەھمـۇد كاشـغەرىينىڭ «تۈركـي تـىللار دىۋانـى»دا: «ئـۇ مـاڭا چەۋگـەن ئېگىـپ بـەردى» دەپ يېزىلغـان. «تـۈرك قامۇسـى»دا: «بۇگۈنكـى ئـات ئۇسـتىدە ئويىنلىدىغـان چەۋگـەن ئويۇنـى ئوتتـۇرا ئاسـيادىكى تـۈرك قەۋملەرنـڭ قەدىمكـى زامانىدىكـى ئاتلـىق ئويىنلىدىغـان ئويۇنلىرىنـڭ بـىرى ئـىدى. چەۋگـەن ئويۇنـى غەربـي تۈركىسـتاندىن ھىندىسـتانغا كەلتۈرۈلـدى. ئـۇ يـەردە ئىنگلـىزلار كـۆرۈپ ياۋروپاغـا ئاپىرىشـتى. POLO نامـى بىلـەن دۇنياغـا تونۇلدى» دەپ يېزىلغان.

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئاۋۇال پەرەز قىلىڭلار، ئاندىن لۇغەتتىكى مەنىسى بىلەن سېلىشتۇرۇڭلار. ئاخىردا «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار. ئەڭ ئاخىردا بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

ئەنئەنىۋى، ماھارەت، رەقىب، پالاق، تۇران،

قەۋم، دەلىل، تۇرلۇك، سەپ، قامۇس

2. تېكىستكە ئاساسەن سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) چەۋگەن توپ قانداق ئويىنىلىدۇ؟

2) چەۋگەن توپ تەخمىنەن قايسى دەۋرلەردىن باشلاپ ئويىنالغان؟

3) چەۋگەن توپ قايسى ئەسەرلەردە تىلغا ئېلىنغان؟

4) ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە باشقا قانداق تەنتەربىيە ئويۇنلىرى بار؟

3. تېكىست بىلەن رەسىملەرنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق چەۋگەن توپىنىڭ ئويىنىلىشى ھەققىدە سۆھبەتلىشىڭلار. ئەگەر شارائىت يار بەرسە، سىلەرمۇ بۇ ئويۇننى ئويناپ بېقىڭلار.

4. تەنتەربىيە ئويۇنلىرىنى ئويناشنىڭ بىز ئۈچۈن قانداق پايدىسى بار؟

«تۈرك» سۆزى

«تۈرك» سۆزى تار مەنىدە تۈركىيەدىكى تۈرك خەلقىنى كۆرسەتسە، كەڭ مەنىدە پۈتۈن دۇنيادىكى تۈرك خەلقلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سۆز ئۇيغۇرچە مەنبەلەردە كۆپرەك «تۈركىي» دەپ ئىشلىتىلىدۇ.

چەۋگەن ئويناش ئۇسۇلى: چەۋگەن توپ مەيدانىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 300 مېتىر، كەڭلىكى 100 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. 80 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى بىر ئۇچى ئەگرى چوماق شەكىللىك كالتەك بىلەن قاتتىق ياغاچتىن ياكى كۆندىن ياسالغان توپنى، ئىككى تەرەپ قارىمۇقارشى بولۇپ، بىر - بىرىنىڭ قاپقىغا ھەيدەپ كىرگۈزۈپ ئويناىدۇ. قايسى تەرەپ توپنى كۆپ كىرگۈزگەن بولسا، شۇ تەرەپ يەڭگەن ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئويۇنغا قاتنىشىدىغان ئادەم ئوندىن كەم بولمايدۇ.

18-دەرس: يىللارغا جاۋاب

لۇتپۇللا مۇتەللىپ

(شېئىر)

ۋاقىت ئالدىراڭغۇ ساقلاپ تۇرمايدۇ،
يىللار شۇ ۋاقىتنىڭ ئەڭ چوڭ يورغىسى،
ئاققان سۇلار، ئاتقان تاڭلار قايتىلانمايدۇ،
يورغا يىللار ئۆمۈرنىڭ يامان ئوغرىسى.

ياشلىق ئادەمنىڭ زىلۋا بىر چېغى،
تولمۇ قىسقا ئۇنىڭ ئۆمرى بىراق،
يىرتىلسا كالېندارنىڭ بىر ۋارىقى،
ياشلىق گۈلدىن تۆكۈلدۇ بىر يوپۇرماق.

يىللار شامىلى يەلپۈندۇ، ئىزلار كۆمۈلدۇ،
يوپۇرماقسىز دەرەخ بىچارە-بولدۇ قاقشال.
يىللار سېخى، قۇرۇق كەلمەيدۇ، ئەكېلىپ بېرىدۇ،
قىزلارغا قورۇق، ئەرلەرگە ساقال.

بىراق يىللارنى تىللاش توغرا كەلمەيدۇ،
مەيلى ئۆتۈۋەرسۇن، ئۆزىنىڭ يولى.
ئادەملەرمۇ ۋاقىتنى قولدىن بەرمەيدۇ،
چۆللەرنى بوستان قىلغان ئادەملەر قولى.

يىللار مەيدەڭنى تۈتۈپ قاقاقلاپ كۈلمە،
ئالدىڭدا قىزىرىشتىن ئارتۇق كۆرىمەن ئۆلۈمنى.
قېرىتمەن دەپ ئارتۇق كۆڭۈل بۆلمە،
ئاخىرقى جەڭگە ئاتاپ قويارمەن ئوغلۇمنى.

يىللار دېڭىزى دولقۇنلۇق بولساڭمۇ،
ئۈپۈقۇنلىرىڭنى ياردۇ بىزنىڭ كاراپ.
يىلنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قورقتىپ باقساڭمۇ،
ئىجاد يىللارنى قېرىتىدۇ دەپ بېرىمىز جاۋاب.

(1944- يىلى يانۋار، ئاقسۇ)

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) شېئىردا يىللار نېمىلەرگە ئوخشىتىلغان؟

2) يىللارنىڭ بىزگە بېرىدىغان ئەڭ چوڭ «سوۋغىسى» نېمە؟

جانلاندۇرۇش: تېكستلەردە جانلىق ۋە جانسىز نەرسىلەر ئىنسانلارغا ئوخشاش ئالاھىدىلىكلەرنى ئىپادىلىسە، بۇ خىل تىل سەنئىتىنى «جانلاندۇرۇش» دەپ ئاتايمىز.

3) تېكستتە «يىللار» قانداق جانلاندۇرۇلغان؟

4) ئاپتورنىڭ يىللارغا بەرگەن ئەڭ ئاخىرقى جاۋابى نېمە؟ سىزچە بۇ جاۋابنىڭ مەنىسى نېمە؟

2. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئاۋۋال پەرەز قىلىڭلار، ئاندىن لۇغەتتىكى مەنىسى بىلەن سېلىشتۇرۇڭلار. ئاخىردا «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار. ئەڭ ئاخىردا بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

يورغا، زىلۋا، قاقشال، ئۈپقۇن، كاراپ،

جەڭ، مەيدە، ئالدىراڭغۇ، كۆڭۈل بۆلۈ-، تاڭ

3. شېئىر ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىڭلارنى سۆزلەپ بېرىڭلار ۋە ھەر بىر كۈپلېتنى ئايرىم - ئايرىم تەھلىل قىلىڭلار.

4. شېئىرغا بىر-بىردىن پەرقلىق ئىككى ماۋزۇ قويۇڭلار.

5. شېئىرنىڭ مەركىزى ئىدىيەسى نېمە؟

6. لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ شېئىرلىرى بار كىتابتىن بىرنى تېپىپ، كىتابنىڭ ئىسمى، تەييارلىغۇچىسى، نەشر قىلىنغان يىل، نەشرىيات، كىتابنىڭ بەت سانى قاتارلىق كىتاب بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارنى يېزىپ كېلىڭلار.

بىلىۋالاي

لۇتپۇللا مۇتەللىپ

لۇتپۇللا مۇتەللىپ (1922 – 1945) ھازىرقى قازاقستاننىڭ ئالمۇتا ئوبلاستىغا قاراشلىق چۇنچە يېزىسىنىڭ سايىبويى مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1931-يىلى

ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن غۇلجىغا كۆچۈپ كەلگەن. ئۇ شائىر، دراماتورگ ۋە مۇستەملىكىگە قارشى جەسۇر ئىنقىلابچى بولۇپ، ئەسەرلىرىدە «قاينام ئۆركىشى»، «لۇتۇن» تەخەللۇسلىرىنى ئىشلەتكەن.

1944-يىلى ۋەتىنىمىزدە سىستېمىلىق ۋە پىلانلىق شەكىلدە مىللىي مۇستەقىللىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىلغان. نەتىجىدە ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئالتاي رايونلىرى پۈتۈنلەي ئازاد قىلىنىپ، غۇلجىنى مەركەز قىلغان «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغان. بۇ جۇمھۇرىيەت ۋەتىنىمىزدىكى قالغان جايلارنىمۇ مۇستەقىل قىلىش ئۈچۈن، ھەرقايسى رايونلاردىكى زىيالىيلارنىڭ كۈچ قوشۇشى بىلەن كەڭ كۆلەملىك پارتىزانلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارغان. مۇستەقىللىق كۈرىشىنىڭ ئاقسۇدىكى پائالىيەتلىرىدە ئاكتىپ رول ئالغان لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئىشغالچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

لۇتپۇللا ئون تۆت يېشىدىن باشلاپلا شېئىر يېزىشقا كىرىشكەن بولۇپ، ئۆزىنىڭ قىسقىغىنا يىگىرمە ئۈچ يىللىق ھاياتىدا «يىللارغا جاۋاب»، «خىيالچان تىلەك»، «بۇ مېنىڭ ياش غۇنچە گۈلۈم ئېچىلاتتى»، «پادىشاھ ساموراىلىرى ھالسىرايدۇ»، «ئەجەل ھودۇقۇشىدا» قاتارلىق ئۆلمەس ئەسەرلەرنى يازغان.

شائىرنىڭ ئەسەرلىرى تىلى گۈزەل، چۈشىنىشلىك ۋە ئوبرازلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك روھى بىلەن يۇغۇرۇلغان بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىزغىن سۆيۈپ ئوقۇشىغا ۋە قەدىرلىشىگە مۇيەسسەر بولۇپ كەلدى.

ل. مۇتەللىپ شېئىر ئىجادىيىتىدىن باشقا تەشكىلاتچىلىق، دراما ئارتىسلىقى، تەرجىمانلىق ۋە تەھرىرلىكمۇ قىلغان.

19- دەرس: خوتەن قەغىزى

غەيرەتجان ئابدۇللا كالدىر

قەغەزنىڭ پەيدا بولۇشى، ئىنسانىيەتنىڭ يېزىقچىلىق مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ تېرە، تاختىشا، تاش، رەخت، تام، قورامتاش، قىيالارغا خەت يازىدىغان كونا تارىخىي دەۋر بىلەن خوشلاشقانلىقىنىڭ بەلگىسى.

قەغەزچىلىك يۇرتىمىزنىڭ خوتەن تەۋەسىدىكى جايلاردا، بىرقەدەر مەركەزلىك ۋە كۆلەملەشكەن هالدا، ئىزچىل ساقلىنىپ كەلگەن. شۇنداقلا، بۇ قەغەز ئاسىيادىكى نۇرغۇن ئەللەرگە كەڭ تارالغان ھەمدە بۇ ئەللەرنىڭ ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيانقى يازما ماتېرىياللىرى ئاساسەن مۇشۇ قەغەزگە يېزىلىپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ قەغەزنىڭ نامى «خوتەن قەغىزى» دەپ تونۇلغان. خوتەن قەغىزىنىڭ رەڭگى سامان رەڭگىدە بولغاچقا، «خوتەن سامان قەغىزى» ياكى «سامان قەغەز» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

خوتەن قەغىزى ئۇجمە، تېرەك، جىگدە، سۆگەت قاتارلىق دەل-دەرەخلەرنىڭ قوۋزىقى، بولۇپمۇ ئۇجمىنىڭ قوۋزىقى ئاساسىي ماتېرىيال قىلىپ ئىشلىنىدۇ. خوتەن قەغىزىنى ياساشتا، ئۇجمىنىڭ يېڭى چىۋىقلىرى تاللىنىدۇ. ئاندىن يوپۇرماقلىرى ئۈزۈۋېتىلىپ، سويۇلغان قوۋزىقى قۇرۇتۇلىدۇ. قوۋزاقلار چاناش ياكى سوقۇش ئارقىلىق يۇمشىتىلىپ، ئاندىن قازانغا قاينىتىلىدۇ. تەييارلانغان قوۋزاق بوتقىسى سۇدا سۈيۈلدۈرۈش، ئەلگەك بىلەن سۈزۈش، قېلىپقا سېلىش، قۇرۇتۇش قاتارلىق باسقۇچلاردىن ئۆتۈپ، قەغەزگە ئايلىنىدۇ. سامان رەڭلىك بۇ قەغەزگە بۋاستە خەت يېزىشقا بولمايدۇ. شۇڭا، ئۇ «خام قەغەز» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل خام قەغەزنىڭ يۈزى سىلىق ۋە ئېغىر تاش بىلەن سىيرىلىپ، چۆرىسى كېسىپ تەكشىلەنگەندىن كېيىن، خەت يېزىشقا ئىشلىتىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، دۇنيا مىقياسىدا ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكتىن، خوتەن قەغىزى قايتىدىن خەلقىمىزنىڭ، شۇنداقلا دۇنيانىڭ دىققىتىنى تارتتى. قاراقاش ناھىيەسى پۇرچاقچى يېزىسىدىكى تۇرسۇنتوختى بوۋاي 2002- يىلى ئامېرىكا دۆلەتلىك مۇزېيىدا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارالىق مىللىي ئۆرپ-ئادەت ماھارەت كۆرسىتىش يىغىندا خوتەن قەغىزىنى ياساپ ماھارەت كۆرسىتىپ، يىغىن قاتناشقۇچىلىرىنى ھەيران قالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن تۇرسۇنتوختى بوۋاي ئامېرىكا ئۆرپ-ئادەتشۇناسلىرى تەرىپىدىن «يەر شارىدىكى ئەڭ قەدىمىي قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ ‹ھايات ژارسى› » دەپ ئاتالدى.

كۆنۈكمە

1. تېكستكە ئاساسەن تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت خەزنىسىگە قوشقان تۆھپىلىرىدىن بىرسىگە نېمە ئۈچۈن «خوتەن قەغىزى» دەپ نام بېرىلگەن؟

2) خوتەن قەغىزى قايسى ماتېرىياللاردىن، قانداق ياسىلىدۇ؟

3) «يەر شارىدىكى ئەڭ قەدىمىي قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ ‹ھايات ژارسى› » كىم؟ نېمە ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان؟

4) ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتىگە قوشقان يەنە قانداق تۆھپىلىرى بار؟

2. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى لۇغەتتىن تېپىپ، «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار.

ئىنسانىيەت، كۆلەملەشكەن، قوۋزاق، چىۋىق، بوتقا،

چۆرە، ھۈنەرۋەن، تېڭىقچىلىق، ماھارەت، ژارس

3. تېكستكە پەرقلىق ئىككى ماۋزۇ يېزىڭلار.

4. تېكستنىڭ مەركىزىي ئىدىيەسى نېمە؟

5. يۇقىرىدىكى 2- كۆنۈكمىدە بېرىلگەن سۆزلەرگە بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

20- دەرس: ئۇيغۇر تىلى بىلىملىرى: جۈملە بۆلەكلىرى ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى (3)

ئەگەشمە بۆلەك: ھالەت

ھالەت: جۈملىدە خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاقتى، ئورنى، سەۋەبى، مەقسىتى، دەرىجىسى ۋە سان - مىقدارىنى بىلدۈرىدىغان ئەگەشمە بۆلەك. جۈملىدە ھالەت باش كېلىش، ئىگىلىك كېلىش ۋە چۈشۈم كېلىشتىن باشقا كېلىشلەردە كەلگەن سۆزلەردىن تۈزۈلۈپ، خەۋەرنى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ئاپتوبۇس ئاستا-ئاستا قوزغالدى. (رەۋىش)

بۇگۈن ئۇشتۇمتۇت قاتتىق يامغۇر يېغىپ كەتتى. (رەۋىش)

بىز يولدا پاراڭلاشقاچ ماڭدۇق. (رەۋىشداش)

مۇئەللىم بۇگۈنكى دەرسنى ئولتۇرۇپ سۆزلىدى. (رەۋىشداش)

بايرامدا ھەممەيلەن چىرايلىق كىيىندۇ. (سۈپەت)

مەريەم يامغۇر يېغىۋاتقاندا كەلدى. (سۈپەتداش)

مەن مەكتەپتىن كەلدىم. (ئىسىم-چىقىش كېلىش)

ئادىل يوچتىخاندا ئىشلەيدۇ. (ئىسىم- ئورۇن كېلىش)

ئابدۇشۇكۇر مۇسابىقىدە بىرىنچىلىككە ئېرىشتى. (سان)

ئوقۇغۇچىلار كەچلىك ئۆگىنىشكە قاتناشتى. (ئىسىمداش)

ماشىنىڭىز بىر سائەتتە قانچىلىك يول ماڭىدۇ؟ (سان-مىقدار بىرىكمىسى)

1) سۈپەت - ھەرىكەت ھالىتى: ئىش-ھەرىكەتنىڭ قانداق ئۇسۇل، قانداق ۋاستە بىلەن ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ھالەت سۈپەت-ھەرىكەت ھالىتى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاپتوبۇس ئاستا-ئاستا قوزغالدى. (ھالەت رەۋىشى)

بۇگۈن ئۇشتۇمتۇت قاتتىق يامغۇر يېغىپ كەتتى. (ھالەت رەۋىشى)

بىز يولدا پاراڭلاشقاچ ماڭدۇق. (رەۋىشداش)

بايرامدا ھەممەيلەن چىرايلىق كىيىندۇ. (سۈپەت)

2) ئورۇن هالىتى: ئىش-ھەرىكەتنىڭ پەيدا بولغان ئورنىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ھالەت ئورۇن ھالىتى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇردۇم. (ئورۇن ره‌ۋىشى)

ئادىل ياۋروپاغا كەتتى. (يۆنىلىش كېلىشتە كەلگەن ئىسىم)

مەن بۇنى بازاردىن سېتىۋالدىم. (چىقىش كېلىشتە كەلگەن ئىسىم)

نېرى كەتمەي تۇرۇڭلار. (ئورۇن ره‌ۋىش)

3) ۋاقىت هالىتى: ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ۋاقتىنى ۋە چېكىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ھالەت ۋاقىت هالىتى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن تۇنۇگۈن كەلدىم. (ۋاقىت ره‌ۋىشى)

كېچە ھاۋا بەك سوغۇق بولدى. (ۋاقىت ره‌ۋىشى)

قەھرىمانلار قەلبىمىزدە مەڭگۈ ياشايدۇ. (ۋاقىت ره‌ۋىشى)

يازدا سايادەتكە چىقىمىز. (ئورۇن كېلىشتە كەلگەن ئىسىم)

4) سەۋەب هالىتى: ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ياكى ئورۇنلانماسلىق سەۋەبلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ھالەت سەۋەب هالىتى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ تىرىشىپ ئۆگەنگەنلىكى ئۈچۈن ياخشى مەكتەپكە ئۆتەلدى.

سىزنى كېلىدۇ دەپ ساقلاپ تۇردۇق.

مۇئەللىم بۇگۈن ئاغرىپ قالغانلىقتىن دەرس ئۆتەلمىدى.

5) مەقسەت هالىتى: ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش مەقسىتىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ھالەت مەقسەت هالىتى دېيىلىدۇ. مەقسەت هالەتلىرى جۈملىدە «نېمە ئۈچۈن، نېمە مەقسەت بىلەن، نېمە قىلغىلى؟» دېگەندەك سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز بۇ يەرگە ئوقۇش ئۈچۈن كەلدۇق. (ئىسىمداش)

بىز ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك. (ئىسىمداش)

ئۇ قائىدىلەرنى قەستەن بۇزۇۋاتىدۇ. (مەقسەت ره‌ۋىشى)

ئالىمكام قەشقەرنى كۆرگىلى كەپتۇ. (مەقسەت پېئىلى)

1. تۆۋەندە بېرىلگەن سۆزلەرنىڭ قارشى مەنىسىنى يېزىڭلار.

سىلىق:	ئەقىللىق
چەبدەس:	گۈزەل:
ئارزۇ:	ئايدىڭ:

2. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنداش سۆزىنى يېزىڭلار.

ھەققانىي:	تەملىك:
ھويلا:	چېچەن:
ئاسمان:	مېھىر:

3.تۆۋەندىكى جۈملىلەرنىڭ بۆلەكلىرىنى ئايرىپ، ھالەتنى تېپىپ چىقىڭلار.

1) بۇگۈن تۈيۈقسىز يامغۇر يېغىپ كەتتى.

2) ئەركىن مەكتەپكە بالدۇر كەلدى.

3) بۇ كىتابنى كۈتۈپخانىدىن ئارىيەت ئالدىم.

4) مەكتەپتىن دوستلىرىم بىلەن ئوينىغاچ قايتتۇق.

4. تېپىشماقلارنى تېپىڭلار.

1) داڭقى داستان بىر قۇش بار،
باتۇرلۇقى ئالامەت.
بۆكەن، تۈلكە قاچالماس،
چاڭگىلىدىن سالامەت.

2) سومكىدا بار كەپتىرىم،
قاناتلىرى ئەجەب كۆپ.
رەڭگىرويى ئوخشىماس،
تومۇرلىرى قىزىل - كۆك.

5. تۆۋەندىكى رەسىمنى كۆزىتىپ، نېمىلەرنى كۆرگەنلىكىڭلارنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

6. رەسىمدىكى بالىلار قايسى ئويۇننى ئويناۋاتىدۇ؟ سىلەر قانداق ئويۇنلارنى ئويناشنى ياخشى كۆرىسىلەر؟ بۇ ئويۇنلارنىڭ قانداق ئوينىلىدىغانلىقىنى ساۋاقداشلىرىڭلارغا ئېيتىپ بېرىڭلار.

7. ئەجدادلىرىمىز بىزگە ئىنتايىن قىممەتلىك مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بۇ مىراسلاردىن نېمىلەرنى بىلىسىلەر؟ ئاۋۋال گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ، ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىڭلار؛ ئاندىن گۇرۇپپىدىن بىر ۋەكىل تەيىنلەپ، ئوتتۇرىغا قويماقچى بولغان مەدەنىيەت مىراسىنى تونۇشتۇرۇڭلار.

8. تۆۋەندىكى سۆزلەردىن پايدىلىنىپ، قىسقا بىر تېكست يېزىڭلار.

خەير-خوش، كۆلۈمسىرە-، دوستلۇق، خۇشال بول-، ئۇچرا-، ياخشىمۇسىز

9. تۆۋەندىكى تېكستنى ئوقۇپ، چۈشەنچەڭلارنى سۆزلەپ بېرىڭلار.

نەسرىددىن ئەپەندى لەتىپىلىرى

ئاۋۋال مەن تەپتىم

ئەپەندىمنىڭ كىچىك ۋاقتىلىرى ئىكەن، بىر كۈنى ئۇ دوستلىرى بىلەن ئويناش ئۈچۈن مەھەللىدىكى مەيدانغا بېرىپتۇ. بالىلار خېلىغىچە ئوينىغۇدەك بىرەر ئويۇن تاپالماپتۇ. كېيىن ياشتا چوڭراق بىر بالا ئەپەندىمگە:

— پادىشاھ ئويۇنى ئويناپلى. ئەگەر سەن دوپپاڭنى يەرگە قويۇپ تېپەلسەڭ، بىز سېنى پادىشاھ قىلىمىز، - دەپتۇ.

— بۇنىڭ نەرى تەس، قاراپ تۇرۇڭلار - ھە!

ئەپەندىم شۇنداق دېگىنچە دوپپىسىنى يەرگە قويۇپ، تېپىپ ئۈچۈرۈۋېتىپتۇ. ئارقىدىنلا باللارنىڭ ھەممىسى ئولىشىپ، ئەپەندىنىڭ دوپپىسىنى توپ قىلىپ تېپىپ ئويناپتۇ.

كەچتە ئۆيگە قايتقاندا، ئەپەندىمنىڭ ئاپىسى جۇلۇقى چىقىپ، مەينەت بولۇپ كەتكەن دوپپىنى كۆرۈپ:

— بىر ئوبدان دوپپا قانداق بولۇپ بۇنچىۋالا پاسكىنا بولۇپ كەتتى؟ — دەپ سوراپتۇ.

— دوستلىرىم دوپپامنى توپ قىلىپ تېپىپ ئويندى، - دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئەپەندىم.

— باشقىلار سېنىڭ دوپپاڭنى تېپىپ ئوينسا، سەن قاراپ تۇردۇڭمۇ؟—دەپ ئاچچىقلىنىپتۇ ئاپىسى.

— ياق، ئاپا، ئاۋۋال ئۆزۈم تەپتىم.

— ئەمدى چۈشەندىم، — دەپتۇ ئاپىسى، — سەن قەدىرلىمىگەن، سەن مۇھىم دەپ بىلمىگەن نەرسىنى، باشقىلار ئەلۋەتتە قەدىرلىمەيدۇ.

بۇ ئىشتىن كېيىن ئەپەندىم بوش ۋاقتىلىرىدا كۆپرەك كىتاب ئوقۇپتۇ ۋە بىلىملىك بىر كىشى بولۇپ يېتىشىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى ھېچكىم ئالدىيالماپتۇ. شۇنداقلا ئەپەندىم ئاپىسىنىڭ «سەن قەدىرلىمىگەن نەرسىنى باشقىلار ئەلۋەتتە قەدىرلىمەيدۇ» دېگەن سۆزىنى ھېچقاچان ئېسىدىن چىقارماپتۇ.

دەرسكە تەييارلىق

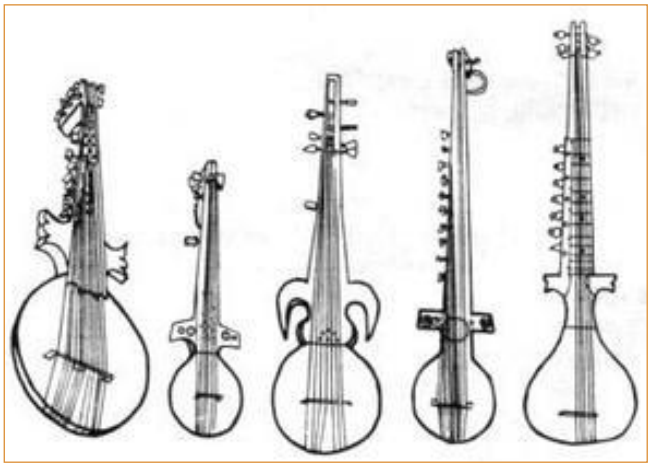
- ئاتا-ئاناڭلاردىن سىلەرنى بېقىپ چوڭ قىلىش جەريانىنى سوراپ، ئەڭ قىزىق بىر ۋەقەنى سىنىپتا ئوقۇپ بېرىش ئۈچۈن يېزىپ كېلىڭلار.
- تارىخىمىزنى ئۆگىنىشىمىزنىڭ قانداق پايدىسى بار؟

21- دەرس: دولان راۋابى

دولان راۋابى — مەكىت ناھىيەسى ۋە ئۇنىڭغا تۇتاش بولغان مارالبېشى، ئاۋات ناھىيەلىرىگە كەڭ تارقالغان، دولان ئەلنەغمىلىرىنى ۋە «دولان توققۇز مۇقامى»نى ئىجرا قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئاساسلىق چالغۇ ئەسۋابى.

سىرتقى كۆرۈنۈشىدىن قارىغاندا، دولان راۋابىنىڭ ياسىلىشى پەرقلىق بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا چالغۇ ئەسۋابلىرىدەك، يەنى راۋاب، دۇتار، ساتار، غىجەك ۋە تەمبۇرلاردەك سىپتا ئەمەس. چېلىش شەكلى، قائىدە - قانۇنىيەتلىرى جەھەتتىمۇ پەرقلەنبار. ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى ئۇزۇن قەدىمىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرى.

دولان راۋابىغا پەده بېكىتىلمەيدۇ. يۇقىرى قىسمىدىكى ئۇچ قۇلاققا بىر تالدىن ئۇچ تال سىم سىلىپ تۇرغۇلىدۇ. بۇ ئۇچ تال سىمغا بېگىز بارماقنى ئاساس قىلىپ، قول بىسىلدۇ ۋە يۆتكىلىدۇ. دولان راۋابىنىڭ دەستىسىگە ئورنىتىلغان 14 تال قۇلاققا بېكىتىلگەن 14 سىمنىڭ ئىككىسى بىر ئاھاڭ قىلىپ تۇرغۇلۇپ، يەتتە خىل ئاۋاز توكچىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ راۋابنىڭ مىللىي خۇسۇسىيتى سىيرىپ چېلىش ئالاھىدىلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. ياغاچتىن ياسالغان ئۇزۇن زەخمەكنى ئوڭ قولنىڭ باش بارماق ۋە بېگىز بارماقلىرى ئارىسىغا قىستۇرۇپ، راۋابنى ئوڭ بېقىن تەرەپكە تىرەپ، سول قول تەرەپكە ئۇنىڭ دەستىسىنى ئېلىپ، ئۇستۇن كۆتۈرگەن ھالدا چېلىنىدۇ. دولان راۋابنىڭ پەدىسى بولمىغاچقا، پەده باسقان بارماقلارنىڭ يۆتكىلىپ ئاھاڭ چىقىرىشى تەلەپكە لايىق بېسىلىشى بولۇشى، بارماقلارنىڭ توغرا بېسىلىشى شەرت. بارماق توغرا بېسىلمىسا، ئاھاڭ خاتا چىقىپ، مۇزىكىنىڭ مۇڭى، بىرلىكى بۇزۇلۇپ، ئاھاڭ رېتمىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. دولان راۋابىدىن ئىبارەت بۇ قەدىمكى ئەنئەنىۋى چالغۇدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلسا، ئۇنىڭغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىنسا، ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىغا يېتەرلىك ھۆسن قوشۇلىدۇ.

كۆنۈكمە

1. تېكىستكە ئاساسەن تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) دولان راۋابى قەيەرلەردە كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ؟

2) دولان راۋابنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى ۋە چېلىش شەكلى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى نېمە؟

ئابزاس: مەلۇم بىر كۆز قاراشنى، ۋەقەنى ياكى پىكرىنى بىر نەچچە جۈملە بىلەن ئىپادىلەيدىغان پارچىلار «ئابزاس» دەپ ئاتىلىدۇ. بىر تېكىست نۇرغۇن ئابزاسلاردىن تۈزۈلىدۇ. بۇ ئابزاسلار ئارىسىدا مەنە پۈتۈنلۈكى بولىدۇ.

3) «دولان راۋابى» ماۋزۇلۇق تېكىست نەچچە ئابزاستىن تۈزۈلگەن؟ ھەر قايسى ئابزاستا نېمىلەر سۆزلەنگەن؟ قىسقىچە ئېيتىپ بېرىڭلار.

4) سىلەر قانداق سازلارنى بىلىسىلەر؟ ساز چالالايدىغانلار بولسا، كېيىنكى دەرستە بىر نومۇر ئورۇنلاپ بېرىڭلار. سازنى ئېلىپ كېلىش ئىمكانى بولمىسا، سىنغا ئېلىپ، مۇئەللىم ئارقىلىق ساۋاقداشلىرىڭلار بىلەن ئورتاقلىشىڭلار.

2. تۆۆەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئاۋۋال پەرەز قىلىڭلار، ئاندىن لۇغەتتىكى مەنىسى بىلەن سېلىشتۇرۇڭلار. ئاخىرىدا «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار. ئەڭ ئاخىرىدا بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

ئەلنەغمە، ئىجرا قىل-، سېپتا، ئەنئەنە،

لايىق، ۋاربسلىق قىل-، پەدە، خۇسۇسىيەت،

ھۆسن قوش-، مۇڭ

3. تۆۆەندىكى سۆزلەرنى كىملەر ئۈچۈن ئىشلىتىمىز؟

تاغا، ھاممام، كىچىك دادا، كىچىك ئاپا، نەۋرە تۇغقان، بىر تۇغقان، يەڭگە، جىيەن، كۈيئوغۇل، ئىگىچە، قۇدا

4. ئائىلە تارىخىنى «نەسەبنامە» دەپ ئاتايمىز. ئائىلەڭلارنىڭ نەسەبنامىسى بارمۇ؟

ئاتا-ئاناڭلارنىڭ ئېيتىپ بەرگىنى بويىچە ئائىلەڭلارنىڭ نەسەبنامىسىنى يېزىپ چىقىڭلار. يازغاندا تۆۆەندىكى جەدۋەلنى نەمۇنە سۈپىتىدە ئىشلىتىڭلار.

ئىسىم-فامىلىسى	
تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى	
تۇغۇلغان ۋاقىت، يەر؛ ۋاپات بولغان بولسا، ۋاپات بولغان يىلى ۋە يەر	
كەسپى	
مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى	
مۇھىم ئىش-ئىزلىرى	

5. تۆۋەندىكى رەسىملەرنى كۆزىتىپ، سوئاللارغا شۇ ئاساستا جاۋاب بېرىڭلار.

1) ئۇيغۇر مىللىي چالغۇلىرى قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ قايسىلار؟
2) سوقما چالغۇلار قايسى چالغۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟
3) كامانچىلىق چالغۇلىرى قايسى چالغۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟
4) چەكمە چالغۇلار قايسى چالغۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟
5) يەللىك چالغۇلار قايسى چالغۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟

بۇ رەسىملەرنى «يانار» تەييارلىغان.

22-دەرس: ۋەتەن ئۈچۈن جان بەرگەن قەھرىمان ئانا

ئەسەت سۇلايمان

(چۇشەندۈرۈش ماقالىسى)

دۇنيادىكى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ تارىخىدا ئۆز ۋەتىنىنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ھاياتىنى تەقدىم قىلغان ئاجايىپ قەھرىمانلار ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە نامى تىللاردا داستان بولۇپ كەلگەن قەھرىمان قىز-ئاياللار ۋە ئانىلارمۇ بار، ئەلۋەتتە.

تۈركىيەنىڭ مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابى جەريانىدا ھاياتىنى تەقدىم قىلغان ياش ئانا شەرىفە باجى (1900-1921) دەل شۇنداق قەھرىمان ئاياللارنىڭ بىرىدۇر.

1921-يىلى مۇستاپا كامال ئاتاتۈرك رەھبەرلىكىدىكى تۈركىيەنىڭ مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابى ھەل قىلغۇچ باسقۇچقا ئىدى. ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى ئىستانبۇل، ئەنگلىيە قاتارلىق ياۋروپا كۈچلىرىنىڭ كونترولىلۇقىغا چۈشۈپ قالغان بولسا، ئاناتولىيە تۈپراقلىرىنىڭ كۆپ قىسمى گرېتسىيە، ئىتالىيە، فرانسىيە قاتارلىق تاجاۋۇزچى كۈچلەرنىڭ ئىشغالى ئاستىدا تۇرماقتا ئىدى. مۇشۇنداق قىيىن بىر شارائىتتا، غازى مۇستاپا كامال ئاناتولىيەدىكى تۈرك ئەسكەرلىرى بىلەن پۈتكۈل تۈرك خەلقىنى سەپەرۋەر قىلىپ، تاجاۋۇزچىلارنى تۈرك ۋەتىنىدىن قوغلاپ چىقىرىشتىن ئىبارەت ئۇمۇمىي چاقىرىق ئېلان قىلىدۇ. قورال تۇتالايدىغان ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ئالدىنقى سەپكە ئاتلىنىدۇ. ياشانغانلار بىلەن قىز-ئاياللارمۇ بىردەك ھەربىكەتكە كېلىپ، قارادېڭىز بويىدىكى كاستامونۇدىن ئەنقەرەدىكى ئالدىنقى سەپكە قورال-ياراغ، ئوق-دورا ۋە ئارقا سەپ لازىمەتلىرىنى يەتكۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالىدۇ.

1921-يىلىنىڭ قار-شۇرغانلىق بىر كۈنىدە، ئوق-دورا قاچىلانغان هارۋىنى سۆرەپ يولغا چىققانلار ئىچىدە، قۇچقىدا بوۋاق بالىسى بار ئەمدىلا يىگىرمە بىر ياشقا كىرگەن ياش ئانا شەرىپە باجىمۇ بار ئىدى. جاندىن ئۆتكۈدەك سوغۇقتا، ئۇ بىر تەرەپتىن، قۇچاقتىكى بالىسىنىڭ توڭلاپ قالماسلىقى ئۈچۈن ئۇنى باغرىغا چىڭ باسسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئوق-دورىلارنىڭ هۆل بولۇپ بۇزۇلۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن قولىدىن كېلىدىغان بارلىق تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. ئاپئاق قاردا بىر قەدەم بىر قەدەمدىن ئالدىغا قاراپ ئىلگىرىلىگەن شەرىپە باجىنىڭ كاللىسىدا ئوق-دورىلارنى چوقۇم ئالدىنقى سەپكە يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت بىرلا نىشان بار ئىدى. هاۋانىڭ شىددەت بىلەن سوۋۇشى، قار-شۇرغاننىڭ كۈچەيىشى، هەتتا جان-جىگەر بالىسىنىڭ سوغۇقتا توڭلاپ قېلىش خەۋپى ئۇنى ماڭغان يولىدىن هەرگىزمۇ ۋاز كەچتۈرەلمەيدۇ. ياش ئانا شەرىپە باجى ۋۇجۇددىكى ئەڭ ئاخىرقى كۈچى ۋە تىنىقى قالغۇچە ئالدىغا قاراپ ماڭدۇ. ئۇ ئاخىرى هالسىزلىنىپ يەرگە يىقىلغىنىدا ۋە توڭلاپ ئاخىرقى تىنىقىنى بەرگىنىدە، باغرىدىكى بالىسىنىڭ توڭلاپ قالماسلىقى ۋە ئوق-دورىلارنىڭ ۋەيران بولۇپ كەتمەسلىكىنى ئاللاهدىن تىلەيدۇ.

ياش ئانا شەرىپە باجى ۋەتەن ئۈچۈن ئەنە شۇنداق قۇربان بولدۇ. ۋەتەن تۈپراقلىرىنى قاپلاپ تۇرغان ئاسمان گۈمبىزى ئۇنىڭغا قەبرە، توختىماي يېغىۋاتقان ئاپئاق قار ئۇچقۇنلىرى ئۇنىڭغا ماتەم چېچىكى بولدۇ. ياش ئانا شەرىپە هاياتىدىن ئايرىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرى ئەنقەرە ئۇرۇشنىڭ غەلبىسى ۋە ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان بىر قاتار زەپەر ئۇرۇشلىرى ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ. ئەنقەرەگچە بېسىپ كەلگەن دۈشمەنلەر غازى مۇستاپا كامال قوماندانلىقىدىكى تۈرك ئارمىيەسىنىڭ قەهرىمانلارچە قايتۇرما زەربىسى نەتىجىسىدە ئاق دېڭىزغا تۆكۈلىدۇ. دۈشمەن ئارمىيەسى تۈرك تۈپراقلىرىدىن مەڭگۈلۈك چېكىنىدۇ.

ياش ئانا شەرىپە باجىنىڭ ۋەتەن ئۈچۈن شەرەپ بىلەن قۇربان بولغانلىقى هەققىدىكى خەۋەر غازى مۇستاپا كامالغا يەتكۈزۈلگەندە، ئۇ كۆزىگە ياش ئالغان هالدا: «شەرىپە باجىدەك ئانىلارلا بولىدىكەن، تۈرك ۋەتىنى ئەسلا مۇنقەرز بولمايدۇ!» دەيدۇ.

قەهرىمان ئانا شەرىپە باجىنىڭ هېكايىسى يۈز يىلدىن بۇيان تۈرك خەلقىنىڭ خاتىرىسىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ هەيكىلى تۈركىيەدىكى خەلق مەيدانلىرى ۋە باغچىلارغا تىكلەنگەن بولسا، ئىش-ئىزلىرى باشلانغۇچ-ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكلىرىدىن ئورۇن ئالماقتا. شەرىپە باجىنىڭ نامىغا بېغىشلانغان مەكتەپلەر، بانكىلار، باغچىلار، دوختۇرخانىلار ۋە باشقا ئەسلىمەلەر كاستامونۇدىن ئاناتولىيەنىڭ جاي-جايلىرىغىچە قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

كۆنۈكمە

1. تېكستكە ئاساسەن تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) تېكستتە كىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك هېكايە بېرىلگەن؟

2) ياش ئانا نېمىشقا سوغۇقتا توڭلاپ، ئۆلۈپ كېتىدۇ؟

3) ياش ئانا هاياتىنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرىدا نېمىنى ئارزۇ قىلدۇ؟

4) ۋەتەننىڭ مۇنەۋۋەر بولۇشى نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟

2. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئاۋۋال پەرەز قىلىڭلار، ئاندىن لۇغەتتىكى مەنىسى بىلەن سېلىشتۇرۇڭلار. ئاخىرىدا «لۇغىتىم»گە يېزىپ، ئەڭ ئاخىرىدا بىرىدىن جۈملە تۈزۈڭلار.

ئازادلىق، تەقدىم قىل-، رەھبەر، كونترول‌لۇقىغا چۈشۈپ قال-،

چاقىرىق، ئالدىنقى سەپ، ئارقا سەپ، نىشان،

ھالسىزلان-، قايتۇرما زەربە، ئۇچقۇن

3. تېكىستنىڭ مەركىزىي ئىدىيەسى نېمە؟

4. تېكىستكە پەرقلىق ئىككى ماۋزۇ يېزىڭلار.

5. ۋەتىنىمىز ئۈچۈن سىلەر قانداق ئىشلارنى قىلالايسىلەر؟ بۇ توغرۇلۇق ئۆزئارا سۆھبەتلىشىڭلار.

بىلىۋالايلى

ئاتاتۈرك

مۇستاپا كامال ئاتاتۈرك (1881-1938) تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنى قۇرغان دۆلەت ئاتىسىدۇر.

ئوتتۇرا ئاسىيادىن كۆچۈپ كەلگەن تۈرك خەلقلىرى ئاناتولىيەدىكى تۈرك مەۋجۇتلۇقىنى كۆچلەندۈرۈپ، دۆلەت قۇرۇپ، زوربىپ، بىر ئىمپېراتورلۇق بولۇپ شەكىللىنىدۇ ۋە تارىختا «ئوسمان ئىمپېراتورلۇقى» دەپ ئاتىلىدۇ.

تۈرك خەلقىنىڭ بۇ كۆچلۈك دۆلىتى ئىستانبۇل قاتارلىق شەھەرلەرنى ئېلىپ، نۇرغۇن جايلارنى تۈرك خەلقىنىڭ زېمىنىغا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇچ قىتئەنى باشقۇرغان ۋە ئالتە يۈز يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن ئوسمان ئىمپېراتورلۇقى كېيىنچە ھەر خىل سەۋەبلەردىن ئاجىزلىششقا يۈزلىنىدۇ. دۆلەتنىڭ كۆچى ئاجىزلىغانسېرى ئىمپېراتورلۇقتا ئائىت بولغان زېمىنمۇ بارغانچە كىچىكلەپ، دۆلەت ھەتتا مۇنتەزەر بولۇش

گىردابىغا بېرىپ قالدۇ.

مۇستاپا كامال مۇشۇ ھەل قىلغۇچ پەيتتە خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، ئىستراتېگىيەلىك قوراللىق ئۇرۇش ئارقىلىق ئىشغالچىلارنى پۈتۈنلەي چېكىندۈرۈپ، ھازىرقى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنى قۇرىدۇ ۋە «تۈرك خەلقىنىڭ ئاتىسى» مەنسەبكى «ئاتاتۈرك» دېگەن نامنى ئالىدۇ.

مۇستاپا كامال ئاتاتۈرك مۇستەقىل تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنى قۇرغاندىن كېيىن، مىللىتىنىڭ قەد كۆتۈرۈشى ۋە دۆلىتىنىڭ رونىق تېپىشى ئۈچۈن نۇرغۇن ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارىدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن خەلقىنى نادانلىقتىن قۇتقۇزىدۇ. تۈرك خەلقىنىڭ مۇسۇلمانلىقتىن ۋاز كەچمەي تۇرۇپمۇ ئىلىم-پەندە ياۋروپالىقلارغا ئوخشاش تەرەققىياتلارغا ئېرىشەلەيدىغانلىقىغا چىن قەلبىدىن ئىشىنىدۇ. شۇڭا مىللىي مائارىپقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئاتاتۈرك يۇرگۈزگەن سىياسەت نەتىجىسىدە، تۈركىيە ئىنسانلارنىڭ دىنغا ئىشىنىش ئەركىنلىكى كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان، دۆلەت ئىشلىرى دىندىن خالىي بولغان قانۇن ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىنىدىغان دېموكراتىك بىر جۇمھۇرىيەت بولۇپ قۇرۇلىدۇ. شۇنداقلا خانىم-قىزلاردىنمۇ نۇرغۇن ئۇچقۇچى، تەتقىقاتچى، دوختۇر ۋە سەنئەتكارلار يېتىشىپ چىقىدۇ.

ئاتاتۈركنىڭ «ياش-ئۆسمۈرلەرگە خىتابنامە»سىنىڭ ئاخىرقى جۇملىسى مۇنداق: «سەن موھتاج بولىدىغان قۇدرەت ــ تۇمۇرنىڭدا ئېقىۋاتقان ئېسىل قېنىڭدا مەۋجۇتتۇر».

بۇ جۇملىنىڭ مەنىسى: ساڭا لازىم بولىدىغان ئەقىل-پاراسەت ۋە كۈچ-قۇدرەت ــ سېنىڭ شانلىق تارىخىڭدا، مىللىي پىكىر سىستېمىڭدا، پەقەت ۋە پەقەت ئۆزۈڭدە مەۋجۇت. شۇڭا، قېيىن ئەھۋالدا قالغاندا ئۆزۈڭنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇما، پۈتۈن قېينىچىلىقلارنى يېڭەلەيدىغان جاسارىتىڭگە ۋە ئىرادەڭگە ئىشەن، ئۆزۈڭگە ئىشەن.

23-دەرس: مەڭگۈتاش پۈتۈكلىرى

مەڭگۈتاش پۈتۈكلىرى — ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن تىكلەنگەن، ئۇستىگە خەتلەر ئويۇلغان تاش پۈتۈكلەردۇر. بۇ پۈتۈكلەر ئۇيغۇر قاتارلىق تۈرك خەلقلىرىنىڭ ھازىرغىچە تېپىلغان دەسلەپكى يازما ئەسەرلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەڭگۈتاشلارنىڭ كۆپىنچىسى ئورخۇن دەريالىرى بويىدىن تېپىلغاچقا، شۇنىڭدەك ئۇستىگە ئويۇلغان يېزىقلار كۆك تۈرك خانلىقى ياكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن يېزىقلار بولغاچقا، مەڭگۈتاش يېزىقلىرى «كۆك تۈرك يېزىقى»، «ئورخۇن-يېنىسەي يېزىقى» دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. مەڭگۈتاشلاردا ئىشلىتىلگەن تىل، ھازىرقى تۈرك خەلقلىرى ئىشلىتىۋاتقان قازاقچە، ئۇيغۇرچە، ئۆزبېكچە، تۈركچە قاتارلىق تىللارنىڭ ئاساسى بولغان ئومۇمىي تۈرك تىلىدۇر.

ھازىرغىچە ھەجمى چوڭراق مەڭگۈتاش ئابىدىسىدىن ئون بەشى تېپىلغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»، «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» مەشھۇرلىرىدۇر. مەڭگۈ تاشلارنى بۇنىڭدىن مىڭ ئۈچ يۈز يىل بۇرۇن، قاغانلار مەڭگۈلۈك يادىكار بولۇپ قالسۇن، ئوقۇغانلار ۋە ئىشتىكەنلەر تەجرىبە-ساۋاق ئېلىپ، ئاسارەتكە چۈشۈپ قېلىشتىن ساقلانسۇن دەپ تىكلىگەن. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سەلتەنەتلىك تارىخنى، دۆلتى ۋە خەلقىنىڭ خاتىرجەم ۋە بايلىقتا ياشىشى ئۈچۈن قانداق تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىنى، تېررىتورىيەسىنى قەيەرگىچە كېڭەيتكەنلىكىنى، دۆلتىنىڭ نېمىشقا زاۋاللىققا يۈزلىنىپ، خەلقىنىڭ قانداق خانۇەيران بولغانلىقىنى، كېيىنكىلەرنىڭ بۇلاردىن ئىبرەت ئېلىشى ھەققىدىكى نەسىھەت-ئۆگۈتلىرىنى، تاشقا تېكىست شەكلىدە ئويدۇرۇپ، كېيىنكى ئەۋلادلارغا قالدۇرغان.

«كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى»نىڭ جەنۇبىي يۈزىدىكى 5-، 6- قۇرلاردا مۇنداق جۈملىلەر بار:

تابغاچلار (ھازىرقى خىتايلار) ئالتۇن-كۈمۈش، ھاراق-شاراب، يىپەك ماللارنى غەم قىلمايلا بېرىدىكەن. ئۇلارنىڭ گېپىي تاتلىق، سۆزلىرى ئېسىل ئىكەن. تاتلىق سۆزى، ئېسىل سۆزلىرى ئارقىلىق يىراقتىكى خەلقلەرنى ئۆزلىرىگە يېقىنلاشتۇرىدىكەن. يېقىنلاشقاندىن كېيىن ھىيلە-نەيرەڭلىرىنى چىقىرىدىكەن. ئەقىللىق ۋە باتۇر كىشىلەرنى رونىق تاپقۇزمايدىكەن. بىر كىشى خاتالاشسا، ئۇنىڭ ئۇرۇقى، قوۋمى ۋە بۆشۈكىدىكى بوۋاقلارغىچە ساق قويمايدىكەن. ئۇلارنىڭ تاتلىق سۆزىگە، ئېسىل سۆزلىرىغا ئىشىنىپ، نۇرغۇن تۈرك خەلقى ۋەيران بولدى.

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) مەڭگۈ تاش دېگەن نېمە؟

2) مەڭگۈ تاشلار نېمىشقا پۈتۈلگەن؟

3) تېكستتە تىلغا ئېلىنغان مەڭگۈ تاشلاردا قانداق مەزمۇنلار بار؟

4) سىزچە يەنە مىڭ ئۇچ يۈز يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئەۋلادلارغا بىزدىن نېمە قېلىشى مۇمكىن؟

2. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى لۇغەتتىن تېپىپ، «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار ۋە ھەر بىرىگە بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

مەڭگۈتاش، قاغان، پۈتە-، ئويە-، پۈتۈك،

ھىيلە-نەيرەڭ، نەسىھەت-ئۆگۈت،

ئاسارەت، ئىشىنىپ، يۇمشاق

3. تېكستكە پەرقلىق ئىككى ماۋزۇ قويۇڭلار.

4. تۆۋەندىكى سۆزلەرنى مۇۋاپىق چۈشەندۈرۈشلەر بىلەن تۇتاشتۇرۇڭلار.

قېرىنداشلىق	كۈن چىقىشتىن بۇرۇن، ئۇيۇقتىڭ قىزارغان ۋاقتى
توختامنامە	بىربىرىنى قوللاش، خاتا يولدىن چەكلەش ۋە ياردەم بېرىش
تاڭ	ئىككى تەرەپنىڭ ھەقلىرىنى ۋە ۋەزىپىلىرىنى ئېنىق بەلگىلەپ، مەلۇم بىر ئىش توغرىلىق ئىمزالىغان ھۆججەت

5. تۆۋەندىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى تۇتاشتۇرۇڭلار.

خام	ئەقىللىق
ئاستا	پىششىق
جاسارەتلىك	تاتلىق
ئىشچان	ئىتتىك
دۆت	قورقۇنچاق
ئاچچىق	ھۇرۇن

بىلىۋالاي

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان (903-955) – ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، دىنىي ئالىم، سىياسىيون، تالانتلىق ھەربىي ئالىم ۋە سەركەردە. ئۇ ئۇلۇغ قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ خاقانى بولغاندا، قەشقەرنى پايتەخت قىلغان بولۇپ، قەشقەر مەدەنىيەت ۋە ئىلىم مەركىزى بولغان. شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا ئىسلاملىشىش دەۋرى باشلانغان. ئۇ ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرغان. ئۇزمۇ «ئابدۇكېرىم» دېگەن ئەرەبچە ئىسمنى قوللانغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلاردا بۇغرا، تىگىن (تېكىن) قاتارلىق ئىسىملارنىڭ ئورنىغا ئەرەبچە ئىسىملار كۆپلەپ قويۇلدىغان بولغان.

سۇتۇق بۇغراخان دەۋرىدە ئۇنىڭ نامىغا قۇيدۇرۇلغان «ئابدۇكېرىم» دېگەن خەت ئويۇلغان تىللا پۇللار ھازىر لېنىنگرادتىكى مۇزېيدا ساقلانماقتا.

24- دەرس: ئۇيغۇر تىلى بىلىملىرى: ئاددىي جۈملە ۋە قوشما جۈملە

1. ئاددىي جۈملە: سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلۈپ، تولۇق ئايانغلاشقان بىرلا ئوي-پىكرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

باھار كەلدى.

دەرەخلەر يوپۇرماق چىقىرىشقا باشلىدى.

مەن مەكتەپتىن كەلدىم.

بۇگۈن ھاۋا بەك ئۇچۇق.

2. قوشما جۈملە: مەنە جەھەتتىن باغلىنىشلىق بولغان، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، مۇرەككەپ پىكرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر توختىدى ۋە بۇلۇتلار ئاستا-ئاستا تارقاپ، ھەسەن-ھۈسەن كۆرۈندى.

شۇنى بىلىپ يېتىشىمىز كېرەككى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى قوغداش ھەممىمىزنىڭ بۇرچى.

قانۇن بولمىسا، تەرتىپ بۇزۇلىدۇ، شۇنداقلا جەمئىيەت قالايمىقانلىشىدۇ.

3. ئاددىي جۈملە بىلەن قوشما جۈملىنىڭ پەرقى:

1) جۈملە قۇرۇلمىسىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن ئەدەبىيات، تەنتەربىيە، ماتېماتىكا، رەسىم ۋە مۇزىكا دەرسلىرى بار. (ئاددىي جۈملە)

ئالىم ھەپتە ئاخىرلىرى ئاۋۇال ئائىلىسى بىلەن بىرلىكتە مومىسىنى يوقلايدۇ، ئاندىن ئۆيگە قايتىپ كېلىپ تاپشۇرۇقلىرىنى ئىشلەيدۇ، قالغان بوش ۋاقتىدا ئۇكىسىنىڭ تاپشۇرۇق ئىشلىشىگە يارىدەم قىلىدۇ. (قوشما جۈملە)

2) خەۋەردىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ۋەتىنگە بولغان چوڭقۇر سۆيگۈسىنى، ئاتا-ئانا، قېرىنداش ۋە دوست-بۇرادەرلىرىگە بولغان سېغىنىشىنى، ئۇلارنى يەنە بىر قېتىم كۆرۈش ئارزۇسىنى بۇ شېئىرىي داستاندا يېزىپ چىقتى. (ئاددىي جۈملە - بىرلا خەۋەر بار) ئىشلىسەك، چىشلەيسەن. (قوشما جۈملە - ئىككى خەۋەر بار)

3) ئىنتوناتسىيەسىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ باغدا ئالما، نەشپۈت، ئۆرۈك ۋە ياڭاق دەرەخلىرى بار. (ئاددىي جۈملە)

بېغىمىزدىكى ئالما شۇنچىلىك ئوخشاپ كەتتىكى، دەرەخنىڭ شاخلىرى مېۋىسىنى كۆتۈرەلمەي ئېگىلىپ قالدى. (قوشما جۈملە)

4) باغلىغۇچلارنىڭ رولىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەن بازاردىن كىتاب، دەپتەر ۋە قەلەم سېتىۋالدىم. (ئاددىي جۈملە)
ئالىم بۈگۈن مەكتەپكە كەلدى ۋە سومكىسىنى تاشلاپلا، توپ ئوينىغىلى چىقىپ كەتتى. (قوشما جۈملە)

مەشىق باغچىسى

1. غازى ئەمەت سىزغان تۆۋەندىكى «مۇقام» نامىلىق رەسىمنى كۆزىتىپ، قانداق چالغۇلار چېلىنىۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

2. تۆۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ، ئاددىي جۈملە بىلەن قوشما جۈملىنى ئايرىڭلار. ئاددىي جۈملىنىڭ ئاستىغا تۈز سىزىق، قوشما جۈملىنىڭ ئاستىغا ئەگرى سىزىق سىزىڭلار.

قەلبىمدىكى ئوتلۇق سۆرەتلەر

غازى ئەمەت

مېنىڭ ئاتا-ئانام ياكى ئۇرۇق-تۇغقانلىرىمنىڭ بىرەرى رەسسامۇ ئەمەس. دادام ئۆلىما كىشى بولۇپ، يۇرت قازىسى ئىدى. مەن دادامنىڭ ئاتمىشلارغا كىرگەندە تۇغۇلغان يالغۇز ئوغلى بولغاچقا، دادام ماڭا تولىمۇ كۆيۈنەتتى. ئىككى ياش ۋاقتىمدا ئانام تۇڭەپ كەتكەچكە، مەن ئۆگەي ئانىنىڭ قولىدا چوڭ بولدۇم. ئۆيىمىزدە بىرقانچە ئەۋلاد ئاتا-بوۋىلىرىمىزدىن مىراس قالغان ئۇچ يۈز پارچىدىن ئارتۇق كىتاب بار ئىدى. مەن ئاشۇ كىتابلاردىكى رەسىملەرنى كۆرۈشكە بەكمۇ ئامراق ئىدىم. دادام بۇ كىتابلارنى كۆرۈشۈمگە يول قويماتتى، لېكىن كىتاب ۋاراقلىرىنىڭ يىرتىلىپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۆزى ۋاراقلاپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى رەسىملەرنى چۈشەندۈرۈپ قويماتتى. مەن بۇ رەسىملەرنى ھەۋەس بىلەن كۆرۈپ، ئۇلارنى دوراپ سىزاتتىم.

3. تۆۋەندىكى قوشما جۈملىلەرنى ئوقۇپ، ھەربىرىنىڭ قانچە ئاددىي جۈملىدىن تەركىب تاپقانلىقىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

1) مەي باغلاپ پىشقان ئالمىلارنى كۆرۈپ، توشقان بەكمۇ خۇشال بولۇپ كېتىپتۇ ۋە لىككىدە سەكرەپ، ئالما دەرىخى ئۈستىگە چىقىۋاپتۇ- دە، ئالمىلارنى ھۆزۈرلىنىپ يېيىشكە باشلاپتۇ.

2) ئاخىرى بارات ئاكا ئۇكىشىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن، ئوغلى بىلەن ئارقىسىغا قايتتى ۋە ئۇكىشىنىڭ ئۇنىمىغىنىغا قارىماي، ئۇنىڭ سومكىسىنى كۆتۈرۈۋالدى- دە، ئۈچەيلەن مېھمانخانىغا قاراپ ماڭدى.

3) ئابدۇرېھىملارنىڭ يېزىسىدا 25 مولۇق بىر باغ بولۇپ، باغۇەن مۇسا تاغا ئون نەچچە يىلدىن بېرى مۇشۇ باغدا ئىشلەپ، باغنىڭ ئالاڭ يەرلىرىگە كۆچەت تىكىپ، ئەلا سورتلۇق مېۋىلەرنى ئۈلاپ، بۇ باغنى ئاجايىپ گۈزەللەشتۈرۈۋەتكەنىدى.

4. تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇپ، ئۇلارنىڭ ئاددىي جۈملە ھېسابلىنىدىغان ياكى ھېسابلانمايدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىڭلار.

1) ئېگىز تاغ چوققىلىرىدىكى ياپيېشىل قارىغايلار يىراق-يىراقلاردىنمۇ كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

2) ئۆگىنىشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشى كۆپىنچە ھاللاردا قىزىقىش، توغرا نىشان، قەتئىي ئىشەنچ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

3) گۈل- گىياھلار يالىڭاچلانغان قىش پەسلى ئىنتايىن سوغۇق بولسىمۇ، باغ-باراڭلارنىڭ چۈرىسىدىكى ئازغانلارنىڭ چوغدەك مونچاقلىرى كۆزنىڭنى تاشلىندۇ.

ماقال ۋە تەمسىل

ماقال-تەمسىللەر «ماقال» ۋە «تەمسىل» دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئەگەر جۈملىدىكى پىكىر بىۋاستە ئىپادىلەنگەن بولسا، «ماقال»؛ ھايۋان، ئۇچار قۇش ياكى نەرسىلەر ئارقىلىق ئەگىتىپ ئىپادىلەنگەن بولسا، «تەمسىل» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

كېچەشلىك ئىش ئۇزلىشار، كېچەشسىز ئىش بۇزۇلار. (ماقال)

ئىش ئۆملۈكتە، كۈچ بىرلىكتە. (ماقال)

يالغۇز ئاتنىڭ چېچى چىقماس، چېچى چىقسىمۇ دېچى چىقماس. (تەمسىل)

كالىنىڭ مۈڭگۈزىگە ئۇرسا، تۆۋىقى سىرقىرار. (تەمسىل)

5. قوشما جۈملە شەكلىدىكى ماقال- تەمسىلدىن بەشنى يېزىپ كېلىڭلار ۋە ماقال ياكى تەمسىل ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىڭلار.

6. تېپىشماقلارنى تېپىڭلار.

1) ساما سالار ساماداﺍ،
ئۆيى بولسا كامارداﺍ.
شەپە بېرىپ يامغۇردىن،
ۋىچىرلىشار ھاۋادا.

2) بىر نەرسە بار بىلمىگەننى بىلگۈزىدۇ،
ئىچىنى ئېچىپ باقساڭ قەلبىڭنى يورىتىدۇ.

7. تارىخىمىزنى تونۇش ۋە چۈشىنىش بىز ئۈچۈن ئەجدادلىرىمىزنى ۋە ئۆزىمىزنى تونۇش ۋە چۈشىنىشىمىزنىڭ ئاچقۇچى. ئۇقۇغان تېكىستلەرگە ئاساسەن «تارىخىمىز ۋە بىز» دېگەن تېمىدا بىر ماقالە يېزىڭلار.

8. تۆۋەندىكى ماقاللارنى ئوقۇپ، كۈندىلىك تۇرمۇشۇڭلارغا تەتبىقلاپ، يېشىپ چۈشەندۈرۈڭلار.

- نادان كىشى ئۆزىگە قىلغاننى، ئەقىللىق كىشى دۈشمىنىگىمۇ قىلمايدۇ.
- خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشەي دېسەڭ، خەلقە قولۇڭدىن كېلىشچە ياخشىلىق قىل.
- بىلىش كېرەككى، ياخشىلىق ھەرگىز زايە كەتمەيدۇ، يامانلىقمۇ جازاسىنى تارتماي قالمايدۇ.
- ياخشىلىق قىلىش قولۇڭدىن كەلمىسىمۇ، يامانلىق قىلىشتىن ساقلان.
- ئەدەبنىڭ يۇقىرى پەللىسى گۈزەل ئەخلاقتۇر.
- ئاتا-ئانىسىنى ھۆرمەت قىلمىغان پەرزەنت، پەرزەنتلىرىدىن ھۆرمەت تەلەپ قىلىشقا لايىق ئەمەس.

دەرسكە تەييارلىق

- سالاملاشقاندا قانداق سۆزلەرنى ئىشلىتىمىز؟
- ياخشى تىلەكلىرىمىزنى قانداق سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەيمىز؟

25- دەرس: ئاتا مېھرى

جالالىدىن بەھرام

(ھېكايە)

ئوچۇقنىي ئېيتسام، دادام بىلەن ھەپتىلەپ-ئايلاپ قوي باقساممۇ، ئۇنىڭ چىرايىغا ئانچە قارىغۇم كەلمەيتتى. چۈنكى، دادامنىڭ يۈزىدە تاتۇقلار بار بولۇپ، يېقىمسىز كۆرۈنەتتى. ئوڭ كۆزىنىڭ جىيەكلىرى قىپقىزىل ئىدى ۋە داۋاملىق ياشاڭغىراپ تۇراتتى. شۇڭا، ئۇنى بىر كىمنىڭ ئالدىدا ئالدىراپ «بۇ مېنىڭ دادام» دېگۈممۇ كەلمەيتتى. ئۇنىڭ بىلەن يالغۇز قالغاندا، دائىم كەمسۆز بولۇۋالاتتىم.

دادامنىڭ چىرايىنىڭ نېمە سەۋەبتىن مۇشۇنداق بولۇپ قالغانلىقى ھەققىدىكى ھېكايىنى ئانامدىن تەكرار-تەكرار ئاڭلىغانمەن.

— بالام، داداڭ ئۆز ۋاقتىدا تەندۇرۇس، قاپقارا قويۇق قاشلىق، چوڭ كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ تۇرىدىغان قاملاشقان ئادەم ئىدى. ئۇ، ئاكاڭ جۇرئەتنى قۇتقۇزىمەن دەپ ئاشۇنداق بولۇپ قالغان. تاغدا ماللارنىڭ ئەڭ ياماق كۇشەندىسى ئادەمئېيىق. ئۇ پات-پاتلا پەيدا بولۇپ، ماللارغا زىيان سالىدۇ. كۆزنىڭ بىر كۆزى بىر ئادەمئېيىق كېچىدە كېلىپ، ئېغىلدىكى ماللارغا ھۇجۇم قىلغان ئىكەن. داداڭ بىلەن ئاكاڭ ماللارنى ئادەمئېيىقتىن قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن ئادەمئېيىقنى قوغلىۋەتمەكچى بولدى. لېكىن ئادەمئېيىق تۈيۈقسىز ئاكاڭغا ئېتىلىپ، ئۇنى ئاستىغا بېسىۋالدى. داداڭ ئاكاڭنى قۇتقۇزىمەن دەپ، ئادەمئېيىق بىلەن ئېلىشتى. شۇ جەريانىدا ئېغىر يارىلاندى. يۈزىدىكى ۋە بىلەكلىرىدىكى تاتۇق ئىزلىرى مۇشۇ ۋەقەدىن قالغان ئىزلار.

بۇگۈن دادام بىلەن يولغا چىقىشتىن بۇرۇن، ئانام نەرسە-كېرەكلەرنى تەييارلىغاچ يەنە بۇ ھېكايىنى سۆزلەپ كېلىپ، مۇنداق دېدى:

— ئۇ چاغلاردا سەن تېخى كىچىك ئىدىڭ. ئاتا بولغۇچىنىڭ پەرزەنتلىرىگە بولغان سۆيگۈسى يېتىمبۇلاق تاغلىرىدەك تەۋرەنمەس ئىكەن. باغرى بولسا، يايلاق ئاسمىنىدەك پاكىز ھەم بېپايان بولىدىكەن. داداڭ ئۆزە يۈرگىنى بىلەن ئىچىدىن كۆيۈپ تۇگىدى...

لازىمەتلەر ئارتىلغان ئۇلاغلارنى ھەيدەپ، دادام بىلەن يېتىمبۇلاق تاغ قاپتاللىرى ئىچىدە كېتىپ باراتتۇق. ئانامنىڭ: «داداڭ ئۆزە يۈرگىنى بىلەن ئىچىدىن كۆيۈپ تۇگىدى» دېگەن ھەسرەتلىك نىداسىنىڭ مېنى ئازابقا سېلىشىمۇ، ئىشقىلىپ دادامنىڭ غەمكىن، مىسكىن ھالىغا قاراپ، بىر يەرلىرىم ئېچىشقاندەك بولۇپ، ئۆپكەم ئۆرۈلىدى. بىچارە دادامنىڭ ئۆمرى باللىرى ئۈچۈن تاغ-دەشتلەر ئارا يامغۇر-يېشىن، جۇدۇن-چاپقۇن، ئىسسىق-سوغۇقلاردا ئۆتتى. جاھانىنىڭ ھۇزۇر-ھالاۋىتىنى كۆرمىدى. ئۇغۇ تاپا-تەنە قىلمايى، مىننەت قىلمايى، گويا شۇنداق بولۇشى كېرەكتەك، ئۆمرىنى ئائىلىمىز ئۈچۈن تەر تۆكۈش بىلەن ئۆتكۈزۈۋاتىدۇ. بىراق، ئۇنىڭ شاپائىتىگە ئېرىشكەن بىزلەر ئۇنىڭ قەدرىگە يەتتۇقمۇ؟! شەخسەن مەن، باللىق مېھرىمنى ئاياپ، ھەتتا ئۇنىڭ بىلەن قىزغىن پاراڭمۇ قىلمايمەن.

يولنىڭ ئوڭ تەرىپى، ئۇلاغ قوشقۇنغا ئولتۇرۇپ ئاران چۈشەلەيدىغان تىك يانتۇلۇق بولۇپ، كۆز يەتكۈسىز چوڭقۇر جىلغىدا كۈمۈش يىپ تالاسسىدەك كۆرۈنىدىغان يېتىمبۇلاق سۈيى پارقىراپ تۇراتتى. مەن ئالدىدا، دادام ئارقىدا كېتىپ باراتتۇق. ئارىمىزدا ئون ياكى ئون بەش قەدەم ئارلىق بار ئىدى. ئىچىمدە: «بىچارە دادام، ھازىر نېمىلەرنى ئويلاۋاتقاندۇ؟ مەن بىلەن پاراڭلاشقۇسى بولسىمۇ، مەن ‹ھەئە، ياق› دېيىشتىن باشقا گەپ قىلمىغاندىكەن، بەلكىم تىلى بارماي پاراڭلىششتىن يالتايغاندۇ. ئاخشاملىقتا ئۇنىڭ بىلەن مۇڭدىشاي، ئۇنىڭدىن ئەپۇ سوراي...» دەپ ئويلىدىم.

ئايلانما چېقىل تاشتىن ئۆتۈشۈمگە، تۈيۈقسىزلا قورام تاشلار ئارقىسىدىن ھۆركىرەپ چىققان ئادەمئېيىق

ئىككى پۇتلاپ كەلگىنچە ماڭا ئېتىلدى. مەن قورقتىنمۇ نېمە قىلارىمنى بىلەلمەي مەڭدەپ قالدىم. ئېشىكىم ئارقىغا بۇرۇلۇپلا قاچتى. مەن بىلەن ئېيىقنىڭ ئارىلىقى ئىككى قەدەمگۇ قالمىغان پەيتتە، ئېتىلىپ كەلگەن دادام مېنى پەس جىلغىغا كۆچەپ ئىتتىرىۋەتتى-دە، ئېيىقنىڭ ئالدىنى توستى.

مەن جىلغا ئاستىغا قاراپ شۇنداق يۇمىلىدىمكى، كېيىن ھېچنېمنى سەزمەپتىمەن. بىر چاغدا كۆزۈمنى تەستە ئېچىپ قارىسام، تاغ ئاسمىنىدىكى ئاي كۆرۈندى. مەن ئېقىن بويىدا ئۆڭدا ياتاتتىم. خاتىرەم تېزلا ئەسلىگە كەلدى. دادام بىلەن ئىككىمىز يېتىمبۇلاق تاغ قاپتاللىرىدا كېتىۋاتقان چېغىمىزدا، گۈگۈم چۈشكەن بولسىمۇ، ئاي تۇغمىغانىدى. شۇنىڭغا قارىغاندا، ئاردىن بىرەر سائەت ئۆتكەن ئوخشىمامدۇ؟ مەن ئورنۇمدىن تۇرۇشۇمغا بېشىم پىرقىراپ، ئولتۇرۇپ قالدىم. جەينەك، تىزلىرىم قاتتىق ئېچىشىۋاتاتتى. ئادەمئېيىقنىڭ كۆرۈنۈشى يالت قىلىپ كۆز ئالدىمدىن ئۆتتى. دادام قانداق بولۇپ كەتكەندۇ، دېگەن قورقۇنچلۇق ئەندىشە مېنى ئورنۇمدىن دەس تۇرغۇزۇۋەتتى. كەنتكە بېرىپ ئۇۋچىلارنى باشلاپ كېلەي دېسەم، ۋاق قالاتتىم. تىك تۆپلىككە جان-جەھلىم بىلەن يامىشتىم. قانچىلىك ۋاقتتا چىقىپ بولغىنىنى بىلمەيمەن. چىغىر يول بويلاپ ئەسەبىيلەرچە «دادا! دادا!» دەپ ۋارقىراپ يۈگۈرمەكتە ئىدىم. ئاخىر ھېلىقى ئايلانما چېقىل تاشتىن ئۆتۈپ، تۆگە لوككىلىرىدەك چوقچايغان قورام تاشلار ئارىلىقىدىكى ئوت-چۆپلەر

ئۈستىده پىرقىراپ، تېيىلىپ بىر يالاڭلىقتا چىقىپ قالدىم - ده، چۆچۈپ ئارقىغا داجدىم. چۈنكى، دادام بىر تۈپ قوڭغۇراقتىكەن تۈۋىده ياتاتتى. ئۇنىڭ تىتىلغان تېنى پارچە-پارچە بولۇپ كەتكەن يەكتىكى ئارىسىدىن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دادام گويا جاراھەتلىك يۈزىنى مەندىن يوشۇرغاندەك قوڭغۇراقتىكەن تەرەپكە قارىۋالغاندى.

— دادا! ...

مېيىت ئۈستىگە ئۆزۈمنى ئاتتىم...

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) «مەن» نېمە ئۈچۈن دادىسىغا قىزغىن مۇئامىله قىلمىغان؟

2) دادا نېمىشقا ئۆز هاياتىنى پىدا قىلدى؟

3) «مەن» دادىسىدىن كەچۈرۈم سورىيالدىمۇ؟

4) دادىڭىز سىز ئۈچۈن نېمىشقا ناهايىتى قىممەتلىك؟

2. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى لۇغەتتىن تېپىپ، «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار ۋە بىرىدىن جۈمله تۈزۈڭلار.

جەينەك،

تەندۇرۇس، جىگەرلىك، ئايانچلىق، مۇدۇرۇپ ،

ئىرغىپ چۈش-، قامالا-، تەۋرەنمەس، شاپائەت، مەڭدەپ قال-

3. تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى ئۈلگە قىلىپ، ئاستى سىزىلغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىگە جۈمله تۈزۈڭلار.

1) ئۇلگە: دادامنىڭ چرايى يېقىمسىز ئىدى. شۇڭا ئۇنى بىر كىمنىڭ ئالدىدا «بۇ مېنىڭ دادام» دېگۈمۇ كەلمەيتتى.

جۈملەم:

2) ئۇلگە: دادامنى ناھايىتى سېغىنغان ئىدىم. شۇڭا دائىم ئۇنىڭ يېنىغا بارغۇم كېلەتتى.

جۈملەم:

3) ئۇلگە: كەنتكە بېرىپ، ئوۋچىلارنى باشلاپ كېلەي دېسەم، ۋاق قالاتتىم.

جۈملەم:

4) ئۇلگە: دادام بىلەن مۇڭدىشاي دېسەم، ئۇ يوق.

جۈملەم:

4. تۆۋەندىكى ئىدىيۇملارنىڭ مەنىسىنى تەھلىل قىلىڭلار ۋە جۈملە ئىچىدە قوللىنىپ بېقىڭلار.

ئۆپكىسى ئۆرۈل-:

ئىسسىق-سوغۇقلاردا ئۆت-:

تىلى بارماي:

مەڭدەپ قال-:

ئىچىدىن كۆيۈپ تۇگە-:

جان جەھلى بىلەن ياماش-

«سىز» ۋە «سىلى» سۆزلىرى

چوڭلارنى ھۆرمەت قىلىدىغان، قىزلارغا قوپاللىق قىلمايدىغان مىللىي ئۆرپ-ئادەتلىرىمىز، تىلىمىزدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئۆزىمىزدىن چوڭلارغا خىتاب قىلغاندا «سىز» ياكى «سىلى» دەيمىز. قىزلارغا ئاساسىي جەھەتتىن «سىز» دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

— ئاتا، قوللىرىدىكىنى مەن كۆتۈرەي، ھېرىپ قالمىسىلا.

— چوڭ ئانا، بۇگۈن نېمە تاماق يېگۈلىرى بار؟

— بوۋا، بۇگۈن سىلى نېمە تاماق يەيلا؟

— دادا! تاپشۇرۇقلىرىمنى كۆرۈپ باقامسىز؟

جالالدىن بەھرام

جالالدىن بەھرام (1942-2019) غۇلجا شەھرىدە بىر تىككۈچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى غۇلجىدا ئوقۇغاندىن كېيىن ئۈرۈمچىدە رەسسام كەسپىدە ئوقۇغان. ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، خوتەن ناھىيەسىنىڭ سەيشەنبە بازار ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. كېيىن خەلق نەشرىياتىنىڭ گۈزەل-سەنئەت بۆلۈمىدە مۇدىر مۇھەررلىك خىزمىتىنى ئۆتىگەن.

ئۇنىڭ ئۇستا رەسسام ۋە داڭلىق يازغۇچى بولۇپ يېتىشىپ چىقىشىدا دادىسىنىڭ ئالاھىدە مۇھىم تۆھپىسى بار.

شۇڭا، جالالدىن بەھرام: «مېنىڭ يۇمران قەلبىمگە ئەدەبىيات-سەنئەت ئۈرۈقلىرىنى چېچىپ، رەسساملىق ۋە ئەدەبىيات بىخلىرىنى يېتىشتۈرگەن ئاتامنى ھەر دائىم مەمنۇنىيەت بىلەن ئەسلەيمەن...» دەيدۇ.

جالالدىن بەھرامنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت پائالىيىتى 1963-يىلدىن باشلانغان. ئۇ دەسلەپتە كىچىك تېپتىكى سەھنە ئەسەرلىرىنى يازغان. لېكىن، 1966-يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقلابى» باشلىنىش بىلەنلا، ئۇنىڭ «ئۆمۈر خاتىرىلىرى» قاتارلىق پوۋېستلىرى ھەمدە ساقلاپ كەلگەن ئەتۋارلىق كىتابلىرى بۇلاپ كېتىلىپ، ناھىيەنىڭ گۈلباغ رەستىسىدە كۆيدۈرۈلگەن. «ئۇششۇك تەگكەن» ۋە «قوشكۆل»لەردە ئىشلەشكە سۈرگۈن قىلىنغان.

جالالدىن بەھرام ھېكايە، پوۋېست، رومان، تېلېۋىزىيە سىنارىيەسى قاتارلىق ژانىرلاردا مۇھىم ئەسەرلەر ئىجاد قىلغان ۋە گۈزەل-سەنئەت ساھەسىگە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان مول-ھوسۇللۇق يازغۇچى ۋە سەنئەتكار. ئۇنىڭ «تاغ جۇدۇنلىرى»، «كونا قاپقان»، «ئامەت ۋە ئاپەت»، «تەكلىماكان ئوغلى»، «كۆمۈرچى بالا»، «مېھرىگىياھ»، «ناتىۋانلار»، «لېيغان بۇلاق»، «قارا چايشاپلىق قىز» قاتارلىق ئەدەبىي ئەسەرلىرى بار. شۇنىڭدەك «قەدىمكى ئۇيغۇر ئوۋچىلىرى»، «مولا مۇسا سايرامى»، «فارابى»... قاتارلىق نادىر رەسىملەرنى سىزغان. ئۇيغۇرچە، قازاقچە، قىرغىزچە، موڭغۇلچە، شىبەچە بەش يۈز پارچىدىن ئارتۇق كىتابنىڭ مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگەن ۋە مۇڭلىغان قىستۇرما سۈرەت، نەقىشلەرنى ئىشلىگەن.

«ئانا مېھرى»نامىلىق ھېكايىسى 11-نۆۋەتلىك «خانتەڭرى ئەدەبىيات مۇكاپاتى»غا ئېرىشكەن، بىرقانچە پارچە ئەسىرى ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تىل-ئەدەبىيات دەرسلىكلىرىگە كىرگۈزۈلگەن.

26- دەرس: مېنى تۇغقان كۈنىڭىزگە مۇبارەك بولسۇن!

تۆمەر ئابدۇللا ئەرقۇت

(نەسر)

تۇغۇلغان كۈنۈمدە مەن ئۆزۈمنى ئەمەس، ئانامنى تەبرىكلەيمەن! دوستۇم، بۈنىڭغا هەيران قالماڭ!

مەن تۇغۇلغان كۈنۈمنىڭ تېزرەك يېتىپ كېلىشىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتۈۋاتقان كۈنلەردە، ئانام ئەينى ۋاقىتتا، مېنىڭ ساق-سالامەت تەۋەللۇت بولۇشۇمنى تىلەۋاتقانكەن. هاياتلىقىمنىڭ، ئازرۇ-ئارمانلىرىمنىڭ يالقۇنلۇق سىمۋولى – هايات شامىنى ياندۇرۇۋاتقان بۇ هاياجانلىق تۇغۇلغان خاتىرە كۈنۈمدە، ئانام مېنى يورۇق دۇنياغا ئاپىرىدە قىلىش ئۈچۈن ئۆلۈم بىلەن قەيسەرانە ئېلىشقانكەن.

مەن ئۆزۈم ئۈچۈن كاتتا ئارمانلارنى تىلەپ، دوستلىرىم بىلەن خۇشال چاۋاك چېلىۋاتقان بۇ شادلىق كۈنۈمدە، ئانام مېنىڭ ئاچچىق ۋە دەهشەتلىك تولغاق ئازابىمنى يەپ، هايات-ماماتچېگراسىدا مەن ئۈچۈن جاپا چېكىپ، ماڭا ئۆزىنى بېغىشلىغانكەن.

مەن تۇغۇلغان كۈنۈم ئۇچۇن شادلىنىپ، ھەممىنى ئۇنتۇپ، دوستلىرىم بىلەن قانغۇچە ئويناپ تەرلىگەن بۇ كۈندە، مېنى تۇغۇش ئۇچۇن ماجالى قالمىغۇدەك تىركىششتىن ئانامنىڭ پېشانىسىدىن تەر شۇرۇلداپ ئاققانىكەن.

مەن دوستلىرىمدىن چىرايلىق تۇغۇلغان كۈن سوۋغاتلىرىنى قوبۇل قىلىۋاتقان بۇ كۈندە، ئانام ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە تۇرۇپ، دۇنياغا ئەكىلگەن سوۋغىتىنى – مېنى تەقدىم قىلغانىكەن.

مەن تۇغۇلغان كۈنۈمنىڭ كۆڭۈللۈك ئۆتكۈزۈلگەنلىكىدىن شادلانغان مۇشۇ كۈندە، ئانام مېنىڭ ۋە ئۆزىنىڭ ئامان-ئېسەنلىكىنى بىلىپ، مەڭگۈلۈك خۇشاللىققا چۆمگەنىكەن.

دوستۇم، ئەمدى چۈشەنگەنسىز، بىزنىڭ تۇغۇلغان كۈنىمىزدە ئانىمىز ئەكىلگەن ئازاب چەككەن، ئۆلۈم بىلەن ئېلىشقانىكەن. شۇڭا بىز بۇ كۈندە پۈتۈن نىيەت-ئىقبالى بىلەن بىزنى ھاياتلىققا ئېرىشتۈرۈپ، يەنە بىزنىڭ بەختىمىز ئۇچۇن كۈلۈمسىرەۋاتقان ئانىلىرىمىزغا رەھمەت ئېيتايلى! قېنى، دوستۇم، ھەممەيلەن بىرلىكتە چىن مېھرىمىز بىلەن ئانىلارغا شۇنداق دەيلى: مېنى تۇغقان كۈنىمگە مۇبارەك بولسۇن!

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) «مەن» تۇغۇلغان كۈندە نېمە ئۈچۈن ئانىسىنى تەبرىكلەيدۇ؟

2) سىز تۇغۇلغان كۈنىڭىزدە ئانىڭىزغا رەھمەت ئېيتىپ باققانمۇ، سوۋغات بېرىپ باققانمۇ؟

نەسىر:

ھېس-تۇيغۇلارنى ئاساس قىلىپ، نەسرىي شەكىلدە يېزىلغان تېكىستلەر، «نەسىر» دەپ ئاتىلىدۇ. نەسىر – خۇددى شېئىرغا ئوخشاش بىر ئەدەبىي ژانىردۇر.

3) يۇقىرىدىكى نەسرنى ئوقۇغاندىن كېيىن، قانداق تەسراتتا ئىگە بولدىڭىز ؟

4) ئانىڭىز سىز ئۈچۇن نېمىشقا ناھايىتى قىممەتلىك؟

2. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئاۋۋال پەرەز قىلىڭلار، ئاندىن لۇغەتتىكى مەنىسى بىلەن سېلىشتۇرۇڭلار. ئاخىرىدا لۇغەتتىكى مەنىسىنى «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار. ئەگەر ئاخىرىدا بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

تەبرىك، تاقەتسىزلىك، تەۋەللۇت، سەۋۇل،

قەيسەرانە، ئارمان، ۋەھىمە، تەقدىم،

بېغىشلا-، چاۋاك

3. تۆۋەندىكى ئورتاق پائالىيەتنى سىنىپ بويىچە تەشكىللەپ بېقىڭلار.

پائالىيەت تەكلىپى:

سىنىپتىكى ھەممەيلەن ئۆزىمىز ياخشى كۆرىدىغان بىرىگە ئۆز قولىمىز بىلەن بىردىن سۆۋغات تەييارلايمىز. ئاندىن ئاق قەغەزدىن پايدىلىنىپ، رەڭدار بىر ئاتكرىتكا تەييارلايمىز ۋە ياخشى كۆرگەن كىشىمىزگە ئەڭ گۈزەل تىلەكلىرىمىزنى، كۆڭۈل سۆزلىرىمىزنى بىلدۈرۈپ، بىر پارچىدىن سالام خەت يازىمىز. ياسىغان سۆۋغىتىمىز بىلەن ئاتكرىتكىنى چىرايلىق ئوراپ، ئانىمىزغا سۆۋغا قىلىمىز.

4. تۆۋەندىكى جۈملىلەردىن خاتا ياكى مۇۋاپىق ئىشلىتىلمىگەن سۆزلەرنى تېپىپ، تۈزىتىپ يېزىڭلار.

1) بىر پارچە سۈنىمۇ ئىسراپ قىلىشقا بولمايدۇ.

2) ئوچۇق ھەشەمەت بىلەن ئېتىلىپ كېلىۋاتقان يولۋاسنى كۆردى.

3) ئالدىڭىزدىكى يول قاتتىق، ماشىنىنى ئاستىراق ھەيدەڭ.

4) قىينىچىلىق دەھشەتلىك بولسىمۇ، ئالغا قاراپ ئىلگىرىلەشنى توختاتمايمەن.

5) بىز ياشلار ھەممە ئىشتا ئۇلگىلىك ئەھمىيەت ئوينىشىمىز لازىم.

5. بوش ئورۇنلارغا بېرىلگەن سۆزلەرنىڭ مۇۋاپىقىنى تاللاپ يېزىڭلار.

1) كۆپكۆك ئاسماندا لەززان بۇلۇتلار _____.

(چايقىلاتتى، ئۇزۇپ يۈرەتتى، شۇڭغۇيتتى)

2) ئوقۇغۇچىلارنىڭ سەنئەت نومۇرلىرى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، زالدا _____ ئالقىش سادالىرى ياڭرىدى.

(شارىلداپ، گۈلدۈراس، شوخ)

3) ئوقۇتقۇچىمىز ھەمىشە بىزنى پارلاق كەلگۈسى ئۈچۈن قېتىرقىنىپ ئۆگىنىشكە _____.

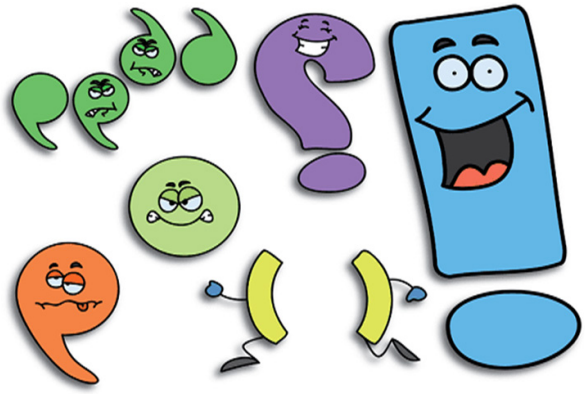
(تەقدىرلەيدۇ، ئىلھاملاندۇرىدۇ، سۆزلەيدۇ)

6. تېكستكە ئىككى پەرقلىق ماۋزۇ قويۇڭلار.

27- دەرس: تۆت بۇرادەرنىڭ سۆھبىتى

(مەسەل)

بىر كۈنى كەچتە چېكىت، پەش، سوئال، ئۈندەش قاتارلىق تۆت بۇرادەر ئۆز رولى ھەققىدە قىزغىن بەس-مۇنازىرە قىلىپتۇ. بۇ مۇنازىرىدە بىرىنچى بولۇپ ئۈندەشجان سۆز ئېلىپ:

— ئاڭلاڭلار، ھەي بۇرادەرلەر، ھەي خالايىق! مەنسىز ھېچقانداق ئەسەر ئۆزىنىڭ بەدىئىي قىممىتىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ. مەن پۈتمەس-تۈگىمەس ھاياجانغا تولغانمەن، شۇڭا ئوقۇرمەنلەرنى چۆچۈتۈر تەسىرلەندۈرەلەيمەن؛ ئۇلاردا كۈچلۈك مۇھەببەت، غەزەپ-نەپرەت قوزغىيالايمەن. ئەگەر مەن بولمىسام، ھەر كىم ئوقۇغان ئەسەرلىرىدىن ھېچقانداق ھۇزۇر ئالالمايدۇ؛ بەدىئىي ئەسەرلەر بىلەن باشقا ئەسەرلەرنىڭ پەرقىنمۇ ئاجرىتىۋالالمايدۇ. شۇڭا، مېنىڭ بويۇم ھەممىڭلارنىڭكىدىن ئېگىز ۋە ئۆزۈممۇ قاۋۇل، — دەپتۇ كۆرەڭلىگەن ھالدا.

بۇ سۆزنى ئاڭلىغان چۆچۈرە قۇلاقنىڭ قېنى قىزىپ ھەم ئوتتۇرىغا سەكرەپ چىقىپ:

— نېمە دەيسىز؟ ئەسەردە ئەگەر مەن بولمىسام، قىزىق، چىگىش سوئال قويمىسام، ئوقۇرمەنلەر قانداق قىلىپ چۆچۈتۈر ئويغا پاتسۇن؟! قانداق قىلىپ ھېكمەت مېغىزىنى چاقسۇن؟! ھەرقانداق كىشى ئەسەر ئوقۇغاندا، چوقۇم «نېمە ئۈچۈن؟» دېگەننى ئويلايدۇ. شۇڭا، بۈگۈنكى پەننىڭ تەرەققىياتى پەقەت مەن ئارقىلىقلا مەيدانغا كەلگەن، — دەپتۇ.

ئېھتىمال، سوئالنىڭ سۆزى پەشكە ياقمىغان چېغى، شۇڭا ئۇ ئۆپكىسى سەل ئۆرۈلگەندەك بولۇپ، ئوتتۇرىغا چۈشۈپتۇ:

— ئاغىنىلەر! سىلەردە ئىنساب بارمۇ؟ ئەجەبا، ئىككىڭلار ئۆزۈڭلارنىلا ماختاپ، مېنىڭ تۆھپەمنى يوققا چىقارماقچىمۇ؟ ھەممىڭلارغا قارىغاندا ئەسەرنىڭ ماڭا كۆپرەك ئېھتىياجى چۈشىدىغانلىقىنى كىم بىلمەيدۇ؟ ئەگەر مەن ھەربىر دوقمۇشتا بېكەت قۇرمىسام، سۆز بىلەن سۆزنى ئايرىپ تۇرمىسام، لەڭمەندەك ئۇزۇن جۈملىلەرنى نەپەس ئالماي، بىر تىنىقتا قانداقمۇ ئوقۇغىلى بولسۇن!؟ ئوقۇرمەنلەر ئوقۇپ چارچاپ كەتمەمدۇ؟ ھەتتا خاتا ئۇقۇم پەيدا بولۇپ، ئۆلۈم ئىشىمۇ كېلىپ چىقمامدۇ؟ نېمىشقا بۇنى نەزەرگە ئالمايسىلەر؟ — دەپ سۆزنى ئاخىرلاشتۇرۇپتۇ.

سورۇن ئەھلى غۇلغۇلا قىلىپ، چۈقان كۆتۈرۈشۈپتۇ. دەل شۇ چاغدا چېكتىنىڭ قېنى ئۆرلەپ، پەيلىنى بۇزۇپ سۆز باشلاپتۇ:

— ئەتىگەندىن بېرى تىنچ ئولتۇرسام، ھەممىڭلار سۆزلىدىڭلار. مېنىڭ ئىسمىمنى تىلغا ئېلىپمۇ قويمىدىڭلار. مەن يا مۇساپىر، يا يېتىم ئەمەسقۇ. ھەممىڭلارنىڭ دېگىنى بىمەنە قۇرۇق گەپ. مەن بولمىسام، ھېچقايسىڭلار كارغا كەلمەيسىلەر. ئەگەر كىمدەكىم مېنى ئۆز ئەسىرىگە قوشمىسا، تۈگىمەس سەپەرگە راۋان بولىدۇ. ئۇ چاغدا سىلەرمۇ تىنماي مېڭىپ، نىشانغا يېتەلمەي ئۆلۈپ قالسىلەر، شۇڭلاشقا مېنى «چېكىت» دەيدۇ.

سورۇن بۇزۇلۇپ، بۇرادەرلەر بىر-بىرىگە قېيداپ، ھەر تەرەپكە قېيسىيىپتۇ. دەل مۇشۇ چاغدا گىراماتىكا بوۋاي ئالدىراپ-سالدىراپ يېتىپ كەپتۇ ۋە بۇ تۆت شاكىچىككە مۇنداق نەسىھەت قىلىپتۇ:

— شاكىچىكلەر، ھەممىڭلار ئوخشاشلا مۇھىم، سىلەرسىز يېزىلغان كىتاب، ئەسەر، ماقالە ... ھەممە ھەممىسىنىڭ بىر قىممىتى، ئەتىۋارى بولمايدۇ. خەلق ئىچىدە: «ئىش ئۆملۈكتە، كۈچ بىرلىكتە» دېگەن ماقال بار. بىرسىڭلار كەم بولساڭلار، بولمايدۇ. شۇڭا، سىلەردە بىر-بىرىڭلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ھۆرمەت قىلىپ، ئۆزئارا ھەمكارلىشىش روھى بولۇشى كېرەك. شۇ چاغدىلا ھەممە ئىشتا ئۈتۈق قازىنالايسىلەر.

گىراماتىكا بوۋاينىڭ گېپىنى ھەممەيلەنگە مايدەك يېقىپتۇ. ھەممە چىن كۆڭلىدىن قايىل بولۇپتۇ. دىلى يايراپ، شادلىققا چۆمۈپتۇ. ئۇلار بىرلىكتە:

— قولنى قولغا تۇتۇشۇپ ئۆم بولۇپ، ئۆز مەجبۇرىيىتىمىزنى تولۇق ئادا قىلىپ، ئۆز خىزمىتىمىزدىن مول ھوسۇل ئېلىشقا تىرىشايلى، دېيىشىپتۇ .

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) تېكىستتىكى تۆت بۇرادەر كىملەر؟ بىز بۇلارنى ئۇيغۇر تىلىدا ئومۇملاشتۇرۇپ نېمە دەپ ئاتايمىز؟

2) چۆچۈرە قۇلاق كىم؟ ئۇ بولغان جۇملىلەر قانداق جۇملە ھېسابلىنىدۇ؟

3) پەشنىڭ رولى نېمە؟ ئەگەر پەش قويۇلمىسا، قانداق ھالەت شەكىللىنىشى مۇمكىن؟

گىراماتىكا

گىراماتىكا — تىل بىلىملىرى دېگەنلىكتۇر. ئۇ بىر تىلدىكى تاۋۇش، سۆز ۋە جۇملىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بارلىق بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

4) بۇ تۆت بۇرادەرگە ئەڭ ئاخىرىدا كىم نەسىھەت قىلدى؟

5) بۇ تۆت دوستنىڭ باشقا بۇرادەرلىرىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

2. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئاۋۋال پەرەز قىلىڭلار، ئاندىن لۇغەتتىكى مەنىسى بىلەن سېلىشتۇرۇڭلار. ئاخىرىدا «لۇغەتتىم»گە يېزىڭلار. ئەڭ ئاخىرىدا بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

بۇرادەر، بەس-مۇنازىرە، بەدىئىي، ئوقۇرمەن،

ئېھتىمال، دوقمۇش، چۈقان، بىمەنە، قىيسايـ،

ئۆم

ئويغا پات-:

مېغىزىنى چاق-:

قېنى قىزى-:

پەيلىنى بۇز-:

مايدەك ياق-:

دىلى يايرا-:

4. تېكىستنىڭ مەركىزى ئىدىيەسى تۆۋەندىكى جۈملىدە بېرىلگەن. بۇ جۈملىدە ئورۇن ئالغان ماقالنى كۆندىلىك تۇرمۇشۇڭلارغا تەتبىقلاپ، چۈشەندۈرۈپ بېرىڭلار.

خەلىق ئىچىدە: «ئىش ئۆملۈكتە، كۆچ بىرلىكتە» دېگەن ماقال بار. شۇڭا، سىلەردە كۆچ ۋە دىل بىرلىكى بولۇشى كېرەك. شۇ چاغدىلا ھەممە ئىشتا ئۈتۈق قازىنالايسىلەر.

5. تۆۋەندىكى ماقال- تەمسىللەرنى ئوقۇپ، مەنىسىنى يېشىپ بېرىڭلار.

1) ئادەمنىڭ كۆنى كۆپ بىلەن، ھايۋاننىڭ كۆنى چۆپ بىلەن.

2) تۇغۇلغان يەرنىڭ تېشى گۆھەر، سۇيى كەۋسەر.

3) بىلىم ئالمىغان ياش، تام تۇۋىدىكى تاش.

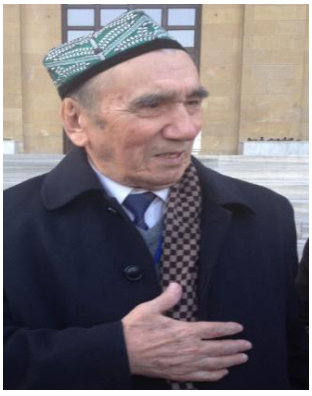
4) تىرىشچان كامال تاپىدۇ، ھۇرۇن زاۋال (تاپىدۇ).

5) كەمتەر بولساڭ ئۇتارسەن، مەغرۇرلانساڭ غۇلارسەن.

بىلىۋالاي

تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف

تۇھپىكار ئوقۇتقۇچى ۋە ئاتاقلىق تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف (1929-2017) قازاقستاننىڭ يەركەنت شەھرىگە قاراشلىق ئاقكەنت يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1932-يىلى مومىسى بىلەن غۇلجا ناھىيەسىگە تۇغقان يوقلاش ئۈچۈن كېلىپ، قايتىشىدا خىتاي بىلەن سوۋېت ئارىسىدىكى چېگرا تاقۇيتلىگەچكە، ئاقكەنتكە قايتالماي، نوغايتۇغا ئورۇنلاشقان. غۇلجا گىمنازىيەسىدە ئوقۇغان. 1951-يىلى بېيجىڭ مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى كەسپىدە ئوقۇشقا باشلىغان. ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئوقۇغان مەكتەپىدە، ئۇرۇمچىدىكى ئۇنىۋېرسىتېتتا، تىل-يېزىق كومىتېتىدا ئىشلىگەن.

ئۇستاز مىرسۇلتان ئەپەندى قازاقستان، ياپونىيە، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ئىلمىي يىغىنلارغا قاتنىشىپ، تىل تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئىلىم دۇنياسىغا سۇنغان.

ئۇ ئۇيغۇر تىلى ۋە دىيالېكتلىرى تەتقىقاتىغا زور تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇ ۋەتىنىمىزدىكى خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، قۇمۇل، تۇرپان، كورلا، لوپنۇر، ئالتاي قاتارلىق نۇرغۇن جايلاردا دالا تەكشۈرۈشى (تىل تەكشۈرۈش) ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت-شېۋىلىرىنىڭ پەرقىنى ئايرىپ چىققان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەلەپپۇز ۋە ئىملا قائىدىلىرىنى قېلىپلاشتۇرۇشقا ناھايىتى كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن. ئۇ يەنە ئۇستازى ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندى بىلەن بىللە، دالا تەكشۈرۈش ۋە خەلقنىڭ قولىدا ساقلانغان ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرىنى ئېنىقلاپ بېكىتكەن. بۇ ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلقىگە ئاتا قىلغان ئالاھىدە تۆھپىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئالىم مىرسۇلتان ئوسمانوف ئەلشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇ بىلىگ» قاتارلىق كلاسسىك نەمۇنىلىرىمىز توغرۇلۇق ئەڭ يېڭى ۋە دەۋر بۆلگۈچ ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. ئۆزى يازغان ياكى باشقىلار بىلەن بىللە ئىشلىگەن بولۇپ جەمئىي ئون تۆت كىتابى نەشر قىلىنغان.

ئۇستاز مىرسۇلتان ئوسمانوف پۈتۈن ئۆمرىنى ۋە زېھنىنى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىغا بېغىشلىغان، ئۆز ۋەتىنىنى، مىللىتىنى چىن دىلىدىن ھەقىقىي سۆيگەن، ئۇيغۇرلارنىڭ پەخرىلىك ئوغلانىدۇر.

28- دەرس: ئۇيغۇر تىلى بىلىملىرى: بايان جۈملە ۋە سوئال جۈملە

1. بايان جۈملە: مەلۇم بىر ئوي-پىكرنى بايان تەرىقسىدە ئىپادىلەيدىغان جۈملە «بايان جۈملە» دېيىلىدۇ. بايان جۈملىنىڭ مۇئەييەن ئوي-پىكرنى تەستىقلاش ياكى ئىنكار قىلىش خاراكتېرى بولىدۇ. يېزىق تىلىدا بايان جۈملىلەردىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ماقالە يازدىم.

بىز بۈگۈن دوكلات ئاڭلىدۇق.

2. سوئال جۈملە: سوئال مەنىسىدىكى ئوي-پىكرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەرنى «سوئال جۈملە» دەيمىز. يېزىق تىلىدا سوئال جۈملىدىن كېيىن سوئال بەلگىسى (؟) قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

كۈنلەر مۇشۇنداقلا ئۆتۈپ كېتەرمۇ؟

مۇئەللىمنىڭ قاچان قايتىپ كېلىدىغانلىقىنى بىلەمسىز؟

— ئىسمىڭىز نېمە ؟

— ئالىم.

— ئالىم؟

— ھەئە.

مەشىق باغچىسى

1. تۆۋەندىكى دىيالوگنى ئوقۇپ، بايان جۈملە بىلەن سوئال جۈملىنى ئايرىپ، ئاخىرىغا مۇۋاپىق تىنىش بەلگىسىنى قويۇڭلار. ئاندىن ساۋاقداشلار سوئال-جاۋاب شەكلىدە بىرلىكتە ئوقۇڭلار.

— قورسىقى ئاچقان تۈلكە نەگە كىردى

— باغقا كىردى

— باغدا نېمىنى كۆردى

— باغدا مەي باغلاپ پىشقان ئۈزۈملەرنى كۆردى

– ئۇزۇملەرنى يېيەلمىدىمۇ

– ياق، ئۇزۇملەرگە بويى يەتمەي، يېيەلمىدى

– ئاخىرىدا تۈلكە قانداق قىلدى

– ئاخىرىدا تۈلكە: «بۇ ئۇزۇملەر تېخى پىشماپتۇ، تۇتۇش ئۈزۈم چىشنى قامىتىدۇ» دېدى ۋە باغدىن چىقىپ كەتتى

2.تۆۋەندىكى ئۆرنەككە ئاساسەن بايان جۈملىلەرنى سوئال جۈملىگە ئۆزگەرتىڭلار.

ئۆرنەك: ئاكام بېرىلگەن تاپشۇرۇقلارنىڭ ھەممىسنى ئىشلەپ بولدى.

جۈملەم: ئاكام بېرىلگەن تاپشۇرۇقلارنى ئىشلەپ بولدىمۇ؟

ئاكام نېمىنى ئىشلەپ بولدى؟

ئاكام تاپشۇرۇقلارنى قانداق قىلدى؟

1) مەن ھەر كۈنى سائەت ئالتىدە ئورنۇمدىن تۇرىمەن.

2) ساۋاقدىشىم بوش ۋاقىتلىرىدا كىتاب ئوقۇشنى ياخشى كۆرىدۇ.

3) باللار ھايۋانات باغچىسىغا باردى.

3. تۆۋەندىكى تېپىشماقلارنى تېپىڭلار. يەنە قانداق تېپىشماقلارنى بىلىسىلەر؟ يېزىپ كېلىڭلار.

1) ئۆزۈم ئۈچلۈق بەك تەمەن،
ھەممىگە تون تىكىمەن.

2) ئوق تەگسە تۆشكى قالماس،
تىغ تەگسە ئىزى قالماس.
ئۇ بولماستىن ھېچقاچان،
جانلىقلار ياشىيالماس.

3) بۇرۇنقى زامانىدا بىر تۆگىچى بىلەن ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ كىشىلەردىن ئېلىشى بولسا، ئالدىكەن، ھەرگىزمۇ ئالماي قويمايدىكەن. ئەمما، كىشىلەرگە بېرىشى بولسا: «تۆگە قۇيرۇقى يەرگە يەتكەندە ئالسەن» دەپ، بەرمەيدىكەن.

ئۇنىڭ تۆگىلىرى ئىچىدىن ئۈچ يامان تۆگە چىقىپ قاپتۇ. بىرى ئادەم يەيدىكەن، بىرى تۆگە يەيدىكەن، يەنە بىرى توقۇم يەيدىكەن. بىلەن بۇ ئۈچ تۆگىنى بىر يولىلا بازارغا ئاپىرىپ، سېتىۋەتمەكچى بوپتۇ. لېكىن بۇ تۆگىلەرنى بىر-بىرىگە قانداق چېتىپ،

شەھەرگە ئەكىرىشىنىڭ چارىسىنى تاپالماپتۇ. مۇنداق تىزىپ يېتىلسە، ئادەم ئۆلدىكەن، ئۇنداق تىزىپ يېتىلسە، بىر تۆگە ئۆلدىكەن، قانداق قىلىش كېرەك؟ ھېچ بىلەلمەپتۇ. شۇ ئاردا بىر تۆگىچى بوۋاي بۇنى ئاڭلاپ، باينىڭ يېنىغا كېلىپ:

— ئەگەر مەن بۇ تۆگىلەرنى شەھەرگە بىخەتەر ئاپىرىپ، سېتىپ كەلسەم، نېمە بېرىسەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

ئۇچ تۆگىنى يېتىلەپ بېرىپ، سېتىپ كېلەلىشىگە كۆزى يەتمىگەن باي بىر تۆگىنى بوۋايغا بېرىشكە ماقۇل بوپتۇ.

تۆگىچى بوۋاي باي بىلەن توختامنامە يېزىشىپ، ھېلىقى تۆگىلەرنى بىر-بىرىگە چېتىپ، خېيىم-خەتەرسىز شەھەرگە ئەكىرىپتۇ. ئۇ ئىككى تۆگىنى سېتىپ بېرىپ، بىرىنى ئۆزى مىنىپ، يولغا راۋان بوپتۇ. باي لېۋىنى چىشلىگىنىچە قاراپ قاپتۇ.

تېپىشلارچۇ، تۆگىچى بوۋاينىڭ ئامالى قانداق بولغان؟

4. كۇندىلىك تۇرمۇشتا بىز تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللارنى ئۇچرىتىپ تۇرىمىز: يولدا كېتىۋاتقىنىمىزدا يېقىنلا يەردە ئەخلەت ساندۇقى بار بولسىمۇ، دوستىمىز شۆپۈكلەرنى قالايمىقان تاشلىغان بولۇشى مۇمكىن؛ تىياتىرخانىدا كۆپچىلىك جىم ئولتۇرۇپ ئويۇن كۆرۈۋاتقاندا، يېنىمىزدىكى ئىككىيلەن پاراڭغا چۈشۈپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن؛ بىر نەرسە ئېلىش ئۈچۈن كىشىلەر ئۆچىرەتتە تۇرۇپ، ئۆز نۆۋىتىنى كۈتۈۋاتسا، بىرسى ئۆچىرەتنىڭ ئەكە ئالدىغا كىرىۋېلىشقا ئۇرۇنغان بولۇشى مۇمكىن؛ ئۆكىمىز مەكتەپتىن قايتقاندىن كېيىن ئېلېكترونلۇق ئويۇن ئويناپ، تاماق يېيىشنى ئۇنتۇپ قالغان، بۇ ئىش ئۇنىڭ ئۆگىنىشى ۋە تەن سالامەتلىكىگە تەسىر يەتكۈزگەن بولۇشى مۇمكىن. ...

شۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللارغا يولۇققاندا، ئۇلارنى ئاگاھلاندۇرۇشىمىز كېرەك. تۆۋەندىكى سوئاللار بويىچە كۆز قارىشىڭلارنى سۆزلەپ بېقىڭلار.

1) باشقىلارنى قانداق ئىشقا قارىتا ئاگاھلاندۇرىمىز؟

2) ئاگاھلاندۇرغاندا قانداق سۆزلەرنى ئىشلىتىمىز؟

3) قانداق سۆزلىسەك، ئۇنۇملۇك بولىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن؟

نۇتۇق: مەلۇم بىر تېمىدا كۆپچىلىككە قارىتا سۆزلەنگەن سۆز «نۇتۇق» دەپ ئاتىلىدۇ. نۇتۇقنىڭ مەزمۇنىنىڭ تېما بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئېنىق ۋە ئىخچام بولۇشى، سۆزلىگۈچىنىڭ ئۆزىگە ئىشەنگەن شەكىلدە تىك تۇرۇشى ۋە دۇدۇقلىمايى، راۋان، ئورتاق ئەدەبىي تەلەپپۇز بىلەن سۆزلىشى، نۇتۇقنىڭ تەسىر كۈرسىتىش كۈچىنى ئاشۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ.

4. تۆۋەندىكى تېمىلاردىن بىرنى تاللاپ، جەدۋەلنى تولدۇرۇش ئارقىلىق بىر نۇتۇق تېكستى يېزىڭلار.

بىز سىنىپ ھەيئەتلىرىنى قايتىدىن سايلىماقچى. سىز سىنىپ باشلىقى بولۇش ئۈچۈن ئۆزىڭىزنى نامزات كۆرسەتمەكچى.

باللارنىڭ بايراملىق بىرلەشمە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىدە، سىز سىنىپتىكى ساۋاقداشلىرىڭىزغا ۋاكالىتەن قىسقا نۇتۇق سۆزلىمەكچى.

مەھەللىدە ئۆتكۈزۈلگەن شاھمات مۇسابىقىسىدە چېمپىيون بولدىڭىز، تەقدىرنامە ئالغاندا تەسىراتىڭىزنى سۆزلىمەكچى.

ياشانغانلار ساناتوريىسىگە بېرىپ ھال سورىغاندا، سىز ساۋاقداشلىرىڭىزغا ۋاكالىتەن سۆز قىلماقچى.

نۇتۇق تېكستىنىڭ ماۋزۇسى	
بۇ نۇتۇق تېكستىنى نېمە ئۈچۈن تەييارلايمەن؟	
نۇتۇقنى قايسى سۆز بىلەن باشلايمەن؟ (سالام بېرىش سۆزلىرى، ئۆزۈمنى تونۇشتۇرۇش)	
نېمىشقا نۇتۇق سۆزلىمەكچىمەن؟	
تېمام بىلەن مۇناسىۋەتلىك تەسىر كۈچى بار ئۇچ جۈملەم: (1) نامزات: پىلانلىرىم (2) كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى: ئەھمىيىتى ۋە تەبرىكلىرىم (3) چېمپىيون: كۆڭۈل سۆزلىرىم (4)ھال سوراش: كۆڭۈل سۆزلىرىم	
نۇتۇقۇمنىڭ تۈگەنچىسىدە كىملەرگە رەھمەت ئېيتماقچىمەن؟	

5. تۆۋەندىكى چۆچەكنى ئوقۇپ، چۈشەنچەڭلارنى سۆزلەپ بېرىڭلار.

كەكلىكلەر

(چۆچەك)

بار ئىكەن، يوق ئىكەن، ئۆتكەن زاماندا ئاق تاغنىڭ ئالدىدا، قارا تاغنىڭ كەينىدە بىر توپ كەكلىكلەر بولغان ئىكەن. ئۇلار بەك ئىناق ياشايدىكەن، دائىم ئۆزلىرىنىڭ قېرى باشلىقىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئىش ئېلىپ بارىدىكەن.

كۈنلەردىن كۈنلەر، ئايلاردىن ئايلار ئۆتۈپتۇ. قېرى باشلىق بىر كۈنى ھەممە كەكلىكلەرنى ئۆز ئەتراپىغا يىغىپ، ئۇلارغا شۇنداق ۋەسىيەت قىپتۇ:

— باللىرىم، بىز ھازىرغىچە بەك ياخشى ياشاپ كەلدۇق. بىر-بىرىمىزنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئىش ئېلىپ باردۇق. مانا كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، بىزنىڭ ئارىمىزدا تا مۇشۇ كۈنگىچە ئۇرۇش-تالاش ياكى رەنجىش-ئاداۋەت ساقلاش دېگەن نەرسىلەر كۆرۈلمىدى. ئەمدى مېنىڭ ئىككى پۈتۈم گۆرگە ساڭگىلاپ قالدى. مۇبادا ئۆلۈپ كېتىپ قالسام، سىلەرگە قالدۇرىدىغان شۇ ئىككى ۋەسىيىتىمنى ئۇنۇتماڭلار:

بىرىنچى ۋەسىيىتىم: دائىم مۇشۇنداق ياشاڭلار، ئۇرۇشماڭلار، باشلىقىڭلارنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئىش ئېلىپ بېرىڭلار.

ئىككىنچى ۋەسىيىتىم: مۇشۇ كۆرۈنگەن قارا تاغنىڭ ئارقىسىغا ئۆتمەڭلار. ئەگەر بەك ئۆتكۈڭلار كېلىپ كەتسە، ھەممىڭلار بىللە ئۆتۈڭلار، — دەپتۇ.

قېرى باشلىقنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان كەكلىكلەر:

— خاتىرجەم بولۇڭ ئاتا، دېگەنلىرىڭىزنىڭ ھەممىسىنى بەجا كەلتۈرىمىز، — دەپتۇ.

ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي قېرى كەكلىك ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يېڭى باشلىقىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن بۇرۇنقىدىنمۇ ياخشى كۈن كەچۈرۈپتۇ. بىر كۈنى چۈش مەزگىلى بىلەن كەكلىكلەر ئوۋدىن قايتىۋاتقاندا، ئارىسىدىن بىرسى ئايرىلىپ قاپتۇ. ئۇ كۆپ ۋاقىتلاردىن بېرى شۇنلا ئويلايدىكەن: «نېمە ئۈچۈن ئاتىمىز بىزنى تاغنىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتمەڭلار، دەيدۇ. بۇنىڭدا چوقۇم بىر گەپ بار، ‹كۆزۈڭنىڭ بارىدا شەھەر كۆر، چىشىڭنىڭ بارىدا گۆش يە› دەپتىكەن. تەۋەككۈل قىلىپ بىر ئۆتۈپ باقمايمۇ؟». ئۇ بۈگۈن شۇ ئارزۇسى ئۈچۈن راسا ئوبدان بىر پۈرسەت تۇغۇلغىنىغا خۇشال بولۇپ، قىن-قىنىغا پاتماي، قارا تاغقا قاراپ ئۇچۇپتۇ.

ئۇچۇپتۇ-ئۇچۇپتۇ، ئاز ئۇچۇپتۇ-كۆپ ئۇچۇپتۇ، ئاخىرى قارا تاغقا يېتىپ بېرىپتۇ. شۇنداق قارىغۇدەك بولسا، ھەممە ياق ياپيېشىل، سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان. بۇنى كۆرگەن كەكلىك: «ھە، ئاتمىز بىزدىن بۇ يەرلەرنى قىزغىنىپ، شۇ قىزىل تاشلىق گىياھسىز تاغدىلا ئۆلۈپ كەتسۇن، دەپ ئويلاپتىكەن - دە!» دەپ ئىچ-ئىچىدىن تىت-تىت بولۇپ كېتىپتۇ. شۇنداق ئۇچۇپ كېتىپ بارسا، بىر يەردە بىر ئوچۇم قوناق چېچىلىپ تۇرغان ئىكەن. كەكلىكنىڭ نەپسى تاقىلداپ، شۇ قوناقتا ئۆزىنى ئېتىپتۇ. دەل شۇ چاغدا، ئۈگدەپ قالغان ئوۋچىنىڭ قولىدىكى يىپ سىلكىنىپ كېتىپتۇ. ئوۋچى بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىسا، بىر كەكلىك قىلتاقتىكى قوناقنى يەۋاتقان ئىكەن. ئوۋچى دەررۇ يىپىنى تارتقان ئىكەن، كەكلىكنىڭ ئىككىلا پۇتى قىلتاققا چۈشۈپ قاپتۇ.

شۇ ۋاقىتتا ھېلىقى تاغدىكى كەكلىكلەر چۆرىدىشىپ ئولتۇرۇپ، بىر-بىرىنى سانىشقا كىرىشىپتۇ. قارىسا، بىر كەكلىك يوق. بۇلار شۇ كەكلىكنى ئىزدەش ئۈچۈن بىر كەكلىكنى ئەۋەتىپتۇ. ئۇمۇ بۇرۇنقى كەكلىك ئۇچقان يوللاردىن ئۇچۇپ كېلىۋېتىپ قارىسا، ھېلىقى كەكلىك پوكىنىنى يەرگە يېقىپ ياتقۇدەك. ئالدىدا قوناقلار چېچىلىپ تۇرۇپتۇ. ئىزدەپ كەلگەن كەكلىك: «ھە، بۇ داننى جىق يەۋېلىپ، ئۇچالماي قاپتۇ – دە» دەپ ئويلاپتۇ. ئۇ دەرھال كەكلىكنىڭ قېشىغا چۈشۈپ، تىنچلىقمۇ سوراشماي، چېچىلىپ كەتكەن قوناقلارنى تېرىپ يېيىشكە باشلاپتۇ. بۇنى كۆرگەن ئوۋچى: «ئۇھۇي! يەنە بىرنى تۇتتۇم!» دەپ خۇشال بولۇپ، قىلتاقنى بىر تارتىپتىكەن، ئۇنىڭ پۇتىمۇ قىلتاققا ئىلىنىپ قاپتۇ... ئوۋچى ئىككىنى بەرگەن خۇدا ئۈچىنمۇ بېرەر دەپ، يىپىنى يەنە تۇتۇپ ئولتۇرۇپتۇ. بۇ ئىككى كەكلىك ئۆزىنى ئۇ ياق-بۇ ياقتا تاشلاپ بېقىپتۇ، ئەمما قىلتاقتىن ھېچ قۇتۇلالماپتۇ.

كۇن ئاستا ئولتۇرۇشقا باشلاپتۇ. ئىككىلا كەكلىكتىن خەۋەر ئالالمىغان كەكلىكلەر ئاخىرى بۇلارنى تېپىش كويىغا چۈشۈپتۇ ۋە ھەممىسى قېرى ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىنى يادىغا كەلتۈرۈپ، بىرلىكتە ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپتۇ. بۇلار ئۇچۇپ كېتىۋېتىپ قارىسا، ئىككىلا كەكلىك دانلاپ تۇرغان... بىرئاز پەسلەپ، يەنە بىر سىنچىلاپ قاراپتىكەن، بۇلارنىڭ پۇتىدىكى قىلتاقلار ئوچۇقلا كۆرۈنۈپتۇ. بۇ بىر توپ كەكلىكنى كۆرگەن ئوۋچىنىڭ خۇشاللىقتىن ئاغزى قۇلىقىغا يېتىپ، يۈرەكلىرى ھاياجاندىن دۈپۈلدەپ سوقۇپ كېتىپتۇ.

كەكلىكلەرنىڭ باشلىقى:

— قېرىنداشلىرىمىز قىلتاققا چۈشۈپ قاپتۇ. ھەممىمىز بىر يولىلا ئۆزىمىزنى قىلتاققا ئاتايلى-دە، بۇلارنى قىلتاقلىرى بىلەن كۆتۈرۈپ ئۇچايلى، — دەپتۇ.

دېگەندەك ھەممىسى گۈرۈلدەپ كېلىپ، قىلتاققا ئۆزلىرىنى ئۇرۇپتۇ. قىلتاقنى ئىككى كەكلىك بىللىلا چىشلەپ، ئاسمانغا كۆتۈرۈپ چىقىپ كېتىپتۇ... بۇلارنى كۆرگەن ئوۋچىنىڭ ئاغزى ئېچىلىپلا قاپتۇ... بىر ھازادىن كېيىن كەكلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ ماكانلىرىغا يېتىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ پۇتلىرىدىكى يىپلارنى چىشلىرى بىلەن قىيىپ ئۇزۇپتۇ ۋە قالغان ئۆمرىنى ھەممىسى بىرلىكتە خەتەرسىز، ئىناق ئۆتكۈزۈپتۇ.

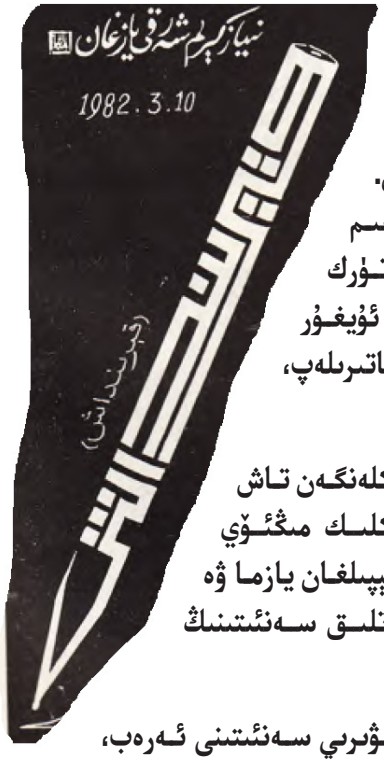
دەرسكە تەييارلىق

- سىز ئۇيغۇرلارغىلا ئائىت مىللىي خاسلىقلارنى بىلەمسىز؟
- سىز ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك نېمىلەردىن پەخىرلىنىسىز؟

29-دەرس: ئۇيغۇر خەتتاتلىقى

نىياز كېرىم شەرقى

(چۈشەندۈرۈش ماقالىسى)

ئۇيغۇر خەتتاتلىقى ئۇيغۇرلارغا خاس بولغان، خەتنى گۈزەل يېزىش سەنئىتىدۇر.

خەتتاتلىق ــ يېزىقنىڭ بەدىئىيلەشتۈرۈلگەن شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتى يېزىق بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان. يېزىق بولسا، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم ئاممىلارنىڭ بىرى. ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخ جەريانىدا، قەدىمكى تۈرك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب-پارس يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقى ... قاتارلىق ئوخشىمىغان يېزىقلارنى قوللىنىپ، ئۆز تىلىنى خاتىرىلەپ، ناھايىتى كۆپ يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان.

ئورخۇن ۋادىسىدىن يېنىسەي دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا تىكلەنگەن تاش ئابىدىلەر، دۇنخۇاڭ، خېشى كارىدورى، تۇرپان ۋادىسىدىكى بېزەكلىك مىڭئۆي ئىبادەتخانىسى ۋە تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىقلاردىن ۋە قەبرىلەردىن تېپىلغان يازما ۋە تام رەسىملەردىكى يېزىقلارنىڭ ھەممىسى ئەجدادلىرىمىزنىڭ خەتتاتلىق سەنئىتىنىڭ بىرقەدەر يۇقىرى سەۋىيەدە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن بولسا، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي سەنئىتىنى ئەرەب،

پارس يېزىقىدىكى خەتتاتلىق سەنئىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئۆز مىللىتى ۋە رايونىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە خاس ئۇسلۇب يارىتىپ، ئېسىل خەتتاتلىق ئەسەرلىرىنى يېزىپ كەلگەن. بۇ ئەسەرلەر بۈگۈنگە قەدەر بىزگە يېتىپ كەلگەن تارىخىي كىتابلىرىمىزدا، مەسچىتنىڭ تاملىرى ۋە ئۈيۈقلىرىدا، نەزىر-چىراغ پەشتاقلىرىدا، قەبرە تاشلىرىدا، قەدىمىي قۇرۇلۇشلارنىڭ تاملىرىدا ۋە قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازما شەكلىدە كۈتۈپخانا ۋە مۇزېيلاردا ساقلانماقتا.

مەتبەئە كەشىپ قىلىنمىغان ۋە كىتاب بېسىش ئانچە راۋاجلانمىغان دەۋرلەردە خەتتاتلىقنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ ئىدى. كىتابلار ئۇستا خەتتاتلارنىڭ مېھنىتى ئارقىلىق كۆچۈرۈلۈپ يېزىلىپ، كۆپەيتىلەتتى. شۇڭا ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىجادىي ئەسەرلىرىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كېلەلىشىدە، خەتتاتلىرىمىز كۆڭۈرۈكلۈك رول ئوينىغان ئىدى. خەتتاتلىقنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى قىممىتى، مەتبۇئات تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى كۈندىمۇ داۋاملاشماقتا. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ماقال-تەمسىل، ئەقلىيە سۆز، شېئىر قاتارلىق ئۇيغۇر مىللىتىگە خاس پىكىر سىستېمىسىنىڭ جەۋھەرلىرى مۇجەسسەملەنگەن قىسقا تېكىستلەر، خەتتاتلار تەرىپىدىن سەنئەت ئەسىرىگە ئايلاندۇرۇلۇپ، قىممەت قارىشىمىز ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىمىز كېيىنكى ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈلمەكتە.

ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە، ئۇيغۇرلار ئىچىدىن ئاجايىپ يۈكسەك ماھارەتكە، قالتىس يۇقىرى تالانتقا ئىگە خەتتاتلار يېتىشىپ چىققان ئىدى. ھازىرقى زامان خەتتاتلىرى ئۆزگىچە قىياپەت بىلەن، ئەنئەنىۋىي خەتتاتلىق سەنئىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇزلۇكسىز تۇردە ياخشىلاپ ۋە يېڭىلاپ، ئۇيغۇر خەتتاتلىقىنى ھەقىقىي تۇردە ئاممىباب سەنئەتكە ئايلاندۇردى.

سەنئەت ئەسىرى قىلىپ يېزىلغان سۆز-جۈملىلەر، «ھۆسنىخەت» دەپ ئاتىلىدۇ. ھۆسنىخەت ــ يېزىقتىن ئىشلەنگەن كەشتە. ئۇنىڭ كەشتىگە ئوخشاش چىرايلىق ئىشلەنگەن خىلمۇخىل نۇسخىلىرى بار. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر خەتتاتلىقىدا تۆز خەت، سۇلۇس خەت، نەسخى خەت، ئەسلىيە خەت، رۇقئى خەت، رەيھانى خەت، ئىجازەت خەت، تەئلىق خەت، كۇفى خەت، شەتىرەنجى خەت، دىۋانى خەت، جەللى دىۋانى خەت، ئۆۋۈئەم خەت، تەسۋىرىي خەت نۇسخىسى قاتارلىقلار بار. بۇ يەردە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان تۆت خىل نۇسخا ئۈلگە سۈپىتىدە بېرىلدى.

(1) رۇقئى خەت نۇسخىسى

يالغۇز دەرەخ ئورمان بولماس،
ئىناق ئۆتكەن ۋەيران بولماس.

ــ ھۆسنىخەتنى ئابلىكىم ئەمەت يازغان

(2) تەئلىق خەت نۇسخىسى

بىلىم يېنىپ تۇرغان چىراغ،
ھۇنەر ئېقىپ تۇرغان بۇلاق.

ـــ ھۆسنىخەتنى ئابلىكىم ئەمەت يازغان

(3) تۇز خەت نۇسخىسى

تەدبىرىڭ قانداق بولسا،
تەغدىرىڭ شۇنداق بولۇر.

ـــ ھۆسنىخەتنى ئابلىكىم ئەمەت يازغان

(4) تەسۋىرىي خەت نۇسخىسى

ـــ ھۆسنىخەتنى ئابلىكىم ئەمەت يازغان

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) كىتاب بېسىش ئانچە تەرەققىي قىلمىغان مەزگىللەردە خەتتاتلىق قانداق رول ئوينىغان؟

2) ئۇيغۇرلارنىڭ خەتتاتلىق سەنئىتىگە ئائىت ئەسەرلەرنى قەيەرلەردە كۆرۈش مۇمكىن؟

3) هازىر ئۇيغۇر خەتتاتلىقى قانداق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەۋاتىدۇ؟

4) هۆسن خەتلەرنىڭ قانداق تۈرلىرى بار؟ ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغانلىرى قايسىلار؟

2. ئىسىم-فامىلەڭلارنى ئۆزۈڭلار خالىغان بىر خەت نۇسخىسىدا هۆسن خەت قىلىپ يېزىپ كېلىڭلار.

3. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى لۇغەتتىن تېپىپ، «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار.

مەرىپەتپەرۋەر، ئۆزگىچە، ئاممىۋي، چەمبەرچەس،
جەريان، بوستانلىق، ئۇسلۇب، راۋاجلان-،
ئېستېتىك، رول ئوينا-

4. تېكستكە پەرقلىق ئىككى ماۋزۇ يېزىڭلار.

5. ئۈلگە سۈپىتىدە بېرىلگەن هۆسن خەتلەرنى كۆزىتىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قانداق پەرقلەرنى بايقىغانلىقىڭلارنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

6. تۆۋەندىكى سۆزلەرنى ئۈلگە جۈملىدە كۆرسىتىلگەندەك، قارشى مەنىسى بىلەن بىللە جۈملە ئىچىدە قوللىنىڭلار.

ئۈلگە: ياخشى يامان: دۇنيانىڭ هەممە يېرىدە ياخشى يامان ئادەملەر بولىدۇ.

1) دوست:

2) ئىلگىرى:

3) ئسسسق :

4) ئېغىر:

5) كونا:

6) ئوك:

بىلىۋالاي

ئۇيغۇر-سلاۋيان يېزىقى

ئۇيغۇرلار هازىر دۇنيادىكى ئوخشىمىغان دۆلەتلەردە ياشاۋاتىدۇ. ئۇيغۇر نوپۇسى ئەڭ كۆپ بولغان جايلار شەرقىي تۈركستاندىن قالسا، قازاقستان، قىرغىزستان، ئۆزبېكستان، تۈركىيە قاتارلىق مەملىكەتلەردۇر. هازىر دۇنيا مىقياسىدىكى ئۇيغۇرلار ئۇچ خىل يېزىق ئىشلىتىۋاتىدۇ. بۇلاردىن بىرسى ۋە هازىرغىچە كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلىۋاتقىنى كىتابىمىزدا قوللىنىلغان فونېتىكىلىق ئۇيغۇر-ئەرەب يېزىقىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر-لاتىن يېزىقىمۇ ئىشلىتىدىغانلار بار. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلار بولسا، ئۇيغۇر-سلاۋيان يېزىقىنى ئىشلىتىۋاتىدۇ. ئەڭ كۆپ كىتاب-ماتېرىيال نەشر قىلىنغان يېزىق — ئۇيغۇر-ئەرەب يېزىقى. ئۇنىڭدىن قالسا، ئۇيغۇر-سلاۋيان يېزىقى.

ئەگەر بىز تۆۆەندىكى رەسىمدە بېرىلگەن هەرپلەرنى سىلىشتۇرۇپ، ئۇيغۇر-سلاۋيان يېزىقىنى ئۆگىنىۋالساق، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلار نەشر قىلغان نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللارنى ئوقۇيالايمىز.

سلاۋيان يېزىقىدا جەدۋەلدىكىلەردىن باشقا يەنە تۆۆەندىكى هەرپلەرمۇ ئىشلىتىلىدۇ:

Ё (yo)	يو
Ц (ts)	تس
Щ (shch)	(يۇمشاش) ش
Ю (yu)	يۇ
Я (ya)	يا
Э (e)	ئې
Ы (ı)	ئى
Ъ (ayrish belgisi)	ئايرىش بەلگىسى
Ь (yumshitish belgisi)	يۇمشىتىش بەلگىسى

Уйғур Елипбәси Uyghur Élipbesi ئۇيغۇر ئېلىپبەسى

پ پاقا П Пақа p Paqa	ب بېلىق Б Белиқ b Béliq	ئە ئەتلەس Ә Әтләс e Etles	ئا ئات А Ат a At
خ خوراز Х Хораз x Xoraz	چ چەينەك Ч Чәйнәк ch Cheynek	ج جۈمەك Ж Жүмәк j Jümek	ت توشقان Т Тошқан t Toshqan
ژ ژۇرنال Ж Журнал zh Zhurnal	ز زەنجىر З Зәнҗир z Zenjir	ر راۋاب Р Раваб r Rawab	د دوپپا Д Доппа d Doppa
ف فونتان Ф Фонтан f Fontan	غ غاز Ғ Ғаз gh Ghaz	ش شىر Ш Шир sh Shir	س ساەت С Саәт s Saet
ڭ ياڭاق Ң Яңақ ng Yangaq	گ گۈل Г Гүл g Gül	ك كالا К Кала k Kala	ق قوي Қ Қой q Qoy
ھ ھەرە h Һәрә h Here	ن نان Н Нан n Nan	م مۈشۈك М Мүшүк m Müshük	ل لامپا Л Лампа l Lampa
ئۈ ئۈزۈم Ү Үзүм ü Üzüm	ئۆ ئۆي Ө Өй ö Öy	ئۇ ئۇسسۇل У Уссул u Ussul	ئو ئوت О От o Ot
ي يولۋاس Й Йолвас y Yolwas	ئى ئىت И Ит i It	ئې ئېيىق Е Ейиқ é Éyiq	ۋ ۋېلسىپىت В Велисипит w Wélisipit

ئەسكەرتىش: ئۇيغۇر لاتىن يېزىقى بەش قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئارقىلىق 2001-يىل ئىيۇلدا بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن. ئەگەر «öÖ, üÜ, éÉ» لەرنى كىرگۈزۈشكە ئىمكانىيەت بولمىغاندا ماس ھالدا «oO, uU, eE» لەرنىمۇ ئىشلتىشكە بولىدۇ. تەپسىلاتنى http://www.ukij.org دىن كۆرۈڭ.

© 2006 Waris Abdukérim Janbaz

30-دەرس: ئانا تىلىم

شۇكۇر يالقۇن

ئانا تىلىم، سۆيگەن تىلىم،
يۇرىكىمدىن كۆيگەن تىلىم.
خەلقىمىزنىڭ مېھرى سىڭگەن،
ماڭا بىلىم بەرگەن تىلىم.

تۇنجى قېتىم «ئانا» دېدىم،
سۆز قىلىشنى سەندىن بىلدىم.
مۇرادىمنى ھاسىل قىلدىم،
ئانا تىلىم، سۆيگەن تىلىم.

ئاشتى ساڭا ئىپتىخارىم،
بولغاچ ئۆزۈڭ دىلىخۇمارىم.
سەن – سەن مېنىڭ تىل تۇمارىم،
ئانا تىلىم، سۆيگەن تىلىم.

مەھمۇد، يۈسۈپ، نەۋائىنى،
مەشرەپ، گۇمنام، سەدائىنى.
يېتىشتۇردۇڭ نىزارىنى،
ئانا تىلىم، سۆيگەن تىلىم.

ۋەتەن سۆيەر ئۇيغۇرنى،
تەۋپىق، لوتۇن، نىم شېھىتنى.
قىلدىڭ ناتىق سەن ئۇلارنى،
ئانا تىلىم، سۆيگەن تىلىم.

مىڭلاپ ئەدىب يازدى كىتاب،
ھەربىر جۈملەڭ ياڭراق خىتاب.
دىل يورۇتتۇڭ بولۇپ ئاپتاپ،
ئانا تىلىم، سۆيگەن تىلىم.

ئۆزۈڭ مېنىڭ شەرەپشانىم،
قاندى بۇگۈن دىل ئارمانىم.
ئاشار سەندىن ئىقتىدارىم،
ئانا تىلىم، سۆيگەن تىلىم.

سەن ئارقىلىق بىلىم ئېلىپ،
تەبىئەتكە يۈگەن سېلىپ.
ماڭدۇق ئالغا جەڭلەن قىلىپ،
ئانا تىلىم، سۆيگەن تىلىم.

كۆلدى گۈزەل سائادىتىم،
سېنى كۆيلەش چىن ئادىتىم.
ھەرقاچان سەن گاڭ قانىتىم،
ئانا تىلىم، سۆيگەن تىلىم.

كۆنۈكمە

1. شېئىردا ئانا تىلىنىڭ مۇھىملىقى، ئۇنىڭ رولى ۋە ئەھمىيىتى قىزغىن مۇھەببەت بىلەن كۆيلەنگەن. شېئىرنى قايتا- قايتا ئوقۇپ، ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن مەزمۇننى يېزىپ چىقىڭلار.

2. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئاۋۋال پەرەز قىلىڭلار، ئاندىن لۇغەتتىكى مەنىسى بىلەن سېلىشتۇرۇڭلار. ئاخىردا «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار. ئەڭ ئاخىردا بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

مېھىر، ئىپتىخار، دىلخۇمار، تىلتۇمار، ناتىق، ئەدىب،
خىتاب، جەڭلەن قىل-، سائادەت، كۆيلە-

3. شېئىردىن ئالغان تەسىراتىڭلارغا بىرلەشتۈرۈپ، ئانا تىلىنى تىرىشىپ ياخشى ئۆگىنىشنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدىكى چۈشەنچەڭلارنى قىسقىچە سۆزلەپ بېرىڭلار.

4. تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) شائىر ئانا تىلىنى قانداق سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىگەن؟

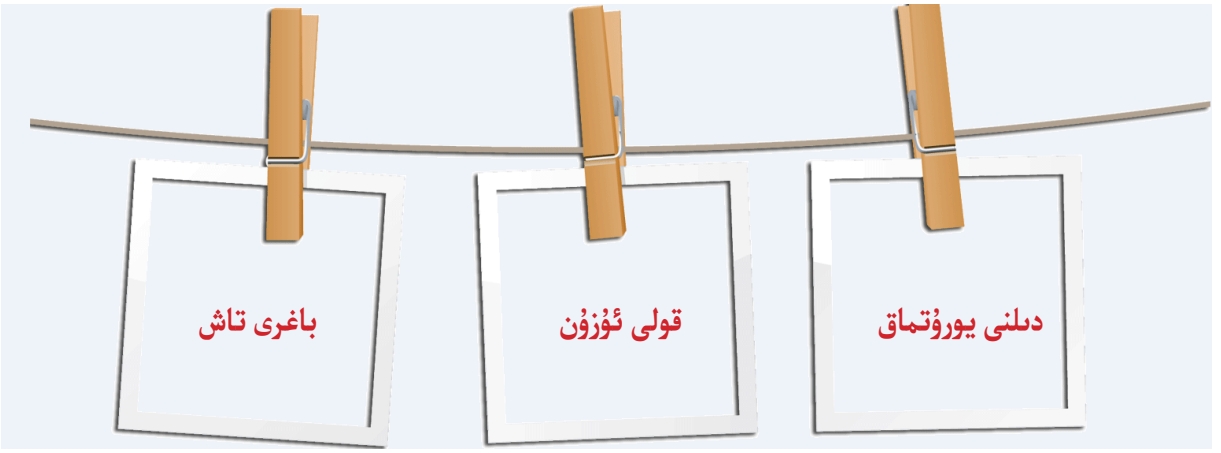
2) شېئىرنى كىم يازغان ئىكەن؟

3) شېئىردىكى قايسى مىسرالارنى ياقتۇردۇڭلار؟

4) شېئىردا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان ئەدىبلەر كىملەر؟

5. شېئىرغا بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى ماۋزۇ قويۇڭلار.

6. تۆۋەندىكى ئىدىيوملارنىڭ مەنىسىنى يېشىپ بېقىڭلار.

7. كېيىنكى دەرسكە «ئانا تىلىم – ئۇيغۇرچە» دېگەن تېمىدا بىر پارچە شېئىر يېزىپ كېلىڭلار.

31-دەرس:ئىلھام توختىنىڭ يەنە بىر يۈزى

ئابدۇۋۇھلى ئايۇپ

(خاتىرە)

ئالىي مەكتەپ ھاياتىمدا ئىلھام مۇئەللىمدىن كۆرگىنىم پەقەتلا دەرس ۋە لېكسىيەلىرىدىكى ئىلمىيلىكى ئىدى.

ئۇيغۇرلار خىتاي دۆلىتىنىڭ پۇقراسى تۇرۇقلۇق، خىتاينىڭ قانۇنىدا بەلگىلەنگەن ھەق-ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن بولالمايتتى. يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستى بايلىقلىرى تولۇپ تاشقان شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىگىلىرى تۇرۇقلۇق، ئومۇمەن نامراتلىق ئىچىدە ياشايتتى. دېھقانلار، چارۋىچىلار، باغۋەنلەر ۋە ھۈنەرۋەنلەر كېچە-كۈندۈز تىرىشىپ-تىرمىشىپ ئىشلىسىمۇ، باجنىڭ ئېغىرلىقىدىن چاپىنى تىزىدىن ئاشمايتتى. يۇقىرى مەلۇماتلىق ئىختىساس ئىگىلىرى بولغان نۇرغۇن ئۇيغۇرلار ئىشسىز ئىدى ياكى ئۆزىگە لايىق، كەسپىگە مۇۋاپىق بىر ئىشتا ئىشلەش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمەيتتى. ئىلھام مۇئەللىم لېكسىيەلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مەنپەئەتىگە چېتىشلىق مانا مۇشۇنداق مەسىلىلەرنى ئىقتىسادشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ناھايىتى ئىلمىي يوسۇندا تەھلىل قىلاتتى.

بىز ياشلار ئۇنىڭ خىتايچە ماقالىلىرىنى ئوقۇپ، لېكسىيەلىرىنى ئاڭلاپ، ئۆزئارا مۇلاھىزە قىلىپ، نۇرغۇن مەسىلىلەرنىڭ تېگىگە يەتكەن ئىدۇق. ئون يىللار ئۆتۈپ، مەنمۇ ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى بولغاندىن كېيىن، ھېچ كۆتۈلمىگەن بىر پەيتتە مۇئەللىمنىڭ يەنە بىر يۈزىنى بايقىدىم.

ئىلھام مۇئەللىم ئۆز خەلقىگە مېھرىلىك ۋە مۇلايىم بىر ئىلىم ئىگىسىلا ئەمەس، زالىملارغا ھەر قانداق يەردە، ھەرقانداق ۋاقىتتا قولىدىن نېمە كەلسە، شۇنىڭ بىلەن قارشى تۇرىدىغان، زەربە بېرىدىغان، قەھرىلىك بىر ئەزىمەت ئىكەن.

2009-يىلى ئاپرېلدا بېيجىڭدا بىر مۇھاكىمە يىغىندىن بىللە قايتقان ئىدۇق. تۇيۇقسىز ئۇنىڭ قىزغىن پاراڭ سېلىۋاتقان ئەپتى بۇزۇلۇپ، خىتايچە ئاغزىنى بۇزدى. مەن نېمە بولغانىنى ئۇقۇپ بولغىچە، ماشىنىسىنى جايىدا توختاتتى ۋە كۆلۈڭىنى ئېلىپ چۈشۈپ كەتتى. مەنمۇ چۈشۈپ قارىسام، كەينىدىن كېلىۋاتقان بىر ماشىنىغا قاراپ كۆلۈڭىنى پۇلاڭلىتىپ ۋارقىرىغىلى تۇرۇپتۇ: «قارا! مەن سېنىڭ كىملىكىڭنى بىلىمەن، ئىككى سائەت بولدى كەينىمگە كىرىۋالدىڭ. سېنى ئوبدان تونۇيمەن، قارا كۆزئەينەك تاقىۋالسام، ھېچكىم تونۇمايدۇ دېمە. چۈشە ماشىنىدىن! ئەركەك بولساڭ، كەينىمدىن ئەگەشمەي ئالدىمغا كەلمەمسەن! مېنى تەقىب قىلىپ، نەدىرەك سوقاي دېگەنتىڭ؟! مانا سوقە! ئالدىڭدا مەن!»

ئىلھام مۇئەللىمگە ئەگەشكەن ماشىنا بىرلا ئەمەس، يەنە بىرنەچچۇ بارمۇ، ياكى يولىنىڭ توسۇلغىنىدىن ئىچى پۇشقان باشقا بىرنەچچۇ، ھېلىقى ماشىنىنىڭ كەينىدىكى يەنە بىر ماشىنىدىن ياش، ئېگىز، كاستۇم-بۇرۇلكىلىق بىر يىگىت چۈشۈپ، سالا قىلىشقا باشلىدى. ئاڭغىچە كانايلار تاتاتلاپ، قۇلاق مېڭىلەرنى

يېدى. ئىلھام مۇئەللىمىۋ بولدى قىلاي دېدىمۇ، ئاغزىنى بۇزۇپ، يەنە بىر ئىككى ئېغىز تىللاپ بولغاندىن كېيىن، ماشىنىسىغا چىقتى.

مەن غەزەپتىن تۆمۈردەك كۆكۈرۈپ كەتكەن مۇئەللىمنىڭ چىرايىغا ئۇنى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغاندەك قاراپ كېتىپتىمەن. ئۇ: «سەت بولدى، ئالدىڭىزدا ئاغزىمنى بۇزۇپ تاشلىدىم. مۇشۇنداق بەك نېرۋامغا تېگىدۇ بۇ ناكەسلەر» دېگىنىچە ماشىنىسىنى ئوت ئالدۇردى. مەن بولسام، مۇنبەردە بور تۇتقان قوللارنىڭ كۆلۈچىنى قانداق سىقمىدىغانلىقىنى، دائىم ئىلىم ئەھلىگە لېكسىيە سۆزلەيدىغان ئېغىزلارنىڭ ناكەسلەرگە قانداق ھەيۋە قىلغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ بولالماي، لال ئىدىم.

ئىلھام مۇئەللىمنىڭ قورقماس يۈرىكى، سۇنماس جاسارىتى، تىز پۈكمەس ئىرادىسى، ئەسلىدە ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ، رىزۋانگۈلنىڭ، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ، كۆك مايكىلىق قىزنىڭ... ھەممە، ھەممىزنىڭ قېنىغا سىڭىپ كەتكەن، يۈرىكىمىزگە ئورناپ كەتكەن ھېس-تۇيغۇلارنىڭ سىمۋولى ئىدى...

كۆنۈكمە

1. تۆۋەندىكى سوئاللارغا جاۋاب بېرىڭلار.

1) ئىلھام توختى كىم؟

2) ئىلھام توختىنىڭ تېكستتە تىلغا ئېلىنغان «يەنە بىر يۈزى»، ئۇنىڭ قايسى يۈزى؟

3) ئىلھام توختى لېكسىيىلىرىدە ۋە ماقالىلىرىدە قايسى تېمىلارنى تىلغا ئالغان؟ نېمە ئۈچۈن؟

4) يازغۇچى نېمىشقا ئىلھام توختىنىڭ جاسارىتىنى ۋە تىز پۈكمەس ئىرادىسىنى، ھەممىزنىڭ ھېس-تۇيغۇسىنىڭ سىمۋولى دەيدۇ؟

2. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى لۇغەتتىن ئىزدەپ «لۇغىتىم»گە يېزىڭلار.

لېكسىيە، نامراتلىق، قەھرىلىك، مۇھاكىمە يېغىنى، كۆلۈچ،

پۈلاڭشىلاتـ، كەينىگە كىرىۋالـ، ئاغزىنى بۇزـ، قىزغىن

3. يۇقىرىدىكى سۆزلەرگە بىردىن جۈملە تۈزۈڭلار.

4. تۆۋەندىكى جۈملىلەردىن ئىدىيوملارنى تېپىپ، ئىشارەتلەڭلار ۋە مەنىسىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

1) ئاپامنىڭ قىلغان سۆزلىرى بۇ قۇلىقىمدىن كىرىپ، ئۇ قۇلىقىمدىن چىقىپ كېتىپتۇ.

2) سوغۇقتىن قىزىنىڭ يۈزى ئانارەك قىزىرىپ كەتكەنىدى.

3) كۈچۈكۈم قورسىقى ئاچقاندا، قۇيرۇقىنى شىپاڭشتىپ كېتىدۇ.

4) سىنىپىمىزغا يېڭى كەلگەن ساۋاقدىشىمىزنى ئارىمىزغا ئېلىشىمىز كېرەك.

5) پۇتۇن ئۆمرىنى ئىشلەپلا ئۆتكۈزگەن مومامنىڭ قوللىرى تاياقتەك قاتتىق ئىدى.

6) ئىمتىهاندا يۈز ئالغانلىقىمنى بىلىپ، بېشىم كۆككە يەتتى.

7) ئۇ توختىماستىن ئانىسىنىڭ ئاغزىنى غېرىچلاپ، ھەممەيلەننى بىزار قىلىۋەتتى.

8) ئۇلار شۇنچە ئىشلىسىمۇ، چاپىنى تىزىدىن ئاشمايتتى.

9) كۆپچىلىك سالا قىلىپ، خاپىلىشىپ قالغان غەيرەت بىلەن يالقۇننى ياراشتۇرۇپ قويدى.

10) يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس دېگەن گەپ بار، ئويلىشىپراق ئىش قىلايلى.

بىلىۋالاي

ھەققانىيەت كۈرەشچىسى پىروفېسسور ئىلھام توختى

ئىلھام توختى 1969-يىلى ئاتۇشتا تۇغۇلغان بولۇپ، ئىقتىسادشۇناسلىق كەسپى بويىچە يېتىشىپ چىققان بىر ئاكادېمىك. ئۇ بېيجىڭ مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. بۇ جەريانىدا بىر ياقتىن خىتايدا ئوقۇۋاتقان ئۇيغۇر قاتارلىق ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا لېكسىيە سۆزلەش ئارقىلىق، ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنىدىكى يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستى بايلىقلارنىڭ نېمىلەر ئىكەنلىكىنى، بۇلار ئاپتونوم رايون قانۇنى بويىچە ئىشلىتىلىسە، ۋەتىنىمىزدىكى خەلقنىڭ تۇرمۇشىدا قانداق ياخشىلىنىش بولىدىغانلىقىنى؛ قانۇنىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قانداق ھەق-ھوقۇقلىرىنىڭ بارلىقىنى، بۇلارنى تەلەپ قىلىپ، مىللەت سۈپىتىدە قەد كۆتۈرۈش كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن. يەنە بىر ياقتىن خىتايلارغا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنسانىيەت ئۇچۇن قوشقان تۆھپىلىرىنى، ئۇيغۇرلار كوللېكتىپ شەكىلدە، بىر مىللەت سۈپىتىدە ئۇچراۋاتقان ھەرخىل چەكلىمىلەرنى، دۆلەت تەرىپىدىن ئۇيغۇرلارغا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ناھەقچىلىك ۋە تەڭسىز مۇئامىلىلەرنى چۈشەندۈرگەن. ئۇ 2006-يىلى «ئۇيغۇربىز» تور بېتىنى قۇرۇپ، ئۇيغۇرلارغا ئائىت سەزگۈر ۋە ئۆتكۈر

مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان ماقالىلەرنى خىتايچە، ئىنگلىزچە تىللاردا ئېلان قىلىپ، بۇ ھەقتىكى ئىلمىي مۇنازىرىلەرنى جانلاندۇرۇپ، ناھايىتى كۆپ كىشىنىڭ ئۇيغۇر مەسىلىسىنى چۈشىنىشىگە ئىمكان يارىتقان.

2009-يىلى يۇز بەرگەن «5-ئىيۇل ئۈرۈمچى قىرغىنچىلىقى» مۇناسىۋىتى بىلەن چەت ئەل مۇخبىرلىرىنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلىپ، ۋەقەنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى دادىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان.

ئۇ ھەققانىيەت تەلەپ قىلىشتىن ۋە ئىنسانلارنى ئويغىتىشتىن قەتئىي ۋاز كەچمىگەن. 2014-يىلى 15-يانۋار كۈنى بېيجىڭدىكى ئۆيىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ، ئاردىدىن توققۇز ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، 23-سېنتەبىر كۈنى ئۈرۈمچى شەھەرلىك ئوتتۇرا سوت مەھكىمىسى تەرىپىدىن «دۆلەتنى پارچىلاشقا قۇتراتقۇلۇق قىلىش» جىنايىتى بىلەن ئەيىبلىنىپ، مۇددەتسىز قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان.

ئىلھام توختى ئۇستاز، ئۇيغۇرلار ئۇچراۋاتقان ئادالەتسىزلىكنى تۇڭگىتىش ئۈچۈن يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلغان. ئۇ چەت ئەللەردە «ساخاروق مۇكاپاتى»، «مارتېن ئاننالىس كىشىلىك ھوقۇق مۇكاپاتى»، «ۋېيمار ئەركىنلىك مۇكاپاتى» ۋە «ئىسمايىل گاسپىرالى مۇكاپاتى» قاتارلىق ئوندىن ئارتۇق خەلقئارالىق مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، جەمئىي تۆت قېتىم «نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتى» غا نامزاتلىققا كۆرسىتىلگەن.

32-دەرس: ئۇيغۇر تىلى بىلىملىرى: بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۇندەش جۈملە

1. بۇيرۇق جۈملە: سۆزلىگۈچىنىڭ بۇيرۇق، شۇئار، چاقىرىق، ئۆتۈنۈش، ئۈمىد-تىلەك، مەسلىھەت مەنىسىدىكى پىكىرلىرىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى ئومۇمەن بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللاردىن بولىدۇ.

بۇيرۇق، چاقىرىق، شۇئار مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملىلەر ئادەتتە كۆچلۈك ۋە كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ. يېزىقتا بولسا، بۇ خىلدىكى جۈملىلەردىن كېيىن ئۇندەش بەلگىسى (!) قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

مۇھتىنى قوغدايلى! (چاقىرىق)

ياشىسۇن ئەركىنلىك! (شۇئار)

تېزدىن مەيدانغا يىغىلىڭلار! (بۇيرۇق)

ئۈمىد-تىلەك، مەسلىھەت، ئۆتۈنۈش مەنىلىرىدىكى بۇيرۇق جۈملىلەر پەسرەك ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ. يېزىقتا بولسا، بۇ جۈملىلەردىن كېيىن چېكىت (.) قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئوبدان بالام، ئۆيگە بالدۇرراق قايتىپ كېلىڭ. (ئۆتۈنۈش)

ئىشلىرىڭىز ئۇتۇقلۇق بولسۇن. (تىلەك)

تاپشۇرۇقلىرىڭىزنى ۋاقتىدا ئىشلىشىڭىز كېرەك. (مەسلىھەت)

2. ئۇندەش جۈملە: سۆزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك ھېسسىياتلىق ئوي-پىكىرلىرىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئۇندەش جۈملىلەر كۆپ ھاللاردا ئىملىق سۆزلەر ياكى «ھە، دە، غۇ/ قۇ» قاتارلىق ھېسسىيات يۈكلىمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا تۇزۇلىدۇ.

ئۇندەش جۈملىلەر كۆچلۈكرەك ئىنتوناتسىيەسىدە ئېيتىلىدۇ. يېزىقتا ئۇندەش جۈملىلەردىن كېيىن ئۇندەش بەلگىسى (!) قويۇلىدۇ. ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ مەزمۇنى ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى ئىملىق سۆزلەر ياكى ھېس-تۇيغۇ يۈكلىمىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي ئىسىت، ھەجەپ بىلمەپتىمىز! (ئۆكۈنۈش)

ئاپلا، ئەسلى كەلمىسەم بوپتىكەن! (پۇشايمان)

بۇ يىل ئىمتىھاندىن ئۆتسەم نېمىدېگەن ياخشى بولاتتى-ھە! (ئارزۇ-ئارمان)

ۋاي-ۋۇي، ھەجەپمۇ گېپى تۇگىمەيدىغان ئادەمكەن بۇ! (بىزار بولۇش)

1. تۆۋەنـدە بېرىلگـەن جۈملىلەرنـى پەرقلـىق ئاھاڭـدا ئوقـۇپ، مەنـە جەھەتتىكـى پەرقنـى ئېيتىپ بېرىڭلار.

بۇ كىتابنى ئوقۇيمەن.
بۇ كىتابنى بىر ئوقۇۋالغان بولسام- ھە!

مۇئەللىم قايتىپ كەپتۇ.
ھەي، بۇگۈن دەرسكە قاتنىشالماي قالدىم- ھە!

ئۇزۇملەر پىشىپتۇ.
ئوھوي، ئۇزۇملەر پىشىپ كېتىپتىغۇ!

2. تۆۋەندىكـى ئەسـەرنى ئوقـۇپ، ئاسـتى سـىزىلغان جۈملىلەرنـىڭ قانـداق جۈملـە ئىكەنلىكىنـى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئەتىرگۈلگە باھا

قوشـكېزەك قـىزلار ئەتىرگـۈل باغچىسـىغا كىرىپتـۇ. ئـۇزاق ئۆتمـەي، ئۇلارنـىڭ بـىرى يۇگۇرگىنىچـە قايتـىپ چىقىپ، ئانىسىغا:

— ئانا، بۇ بەك ئەسكى جاي ئىكەن! – دەپتۇ.

— نېمىشقا ئۇنداق دەيسىز، قىزىم؟

— چۈنكى، بۇ يەردىكى گۈللەرنىڭ تىكىنى بار ئىكەن.

بىردەمدىن كېيىن يەنە بىر قىز يۇگۇرۇپ كېلىپ، ئانىسىغا:

— ئانا، بۇ بەك ياخشى جاي ئىكەن! – دەپتۇ.

— نېمىشقا، بالام؟

— چۈنكى، بۇ يەردىكى تىكەنلەرنىڭ گۈلى بار ئىكەن.

ئانىسى بۇ گەپنى ئاڭلاپ، چوڭقۇر ئويغا پېتىپتۇ...

جاھانـدا ھەممـىلا نېمىنـىڭ ياخشى تەرىپىـمۇ، يامـان تەرىپىـمۇ بولـىدۇ، مۇھىـم سـىزنىڭ ئۇنىڭغـا قانـداق قارىشىڭىزدا.

3. تۆۋەندىكى بايان جۈملىلەرنى بۇيرۇق جۈملىگە ئايلاندۇرۇپ يېزىڭلار.

ئۈلگە: ساۋاقداشلار دەرسكە كېچىكمىدى.

ساۋاقداشلار، دەرسكە كېچىكمەيلى!

1) ئەكرەم ياخشى ئويلاندى.

2) قەيسەر قەلەمنى ماڭا بېرىپ تۇردى.

3) غېنى كىتاب ئوقۇدى.

4. تۆۋەندىكى سۆزلەرگە بۇيرۇق جۈملە تۈزۈڭلار.

ئوقۇ-:

ئۆرلە-:

بىرلەش-:

يىغلا-:

5. تۆۋەندىكى تېپىشماقلارنى تېپىڭلار. يەنە قانداق تېپىشماقلارنى بىلىسلەر؟ يېزىپ كېلىڭلار.

1) يېغى يوق يانىدۇ،
جېنى يوق ماڭىدۇ.

2) ئوتتۇز ئىككى ئاغىنە،
بىر كېمىدە ياشايدۇ.
ئىشقا چۈششە ياندىشىپ،
بىللە كۈرەش باشلايدۇ.

6. يالقۇن روزى ھەققىدە ئىزدىنىپ، بىر چۈشەندۈرۈش ماقالىسى يېزىپ كېلىڭلار.

7. تۆۋەندىكى تېكىست قىرغىزستاندىكى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن نەشر قىلىنىدىغان «ئىتتىپاق» گېزىتىدىن ئېلىنغان خەۋەر. 128-بەتتىكى ئېلىپبە جەدۋىلىدىن پايدىلىنىپ تېكىستنى ئوقۇپ، چۈشەنچەڭلارنى سۆزلەپ بېرىڭلار.

УЙҒУР ТӘНҺӘРИКӘТЧИСИ НАРИМАН ҚУРБАНОВ ДУНИЯ МУСАБИҚИСИДӘ ЙӘНӘ АЛТУН МЕДАЛҒА ЕРИШТИ

Қ а з а қ с т а н д а туғулуп чоң болған вә Қазақстан дөлитигә вәкиллик қилип Дуния мусабиқилиригә қ а т н и ш и п, нәтиҗә қазинип келиватқан Нариман Қурбановниң

миллити уйғур болуп, униң нәтиҗилиридин уйғурлар күчлүк пәхирләнмәктә.

Егилишимизчә, Нариман Қурбанов 1997-жили Алмута шәһиридә туғулған. Кичикидин гимнастика билән шуғулланған. У һәр жиллири өткән Дуния мусабиқилиригә қатнишип, чемпи он болған. У дәсләп дадисиниң қолида мәшиқләнгән. Униң дадиси Һүсәнҗан Қурбановму тонулған гимнастикичи, Қазақстанниң

хизмәт көрсәткән тренери.

Гимнастикичи Нариман Қурбанов Қатар пайтәхти Доха шәһиридә өткән гимнастика

бойичә дуния мусабиқисидә биринчи болуп алтун медалға еришкән.

Нариман Қурбанов гимнастиканиң

атта оюн көрситиш түрини орунлашта 12.500 номур билән

биринчиликни егилигән. Иккинчи орунға

Ирландиялик тәнһәрикәтчи Рис Макклена ган, үчинчи орунға Арманиялик тәнһәрикәтчи Арутюн Мердинян егә болған.

لۇغەت

(ئىزاھات: (ئى.) : ئىسىم ، (پ.) : پېئىل، (سۈپ.) : سۈپەت، (رەۋ.) : رەۋىش، تىر.: تىركەلمە)

ـ ئا ـ

ئاتالغۇ: (ئى.) مەلۇم بىر ساھەگە ئائىت ئىسىم ياكى نام

ئارمان: (ئى.) دىلدىكى ئىستەك؛ ئۈمىد، ئىنتىلىش، ھەۋەس

ئارقا سەپ: (ئى.) بىرەر ئەمگەك ۋە خىزمەت ساھەسىدىكى ئارقا تەييارلىق مەيدانى

ئازادلىق: (ئى.) ھۆرلۈك، ئەركىنلىك

ئاغزىنى بۇز-: (پ.) سەت گەپ قىلماق، ھاقارەت سانىلىدىغان سۆزلەرنى ئېيتماق

ئالاھازەل: (رەۋ.) تەخمىنەن، قىياس قىلىنىشچە، مۆلچەرلىنىشچە

ئالدىراڭغۇ: (رەۋ.) دائىم ئالدىرايدىغان؛ ئالدىراقسان

ئالدىنقى سەپ: (ئى.) بىرەر ئەمگەك ۋە خىزمەت ساھەسىدىكى ئەمەلىي مەشغۇلات مەيدانى

ئاممىۋى: (سۈپ.) ئاممىغا، كۆپچىلىككە ئائىت؛ ئاممىا، كۆپچىلىك تەرىپىدىن ياكى ئاممىا ئارىسىدا بېجىرىلىدىغان ئىش-ھەرىكەت

ئاھالە: (ئى.) مەلۇم بىر ئورۇندا، مەملىكەتتە ئولتۇراقلىشىپ ياشىغۇچى ئادەملەر توپى؛ خەلق

ئايانچلىق: (سۈپ.) روشەن، مەلۇم، ئېنىق

ـ ئە ـ

ئەدەب: (ئى.) ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يېزىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى كىشى؛ يازغۇچى، شائىر، قەلەمكەش

ئەرش: (ئى.) دىنىي چۈشەنچىلەردە پەلەكنىڭ ئەڭ يۇقىرى قىسمى، ئەڭ يۇقىرى ئاسمان

ئەزەل: (ئى.) باشلىنىشى نامەلۇم بولغان ۋاقىت، قەدىمكى زامان؛ قەدىم.

ئەلنەغمە: (ئى.) يەرلىك خەلق سەنئىتى، خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرىنىڭ يىغىندىسى؛ ئەلنەغمە ئادەتتە مۇقام، مەشرەپ ۋە خەلق ناخشىلىرى ئاساسىدا

كوللېكتىپ ئىجرا قىلىنىدۇ.

ئەنئەنە: (ئى.) كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشتىكى ئۆرپ-ئادەت، ئەخلاق، ئىدىيە، ئىستىل، سەنئەت، تۇزۇم قاتارلىق تەرەپلەردە ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا، ئاتىدىن بالىغا قېلىپ كېلىۋاتقان، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر خىل ئىجتىمائىي ئامىل.

ئەنئەنەۋىي: (سۈپ.) ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئەنئەنە بويىچە داۋاملىشىپ كەلگەن، ئەنئەنە بولۇپ قالغان، ئەنئەنىگە ئايلانغان، ئەنئەنىلىك.

ئەۋزەل: (سۈپ.) ياخشى، ئەلا، ئوبدان، ئارتۇق

-ب-

باراقسان: (سۈپ.) قويۇق، بۈك

بارخان: (ئى.) شامال، بوران قاتارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرى تۈپەيلى پەيدا بولغان قۇم دۆۋىلىرى؛ دۆڭلۈك

بەدىئي: (سۈپ.) بەدىئي تىل، بىر مىللەتنىڭ مەخسۇس ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىلا قوللىنىلىدىغان ۋە ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەدەبىي تىل.

بەرپا قىل-: بارلىققا كەلتۈرمەك، ۋۇجۇدقا كەلتۈرمەك

بەس-مۇنازىرە: (ئى.) ھەركىم ئۆز پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويىدىغان قىزغىن مۇنازىرە، تالاش-تارتىش، دەتالاش

بوتقا: (ئى.) دەرەخ قوۋزاقلىرىنىڭ سۈدا قاينىتىپ يۇمشاپ، سۇ بىلەن ئارىلىشىپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان قويۇق نەرسە

بوستانلىق: (ئى.) دەل-دەرەخ ۋە يېشىللىقتا تولغان جاي

بۇددا دىنى: (ئى.) دۇنيادىكى ئاساسىي دىنلارنىڭ بىرى. مىلادىيەدىن ئىلگىرى 5-، 6- ئەسىرلەردە ساكيامۇنى تەرىپىدىن يارىتىلغان. بەزى دىن مۇرىتلىرى تاش، ياغاچ، لاي، گەچ ياكى مېتال قاتارلىقلاردىن ياسالغان ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ ھەيكەللىرىگە خۇدا دەپ بىلىپ، باش ئۇرىدۇ.

بۇرادەر: (ئى.) ئاكا-ئۇكا، ئاغا-ئىنىلەردەك يېقىن دوست؛ ئاغىنە.

بېغىشلا-: (پ.) 1. سەرپ قىلماق، تىكلىمەك، تەقدىم قىلماق، ئاتىماق؛ 2. بەخش ئەتمەك؛ بەرمەك؛ ئېلىپ كەلمەك؛ 3. ئاتاپ يازماق

بىپايان: (سۈپ.) پايانسىز، چېكى يوق، چېگراسىنى كۆرگىلى بولمايدىغان

بىمەنە: (سۈپ.) 1. مەنىسىز؛ 2. قۇرۇق سەپسەتىدىن ئىبارەت بولغان، تېتىقسىز، بولمىغۇر، ئورۇنسىز؛ 3. ئەقىلگە سىغمايدىغان، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس؛ ئاساسسىز

-پ-

پالاق: (ئى.) 1. تىكتاك توپ قاتارلىقلارنى ئۇرۇش ئۈچۈن ياغاچ ياكى باشقا نەرسىلەردىن مەخسۇس ياسالغان تەنتەربىيە سايمىنى؛ 2. كېمە، قولۇاقلارنى سۇدا ماڭدۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان، ياغاچ ياكى باشقا ماتېرىياللاردىن ياسالغان قورال-ئەسۋاب

پەدە: (ئى.) دۇتار، تەمبۇر، راۋاب قاتارلىق چەكمە چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ دەستىسىدىكى ئاۋاز ئورنىنى بەلگىلەيدىغان بوغۇملار

پەيۋەست: (رەۋ.) 1. تۇتاش، تۇتاشقان، ئۇلانغان؛ 2. مۇتلەق ئارقىمۇ ئارقا، دائىما، ھەمىشە

پوچتكەش: (ئى.) پوچتخانىنىڭ خەت-چەك، گېزىت-ژۇرنال قاتارلىق نەرسىلىرىنى توشۇغۇچى خادىمى

پۇلاڭلاتـ: (پ.) ئىككى تەرەپكە سىلكىمەك، چايقىماق

پۈتۈك: (ئى.) 1. يېزىلغان، ئويۇلغان ياكى بېسىلغان يېزىق؛ 2. خەت، مەكتۇپ، قىسقا يازما

پىژغىرىم: (ئى.) ھاۋانىڭ قۇرۇق ھەم ئىسسىق بولۇشى، «پىژ» قىلىپ كۆيدۈرىدىغان ئاپتاپ

-ت-

تاسادىپىي: (رەۋ.) ئۇشتۇمتۇت، ئويلىمىغان يەردىن

تاقەتسىزلىك: (ئى.) تاقەت قىلالماسلىق، بىتاقەتلىك

تاڭ: (ئى.) كۈن چىقىشنىڭ ئالدىدىكى پەيت، سۈبھى، سەھەر

تەبرىك: (ئى.) قۇتلۇقلاش، مۇبارەكلەش

تەپەككۇر قىلـ: پىكىر يۈرگۈزمەك، مۇھاكىمە قىلماق

تەسىر قىلـ: تاشقى ئامىللارنىڭ جانلىق ۋە جانسىز بارلىقلاردا پەيدا قىلىدىغان سېزىمى، شەكىل، رەڭ، خۇسۇسىيەت، تېمپېراتۇرا ۋە باشقا جەھەتلەردە پەيدا قىلىدىغان ئۆزگىرىشلەر؛ تاشقى ئامىللارنىڭ ئادەم مېڭىسىدە قالدۇرغان ئىنكاسى

تەقدىم قىلـ: بەرمەك، ئىنئام قىلماق؛ ھەدىيە قىلماق

تەلىمات: (ئى.) ئىلىم-پەن جەھەتتىكى سىستېمىلىق تەشەببۇس ياكى كۆزقاراش، نەزەرىيە

تەندۇرۇس: (سۈپ.) تېنى ساق، ساغلام

تەۋرەنمەس: (سۈپ.) يېقىلماس، سۇنماس ئىرادە

توغراق يېشىدا ياشاـ: توغراقتەك چىداملىق

بولۇپ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرمەك

تومۇر تۇت-: 1. قولنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ، كېسەلگە دىئاگنوز قويماق؛ 2. خۇي-پەيلىنى ۋە ئىنكاسىنى بىلۈۋىلىش ئۈچۈن سناپ باقماق

تومۇز ئىسسىق: ئەڭ ئىسسىق بولغان 6-8-ئاي ئارىلىقىدىكى مەزگىل

تۇران: (ئى.) 1. تۇرك خەلقلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمىي ۋەتىنىگە بەرگەن ئىسمى؛ 2. تۇرانچىلار ئۆزلىرىنىڭ غايىسى سۈپىتىدە قوبۇل قىلغان ۋە دۇنيادىكى بارلىق تۈركىلەرنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق قۇرۇشنى ئارزۇ قىلغان دۆلەتنىڭ ئىسمى

تۇنجى: (سۈپ.) دەسلەپكى، بالدۇرقى، ئاۋۋالقى، بىرىنچى، بىرىنچى قېتىمقى

تۇھمەت: (ئى.) باشقىلارنى قارىلاش، ئەيىبلەش مەقسىتىدە ئويدۇرۇلغان ئاساسسىز گەپ-سۆز؛ بەتنام، بوھتان

تۇرلۈك: (سۈپ.) 1. مەلۇم تۈر، تارماق، خىلغا ئىگە بولغان؛ 2. بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان، ھەر خىل، خىلمۇخىل

تىبابەت: (ئى.) مىزاجقا ئاساسەن دورا ماتېرىياللىرى ئارقىلىق داۋالاش ۋە كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى ۋە ئاستىلىرى

تېڭىقچىلىق: (ئى.) چىقىپ كەتكەن، سۇنغان ئۈستىخانلارنى تېڭىش بىلەن شۇغۇللىنىش كەسپى

تىرىكچىلىك: (ئى.) تۇرمۇش كەچۈرۈش، جان بېقىش، ياشاش

تىلتۇمار: (ئى.) 1. كونا قاراش بويىچە كىشىلەرنىڭ تىلى تېگىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئىچىگە دۇئا پۈتۈلگەن قەغەز سېلىنغان تۇمار؛ 2. بارلىق يامانلىقنى يوق قىلىپ، ياخشىلىق بەخش ئەتكۈچى دەپ ئەتىۋارلاپ ساقلىنىدىغان نەرسە

تىلسىم: (ئى.) 1. سېھىر قىلىنغان، سېھىرلىك، ئاجايىپ-غارايىپ، سىرىنى بىلگىلى بولمايدىغان؛ 3. سىرى ئېچىلمىغان، سېھىرلەنگەن نەرسە ۋە شۇنداق جاي.

تىمتاس: (ئى.) جىمجىت، جىم

-ج-

جاساراەت: (رەۋ.) مەردانىلەرچە ئىش-ھەرىكەت؛ مەردلىك، باتۇرلۇق؛ جەسۇرلۇق

جەريان: (ئى.) ۋەقە ۋە ھادىسىلەرنىڭ يۈز بېرىش، ئۆزگىرىش ۋە راۋاجلىنىش داۋامىدىكى مۇساپىسى

جاھان: (ئى.) دۇنيا، كائىنات

جەڭ: (ئى.) 1. قوراللىق كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش؛ ئۇرۇش؛ 2. قارشى تەرەپنى، قىينىچىلىقلارنى يېڭىش ئۈچۈن قىلغان ھەرىكەت، كەسكىن كۈرەش

جەم قىل-: يىغماق، توپلىماق

جەۋلان قىل-: 1. ھەر تەرەپكە تاشلانماق؛

لەپلدىمەك، پەرۋاز قىلماق؛ 2. ئىپادىلەنمەك، نامايەن بولماق

جەينەك: (ئى.) بىلەكنىڭ (قول بېغىشى بىلەن مۇرىنىڭ ئارىسىدىكى قىسمىنىڭ) ئېگىلدىغان، ئېگىلگەندە بۇلۇڭ ھاسىل قىلىدىغان جايى

جىگەرلىك: (سۈپ.) جىگىرى بار، جۈرئەتلىك، قورقماس، غەيرەتلىك

-چ-

چاقىرىق: (ئى.) 1. پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ياكى قۇرۇلتاي تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان مۇراجىئەت ؛ تەشەببۇس 2. بىر يەرگە كېلىشكە چاقىرىپ، ئەۋەتكەن ئۇقتۇرۇش

چاۋاك: (ئى.) ئىككى ئالقاننىڭ بىر-بىرىگە ئۇرۇلۇشى

چەبدەس: (سۈپ.) ئىش-ھەرىكىتى تېز، چاققان، تېتىك، ئەپچىل

چەمبەرچاس: 1. (رەۋ.) چاپراس قىلىپ، يېشىلىپ كەتمەيدىغان قىلىپ، مۇستەھكەم، پۈختا (تاڭماق، باغلىماق)؛ 2. (سۈپ.) مۇستەھكەم، زىچ، چىڭ

چۇقان: (ئى.) ۋاراڭ - چۇرۇڭ ئاۋاز؛ سۆرەن

چۆرە: (ئى.) نۇقتا قىلىنغان جاينىڭ يېقىن تەرەپلىرى؛ ئەتراپ

چۆكۈندى: 1. (سۈپ.) چۆكۈش ئارقىلىق ھاسىل بولغان چۆكمە؛ 2. (ئى.) ئېقىنلارنىڭ سۈرئىتى ئاستىلىغاندا، سۈ تەركىبىدىكى مىنېرال ماددىلار، قۇم-شېغىللار ۋە باشقا لاي-لاتقىلارنىڭ سۈ ئاستىغا چۆكۈشى بىلەن ھاسىل بولغان ئارىلاشما ماددا

چېتىشلىق: (سۈپ.) چېتىلغان، مۇناسىۋەتلىك؛ ئالاقىسى بار؛ مۇناسىۋەتلىك؛ ئالاقىدار، باغلىنىشلىق

چېدىر: (ئى.) كىگىز، رەخت ياكى كانايپ قاتارلىقلاردىن ياسالغان ئۆي

چىۋىق: (ئى.) سۆگەت قاتارلىقلارنىڭ يېڭى ئۆسكەن، يۇمران ۋە ئىنچىكە شېخى

-خ-

خالىس: (سۈپ.) ھەق تەلەپ قىلمايدىغان، ھەق ئالمايدىغان، ھەقسىز؛ چىن كۆڭلىدىن

خۇسۇسىيەت: (ئى.) بىرەر نەرسە ياكى بىركىمنىڭ ئۆزىگە خاس، باشقىلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان تەرىپى؛ ئۆزىگە خاس بەلگىسى، ماھىيىتى

خىتاب: (ئى.) قارشى تەرەپكە ياكى باشقىلارغا قىلىنغان سۆز، نۇتۇق، چاقىرىق، مۇراجىئەت

خىلۋەت: (سۈپ.) كۆپ كىشى بارمايدىغان؛

ئادەمله‌ردىن، كۆزدىن يىراق؛ هېچ كىم كۆرمەيدىغان، خالىي؛ چەت، ياقا (يەر-جاي-هەققده)

-د-

دەلىل: (ئى.) مەلۇم بىر ئىش، ۋەقە، هادىسە ياكى ئوبيېكتنىڭ راست، توغرا ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان رېئال ئەھۋال ۋە ئەمەلىي نەرسە؛ ئاساس، پاكىت، ئىسپات

دوقمۇش: (ئى.) يولنىڭ مەلۇم لىنىيە بويىچە ئېگىلگەن، بۇرالغان جايى

دۇردانە: (ئى.) 1. ئېسىل، چوڭ ئۇنچە-مەرۋايىت؛ 2. ببباھا، قىممەتلىك نەرسىلەر

دىلخۇمار: 1. (ئى.) كۆڭۈل تارتقان، كۆڭۈل سۆيگەن كىشى ياكى نەرسە؛ 2. (سۈپ.) ئامراق، مەھلىيا، مەپتۇن

-ر-

راۋاج: (ئى.) بىرەر ھالەتتىن ئىككىنچى بىر يۇقىرى ياكى يۇكسەلگەن ھالەتكە ئۆتۈش؛ تەرەققىيات، ئۇلغىيىش

رەقىب: (ئى.) 1. رىقابەتلىشىش خاراكتېرىنى ئالغان مۇسابىقە ئويۇنلىرى، تالاش-تارتىش، بەس-مۇنازىرە ۋە شۇ قاتارلىقلاردىكى قارىمۇقارشى تەرەپ، بىر-بىرىگە كۆرە ئۆزئارا رىقابەتلەشكۈچى؛ 2. دۈشمەن، ياۋ

رەھبەر: (ئى.) يولباشچى، باشلىق، تەلىم-تەربىيە بەرگۈچى، يولىورۇق كۆرسەتكۈچى ؛ ئۇستاز

رول ئويناش: ئۆز تەسىرىنى، خىزمىتىنى نامايەن قىلماق؛ تەسىر كۆرسەتمەك، خىزمەت قىلماق

رىسالە: (ئى.) بىرەر ساھە، بىرەر كەسىپ ۋە ئۇنىڭ تەرتىپ، قائىدە-قانۇنلىرىغا ئائىت كىتابچە، براشۇر

رىقابەت: (ئى.) ئىككى ياكى بىرقانچە تەرەپ ئۆتتۇرىسىدا بولىدىغان پايدا-مەنپەئەت، بازار ۋە ئۇستۇنلۇك تالىشىش كۈرىشى؛ بەسلىشىش؛ مۇسابىقە

رىۋايەت: (ئى.) مەلۇم كىشى، نەرسە، ئىش ياكى مەلۇم ۋەقە توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ، ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ كەڭ تارقىلىپ كېلىۋاتقان ئاغزاكى ھېكايە؛ ئەپسانە

-ز-

زاپاس: (ئـى.) 1. كەلگۈسىدە پايدىلىنىش ئۈچۈن تەييارلاپ، غەملەپ قويۇلغان ياكى ئاجرىتىلغان نەرسە؛ 2. قېزىلما بايلىقلىرىنىڭ يەر ئاستىدىكى تەبىئي مىقدارى

زەرەتلە-: (پ.) مۇسىبەت-مەنپى ئىككى قۇتۇپ يېقىنلاشقاندا، پەيدا بولىدىغان ئېلىكتىر دولقۇنىدىن پايدىلىنىپ ئېنىرگىيە ھاسىل قىلماق

زەررە: 1. (ئـى.) ماددىلارنىڭ ئەڭ كىچىك پارچىسى؛ 2. (سۈپ.) ئىنتايىن ئاز، بەك كىچىك، كىچككىنە

زەھەرلىك: (سۈپ.) 1. زەھەرى بار، زەھەرلەيدىغان 2. كۆچمە. زەھەرلىك گەپ(پ.) زەھەرلىك قارىماق

زەن قوي-: پۈتۈن دىققىتىنى مەركەزلەشتۈرمەك

زىلۋا: (سۈپ.) نازۇك، ئىنچىكە، ئەۋرىشىم

-س-

سائادەت: (ئى.) زور بەخت، پارلاق ئىستىقبال

سازاۋەر: (سۈپ.) ياخشى باھا ۋە مۇئاملىگە لايىق، مۇناسىپ؛ مۇيەسسەر

سالاھىيەت: 1. جەمئىيەتتە تۇتقان ئورۇن، نوپۇز، ئابرۇي؛ 2. كىملىكىنى بىلدۈرىدىغان ئالاھىدىلىك، بەلگە

سەپ: (ئـى.) 1. كىشىلەرنىڭ مەلۇم تەرتىپتە تىزىلغان قاتارى؛ 2. مەلۇم مەقسەتتە ئۈيۇشقان كىشىلەر توپى، تارماق، ساھە؛ 3. جەڭ ياكى كۈرەشتە بىر رەھبەرلىك ئاستىدا تەشكىللەنگەن قوشۇن ۋە مۇشۇنداق قوشۇن ئورۇنلاشقان جاي

سەرپىيات: (ئى.) خراجەتلەر، چىقىملار

سۈرلۈك: (سۈپ.) 1.قورقۇنچلۇق، ۋەھىمىلىك؛ 2. سۈرى بار، سالاپەتلىك

سۈنئي: (ئـى.) تەبىئي شەكىلدە پەيدا بولمىغان، كىشى ياكى ئەسۋاپ ئارقىلىق ياسالغان (نەرسە)

سېپتا: (سۈپ.) 1. نېپىز، قېلىن ئەمەس، يۇپقا؛ 2.سىلىق، چىرايلىق

سىلاۋيان: (ئـى.) رۇس قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامى ۋە ئۇلار قوللىنىدىغان تىلنىڭ، يېزىقنىڭ نامى

سىرلىق: (سۈپ.) 1. قانداقتۇر بىر سىر يوشۇرۇنغان، مەلۇم سىرى بار، مۆجىزىلىك؛ 2. باشقىلاردىن سىر تۇتۇلغان ياكى باشقىلار بىلىپ قالسا بولمايدىغان؛ مەخپي، يوشۇرۇن؛ 3. سىرنى بىلىپ بولغىلى بولمايدىغان

سىستېما: (ئـى.) 1. تەركىبي قىسىملارنىڭ ئۆزئارا ئورگانىك باغلىنىپ، پىلانلىق رەۋىشتە جايلىششىغا ئاساسلانغان تەرتىپ؛ 2. ئوخشاش تېپتكى شەيئىلەرنىڭ مەلۇم مۇناسىۋەتتە تەشكىللىنىشى ئارقىلىق شەكىللەنگەن پۈتۈنلۈك

سىمۋول: (ئـى.) بىرەر غايە، چۈشەنچە، ھادىسە ۋە شۇ قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان،

ئەسلىتىدىغان باشقا خىل نەرسە، هادىسە ياكى شەرتلىك بەلگە

سىناق قىل-: بىر نەرسىنىڭ توغرا خاتالىقىغا ياكى ياخشى يامانلىقىغا قارار بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىپ باقماق

-ش-

شاپائەت: (ئى.) قوللاپ قۇۋۋەتلەش، همايىسىگە ئېلىش؛ ياردەم؛ ياخشىلىق

شاھىت: (ئى.) بىرەر ئەھۋالغا (ۋەقە، ئىش-ھەرىكەت ياكى پائالىيەتكە) بىۋاستە قاتناشقان، كۆرگەن ئادەم

شۆھرەت: (ئى.) ياخشىلىق بىلەن خەلقنىڭ ئىچىدە ئېرىشىلگەن نام-ئابرۇي، ئىناۋەت؛ ئاتاق، داڭق

شىددەتلىك: (سۈپ.) شىددەت بىلەن پەيدا بولغان، بولۇۋاتقان ياكى بولىدىغان؛ قاتتىق، كەسكىن، كۈچلۈك

شىتاب: (ئى.) 1. ھەربىي قىسىملارنىڭ قوماندانلىق ئورگىنى؛ 2. كۆچمە. يەرلىك ئورۇنلاردىكى بىرەر ئىنشائات ياكى قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان فۇنكسىيەلىك ئورگان، رەھبەرلىك ئاپپاراتى

-ف-

فوتوسىنتېز: (ئى.) يېشىل ئۆسۈملۈكلەر خلوروفىلىنىڭ كۈن نۇرىدا سۇ بىلەن كاربون (4) ئوكسىدىنى سىنتېزلاپ ئورگانىك ماددىلارنى ھاسىل قىلىش ھەم ئوكسىگېننى چىقىرىۋېتىش جەريانى

فورمات: (ئى.) ئۆلچەم، قېلىپ

فونتېكىلىق: (ئى.) تىل تاۋۇشلىرىنىڭ باغلىنىشى

-ق-

قاقشال: 1. (سۈپ.) بەك قۇرۇپ كەتكەن، ناھايىتى قۇرۇق؛ 2. (ئى.) قۇرۇپ شاخ ۋە يوپۇرماقلىرى قالمىغان دەل-دەرەخ، يۇلغۇن، چاتقال ۋە شۇ قاتارلىق نەرسىلەر؛ 3. (سۈپ.) كۆچمە. ئورۇقلۇقىدىن بىر ئەت-بىر ئۈستىخان بولۇپ قالغان؛ قۇرۇق ئۈستىخان، ناھايىتى ئورۇق، ئاۋاق

قاغجىرىغان: بەك ئۈسساپ قۇرۇپ كەتكەن

قامـاللا-: (پ.) قولىنىڭ بەش بارمىقى بىلەن سىقمىداپ تۇتماق، چاڭگاللىماق

قامـۇس: (ئـى.) مۇكەممـەل، تولـۇق لۇغـەت، ئېنسىكلوپېدىيەلىك لۇغەت

قائـىدە: (ئـى.) ئـادەت، يوسـۇن: قەدىمدىـن قالغان قائىدە، تەرتىپ، قانۇن، تۈزۈم

قايتۇرما زەربـە: (ئـى.) قارشى تەرەپكە بېرىلگەن ئەجەللىك ھوجۇم

قەلـەم ھەققـى: يېزىقچىلىـق، تەھرىرلىـك ۋە تەرجىمانلىـق قاتارلىـق ئىشلارنـى قىلىدىغـان كىشـىلەرنىڭ ئەمگـەك ھەققى

قەلـب تـۆرى: ھۆرمەتكـە سـازاۋەر كىشـىلەرنىڭ كۆڭۈللەردە ئىگىلەيدىغان ئورنى

قەھرىلىك: (سۈپ.) قاتتىق غەزەپكە تولغان

قـەۋم: (ئـى.) بىـر ئۇرۇقتىـن چىققـان، ئۆزئـارا قېرىنداشـلىق، ئۇرۇق-تۇغقانلىـق مۇناسـىۋىتى بولغـان كىشـىلەر توپـى؛ ئۇرۇق، ئايماق، قەبىلە

قەيسـەرانە: (رەۋ.) قەيسـەرلىك بىلـەن، قەيسـەرلەرگە خـاس ھالـدا، قەيسـەر ھالەتتە

قـورۇ: (ئـى.) ھـويلا ۋە ھـويلا ئىچىدىكـى ئـۆي - ئىمارەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامى.

قـوۋزاق: (ئـى.) ئۆسـۈملۈكلەرنىڭ غـول ۋە يىلتىزلىـرى تومىلاشـقا باشـلىغاندا، سـىرتقى پوسـتىنىڭ ئورنـىدا قوغـداش رولىنى ئويناىيدىغان مۇرەككەپ توقۇلما

قېتىشما: (ئـى.) بىـر خىل مېتـال ئېلېمېنـت بىلـەن باشـقا مېتـال ئېلېمېنتنـىڭ بىرگـە ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان ماددا

قىمـىز: (ئـى.) ئـات ياكـى تۆگـە سـۈتىنى ئېچىتـىپ ئىشـلەنگەن بىـر خـىل ئىچىملىـك. ئـازراق كەيـپ قىلىـش خۇسۇسـىيىتىگە ئىگە

قىممەتلىك: سـۈپ 1. باھاسـى يۇقـىرى، قىممـەت تۇرىدىغـان 2. كۆچمـە. سـېتىپ ئالغىلـى بولمايدىغان

قىزغـىن: سـۈپ 1. سـەمىمي؛ 2. جـۇش ئۇرغـان، جانلانغان، جانلىق جۇشقۇن، قايناق

قىيسـاي-: (پ.) 1. يانتۇلاشـماق، قىڭغايمـاق؛ 2. كۆچمە. بىر تەرەپكە قىڭغىيىپ ياتماق

ـ ك ـ

كاراپ: (ئـى.) كۆچـى زور، ۋەھشـى بولغـان بىـر خىل بېلىق

كامالـەت: (ئـى.) تولـۇق يېتىشـكەنلىك، مۇكەممەللىك؛ ئالىي دەرىجە

كەشـپ قىل-: تاپمـاق، ئىجـاد قىلمـاق، يارىتمـاق، بەرپا قىلماق

كەينىگـە كىرىـۋال-: ئارقىغـا كىرىۋالمـاق، چاپلىشىۋالماق

كۆلـۈچ: (ئـى.) ۋىنتـا، گايـكا قاتارلىقلارنـى بوشـىتىش، چىڭىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلـىدىغان تۆمۈر ئەسۋاب

كونتروللىقىغـا چۈشـۈپ قـال-: باشـقىلارنىڭ

باشقۇرۇشىغا كىرمەك، ئۆزى ھەققىدىكى قارارلارنى باشقىسى بەرمەك

كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە: ناھايىتى تېز يۇز بەرگەن، ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە

كۆزنىڭ يېغنى يە-: كىشىنىڭ قاتتىق زوقىنى تارتماق

كۆڭۈل بۆل-: غەمخورلۇق قىلماق، ئېتىبار بەرمەك، ئەھمىيەت بەرمەك، دىققەت قىلماق

كۆلەمشەكەن: (رەۋ.) ھەجمى كېچىگەن، تارقالغان

كۆپىنچە: (رەۋ.) ھەمىشە، دائىم

كۆيلە-: (پ.) بىرەر نەرسە، ئادەم ۋە شۇ قاتارلىق شەيئىلەرنى ناخشا-قوشاقلار بىلەن تەرىپلىمەك، مەدھىيلىمەك

كېسىپ ئېيت-: گەپنى ئېنىق ئېيتماق، سۆزنى ئۇزاتماي نەق گەپنى قىلماق

كېلىشمەسلىك: كۆتۈلمىگەن ئوڭۇشسىزلىق، پېشكەللىك، پالاكەت

كىلىمات: (ئى.) مەلۇم بىر رايوننىڭ كۆپ يىللىق كۆزىتىش ئارقىلىق خۇلاسىلەپ چىقىلغان ھاۋا رايى ئەھۋالى. ئادەتتە ئۇ ھاۋا ئېقىمى، كەڭلىك گرادۇسى، دېڭىز ئورنىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكى ۋە يەر شەكلى قاتارلىق ئامىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

-گ-

گۇۋاھچى: (ئى.) بىرەر ۋەقە، ھادىسە يۈز بەرگەن پەيتتە بار بولغان، ئۇنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشى، شاھىد

گىرۋەك: (ئى.) بىرەر نەرسىنىڭ يېنى، ياقىسى، قىرغىقى

-ل-

لايىق: (سۈپ.) توغرا، ماس كېلىدىغان؛ مۇۋاپىق، مۇناسىپ

لېكسىيە: (ئى.) ئالىي مەكتەپ ياكى ئاممىۋى ئاڭلىنىدىغان ياكى يازما تەرىقىدە سۆزلەنگەن نۇتۇق

-م-

مابەينىدە: تىر. داۋامىدا، ئارىلىقتا

ماقالە: (ئى.) گېزىت-ژۇرناللار ئۈچۈن يېزىلغان

ياكى ئۇلاردا بېسىلغان، ھەجمى ئانچە چوڭ بولمىغان ئېلىم-پەن، ئەدەبىيات-سەنئەت نەتىجىلىرى توغرىسىدىكى ئىلمىي ئەسەر ياكى ئىجتىمائىي، سىياسىي مەسىلىلەرگە بېغىشلانغان ئەسەر

ماھارەت: (ئى.) بىرەر ئىش، كەسىپ، پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا يېتىلگەن ئىقتىدار، ماھىرلىق

ماختا-: (پ.) ياخشى تەرەپلىرىنى تىلغا ئالماق؛ ياخشى تەرەپلىرىنى كۆپىتۈرمەك

مەپتۇن قىل-: بىراۋنى ئۆزىگە جەلپ قىلماق؛ ھېس-تۇيغۇ جەھەتتىن ئۆزىگە باغلىۋالماق

مەخلۇق: (ئى.) 1. ئىنسان ۋە پۈتۈن جانۋارلارنىڭ، تىرىك مەۋجۇداتلارنىڭ ئومۇمىي نامى؛ 2. كۆچمە. بىرنەرسىگە ئوخشىمايدىغان، خۇنۇك ياكى ئەخلاقسىز، نىيىتى يامان ۋە شۇنىڭدەك ئۆزىنىڭ كۆڭلىگە ياقمىغان، ئۆچ كۆرىدىغان كىشىلەرنى كەمسىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز

مەدەنىيەت: (ئى.) ئىنسانلارنىڭ تارىخ جەريانىدا ياراتقان يېڭىلىقلىرى، ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلىرى، ئۇتۇقلىرى

مەرپىەتپەرۋەر: (سۈپ.) مەرپىەت ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان، مەرپىەتنى ياقلايدىغان؛ ئوقۇ-ئوقۇتۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەپدارى، قوللىغۇچىسى

مەڭدەپ: نېمە قىلىشنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالماق، ھاڭۋېقىپ قالماق؛ ھاڭ-تاڭ قالماق، گاڭگىرىماق، ھودۇقماق، تەمتىرىمەك

مەڭگۈتاش: (ئى.) قەدىمكى شەھەر، مەھەللە، مۇنارلار، قەبرە، قەبرىگاھلارنىڭ يولىغا ياكى ئۇنىڭ ئالدىغا تىكلەپ قويۇلغان، ئۇستىگە مۇھىم خەت ئىبارىلەر ياكى سۈرەتلەر چېكىلگەن چوڭ خاتىرە تاشلار

مەلۇم: (سۈپ.) ئاشكارا، ئوچۇق، ئېنىق؛ ئالدىن بىلىنگەن

مەمنۇنلۇق: (ئى.) رازى، خۇرسەن، مىننەتدار بولۇش ئىشى، ھالىتى

مەزگىل: (ئى.) ۋاقىت، چاغ

مەيدە: (ئى.) بويۇننىڭ ئاستىنقى قىسمىدىن تارتىپ قورساقنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىغىچە بولغان گەۋدە ئاربىلىقىنى كۆرسىتىدۇ

مۇئەييەنلەشتۈر-: (پ.) گۇمان بار بولغان بىر ئىشنى ھەممىگە ئېنىق، ئاشكارا، بەلگىلىك ھالەتكە كەلتۈرمەك؛ باشقىلارنىڭ تۆھپە ۋە ئۇتۇقلىرىنى ئېتىراپ قىلماق

مۇجەسسەم: (سۈپ.) جەملەنگەن، يىغىلغان، توپلانغان

مۇقەددەس: 1. (سۈپ.) ئەزىز، ئۇلۇغ؛ 2. (سۈپ.) ئالىيجانناب، سۆيۈملۈك، بىباھا، شەرەپلىك

مۇڭ: (ئى.) غەم-قايغۇ، مەيۈسلۈك، كۆڭۈل يېرىملىق

مۇھاكىمە يېغىنى: بىرەر خۇلاسىگە كېلىش ئۈچۈن كۆپچىلىك بىلەن پىكىرلىشىش

ئۇچۇن ئېچىلغان يىغىن؛ مۇزاكىرە يىغىنى

مۇدۇرۇپ: (رەۋ.) پۇتلۇشۇپ، سەنتۈرۈلۈپ

مۆلدۈر: (ئى.) ئەتىيازنىڭ ئاخىرى ۋە ياز مەۋسۈملىرىدىكى يامغۇر پەسلىدە ھاۋا بوشلۇقىدىن ياغىدىغان ئۇششاق مۇز پارچىلىرى

مېھىر: (ئى.) كىشىنىڭ ئەتراپتىكى شەيئىلەرگە بولغان مۇھەببىتى، كۆچلۈك ياخشى كۆرۈش تۇيغۇسى؛ كۆيۈم

مىكرو: (ئى.) كىچىك؛ كىچىك جەھەتتىكى

-ن-

ناتىق: (ئى.) سۆزمەن، نۇتۇق سۆزلەش ئىقتىدارى يۇقىرى، گەپكە ئۇستا، گەپدان

نامراتلىق: (ئى.) كەمبەغەللىك، نامرات، كەمبەغەل ھالەت ياكى نامرات بولۇش

نامايەن: (رەۋ.) ئېنىق، ئوچۇق گەۋدىلەنگەن، روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان

نامايەندە: (ئى.) 1. بىرەر ئىجتىمائىي گۇرۇھقا ياكى بىرەر ساھەگە، ئېقىمغا مەنسۇپ بولغان، ۋەكىل خاراكتېرلىك شەخس، ۋەكىل؛ 2. ئوخشاش تۇردىكى نەرسىلەر ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر، ئەڭ ئالىي ئورۇندا تۇرىدىغان نەرسە، ئۇلگە

نامەلۇم: (سۈپ.) كىملىكى، نېمىلىكى ئېنىق بولمىغان، ئېنىقلانمىغان، ئېنىق ئەمەس

نەسىھەت: (ئى.) كىشىلەرنى ياخشى يولغا باشلاش، تەلىم-تەربىيە بېرىش مەقسىتىدە ئېيتىلغان گەپ؛ مەسلىھەت، تەلىم، ئۆگۈت

نەمۇنە: (ئى.) 1. ئۇلگە؛ 2. ئەۋرىشكە؛ 3. مىراس ياكى خاتىرە ئۇچۇن قالدۇرۇلغان يالداما، يادىكارلىق

نېرى: (رەۋ.) بىرئاز يىراق، ئارىلىق تاشلاپ

نىشان: (ئى.) بەلگە، ئالامەت، شەپە

-ھ-

ھاكىمىيەت: (ئى.) دۆلەت ۋە ئۇنىڭ ئورگانلىرى؛ ھۆكۈمەت

ھالاكەت: (ئى.) ئۆلۈم، قىرىلىش، يوقىلىش، مەغلۇپ بولۇش؛ ۋەيران بولۇش

ھالسىزلان- : (پ.) ماغدۇرسىزلانماق، ئاجىزلاشماق، كۈچىدىن كەتمەك

ھەمنەپەس: (سۈپ.) نىيىتى، مەقسىتى، ھەرىكىتى بىر، يېقىن ئۇلپەت، يېقىن دوست؛ بىر-بىرىگە يار-يۆلەك

ھۆسن قوش-: (پ.) گۈزەللىك قاتماق، تېخمۇ گۈزەللەشتۈرمەك

ھۆكۈمران: (ئى.) ھۆكۈم يۈرگۈزگۈچى؛ ئالىي

هوقۇق ۋە ھاكىمىيەت ئىگىسى

ھۇنەرۋەن: (ئى.) بىرەر ھۇنەرنى ئىگىلىگەن ئۇستا، كەسىپ ئىگىسى

ھېرسىمەن: (سۈپ.) بىرەر ئىشقا ياكى بىرەر نەرسىگە ئادەتتىن تاشقىرى بېرىلىدىغان، قىزىقىدىغان، ئىنتىلىدىغان؛ مەستانە، ئامراق

ھېكايە: (ئى.) 1. بىرەر كىم، نەرسە، ۋەقە ياكى ھادىسە ھەققىدە ئاغزاكى بېرىلىدىغان مەلۇمات؛ بىرەر نەرسىنىڭ ئاغزاكى بايانى، تەپسىلاتى؛ 2. نەسرىي يول بىلەن يېزىلغان كىچىكرەك بەدىئىي ئەسەر

ھېلىھەم: (رەۋ.) ھازىر بولسىمۇ؛ ھېلىمۇ

ھىيلە-نەيرەڭ: (ئى.) ئالداش، ساختىلىق قىلىش ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن ئۇسۇل، ساختىلىق

-ئو-

ئوقۇرمەن: (ئى.) كىتاب، گېزىت-ژۇرناللارنى ئوقۇشقا قىزىقىدىغان، كىتابخان

ئوي: (ئى.) بىرەر كىشى ياكى نەرسە ھەققىدە مۇلاھىزە قىلىش ۋە پىكىر يۈرگۈزۈش جەريانى، ئىچىدە قىلىنغان پىكىر، مۇلاھىزە

-ئۇ-

ئۇپقۇن: (ئى.) دېڭىزنىڭ توسالغۇ ھالىتىدىكى ناھايىتى كۆچلۈك دولقۇنى

ئۇپۇق: (ئى.) ئاسمان بىلەن يەر ياكى سۇ يۈزىنىڭ كۆز يەتكۈدەك يىراقلىقتا تۇتاشقاندەك كۆرۈنىدىغان قىسمى

ئۇسلۇب: (ئى.) 1. بىرەر دەۋر، مىللەت، ئېقىم ياكى بىرەر شەخسنىڭ بەدىئىي ئەسەردە ئىپادىلەنگەن ئاساسلىق ئىدىيەۋى ئالاھىدىلىكى ۋە سەنئەت ئالاھىدىلىكى؛ 2. يازغۇچىنىڭ تىل ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىشتىكى ئۆزىگە خاس يولى، ئۇسۇلى

ئۇل: (ئى.) بىنا، تام قاتارلىقلارنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى تۇتۇپ، كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان، يەر بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدىغان تەكتى قىسمى

ئۇيۇشۇش: (پ.) ئۆزئارا بىرلىشىپ ھەرىكەت قىلىش ئۇچۇن توپلانماق، بىرلەشمەك، جەم بولماق، تەشكىللەنمەك

-ئۆ-

ئۆسۈملۈك: (ئى.) مەلۇم رايونىنىڭ يەر يۈزىنى قاپلاپ تۇرغان، مەلۇم زىچلىقتا ئىگە

بولغان نۇرغۇنلىغان ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يىغىندىسى

ئۆزگىچە: (سۈپ.) باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان، ئادەتتىكىدىن باشقىچە

ئۆم: (سۈپ.) بىر- بىرىدىن ئايرىلمايدىغان، توپلىشىپ، ئىناق ياشايدىغان؛ ئىناق؛ ئىتتىپاق

-ئۇ-

ئۇششۇك: 1. (ئى.) كۆز ئاخرىلىشىپ، قىشنىڭ كىرىشى بىلەن يېتىپ كېلىدىغان بىر خىل سوغۇق ھاۋا ئېقىمى، ئۇ زىرائەتلەرنى ئۇششۇتۇپ كاردىن چىقىرىدۇ؛ 2. (سۈپ.) ئۇششۇگەن، ئۇششۇك تەككەن

-ۇ-

ۇارىس: (ئى.) 1. مىراس ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغان شەخس، مىراسخور؛ 2. كۆچمە. ئالدىنقىلارنىڭ ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغۇچى، ئىزنى باسقۇچى، ئىزباسار

ۇەزىپە: (ئى.) زىممىسىگە يۈكلەنگەن، ئۆتەشكە تېگىشلىك بولغان مەجبۇرىيەت؛ قىلىش كېرەك بولغان ئىش

ۇەھىمە: (ئى.) قاتتىق قورقۇش، غەم-ئەندىشە، ئەنسىزلىك نەتىجىسىدە پەيدا بولغان روھىي ھالەت

-ئې-

ئېرەن قىلـ: (پ.) پىسەنت قىلماق؛ ئېتىبار قىلماق

ئېقىن سۇ: ئېقىۋاتقان سۇ، ئېقىم

ئېكسپېدىتسىيە: (ئى.) مەلۇم جايىنىڭ يەر بايلىقى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قاتارلىقلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان گېئولوگىيەلىك ياكى ئارخېئولوگىيەلىك چارلاش، تەكشۈرۈش ياكى بۇ مەقسەتلەر ئۈچۈن قىلىنغان سەپەر

ئېنىقلما: (ئى.) تەبىر، قىسقىچە چۈشەندۈرۈش

ئېھتىمال: (رەۋ.) ئەمەلگە ئېشىش، يۈز بېرىش، رىيالىققا ئايلىنىش ئىمكانىيىتى، مۇمكىنلىك

ئېستېتىك: (سۈپ.) گۈزەللىك

-ئى-

ئىنىرگىيە: (ئى.) كۈچ، قۇۋۋەت، بايلىق

ئىسلامىيەت: (ئى.) ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام دۇنياسى

ئېتىقات قىلـ : چوقۇنماق، باش ئۇرماق، تەۋىنماق

ئىپتىخارلىق: 1. (سۈپ.) پەخرلىنىشكە لايىق، پەخرلىك؛ 2. (ئى.) ئىپتىخارلىنىش، پەخرلىنىش

ئىپتىدا: (رەۋ.) دەسلەپ، باشلىنىش، ئاۋۋال

ئىجرا قىل-: بىجىرمەك، ھەل قىلماق، يۈرگۈزمەك، ئورۇنلىماق

ئىرغىپ چۈش-: سىلكىنىپ چۈشمەك، سەكرەپ چۈشمەك

ئىستىقبال: (ئى.) 1. كەلگۈسىدىكى ھايات، تىرىكچىلىك يولى، كەلگۈسىدىكى چىقىش يولى؛ 2. بىرەر ئىشنىڭ، نەرسىنىڭ كېلەچەكتىكى تەقدىرى؛ ئاقىۋەت

ئىشىنىپ: (پ.) (ئىشەن- + -ىپ)، ئىشەن-: دېگەنلىرىنى توغرا ۋە راست دەپ ئويلىماق

ئىقتىدار: (ئى.) بىر ئىشنى قىلىشقا كېرەك بولىدىغان قابىلىيەت

ئىقتىسادشۇناس: (ئى.) ئىقتىساد ئىلمى مۇتەخەسسىسى

ئىنئام: (ئى.) باشقىسى تەرىپىدىن بېرىلگەن سوۋغا؛ ھەدىيە، تارتۇق، مۇكاپات

ئىنتىھا: (ئى.) ئاخىرقى نۇقتا، ئاخىرلىشىش

ئىنسانىيەت: (ئى.) ئىنسانلار، ئادەملەر

-ي-

يات: 1. (سۈپ.) قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بولمىغان، تۇغقانچىلىقى يوق؛ 2. (سۈپ.) تونۇشلۇقى يوق، تونۇشمايدىغان، تونۇش ئەمەس، ناتونۇش؛ 3. (سۈپ.) بىرەر نەرسە ياكى كىشىگە تەئەللۇق بولمىغان، مۇناسىۋەتسىز

يادىكارلىق: (ئى.) بۇرۇندىن مىراس قېلىنغان، قارشى تەرەپنىڭ ئۆزىنى ئەسلىشى، ئۇنتۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن بېرىلگەن ھەدىيە؛ 2. تارىختىن قېلىپ قالغان ۋە خاتىرە سۈپىتىدە ساقلىنىدىغان نەرسىلەر

يەڭگىل: سۈپ 1. يېنىك؛ 2. كۆچمە. مىجەزى ئىتتىك، قىزىققان؛ ئالدىراڭغۇ

يورغا: (ئى.) رېتمىنى بۇزمايلا، بىر خىلدا ھەم سىلىق ھەم يۈگۈرگەندەك ئىتتىك ماڭىدىغان ئات

يۇغۇرۇل-: (پ.) بىرلەشتۈرۈلمەك، ئۆزلەشتۈرۈلمەك، قاينىشىپ بىر بولۇپ كەتمەك

يۇمشاق: 1. (سۈپ.) قاتتىق ئەمەس، يۇمران: يۇمشاق كۆرپە. يۇمشاق نان. 2. (سۈپ.) يېنىك، يەڭگىل، سىلىق

يېپىنچا: 1. (ئى.) ئۈستىگە يېپىۋالىدىغان، يېپىنىدىغان تون ۋە شۇ قاتارلىق نەرسىلەر؛ 2. (سۈپ.) ئۈستىنى يېپىش رولىنى ئويناىدىغان، ياپىدىغان

يېڭىباشتىن: (رەۋ.) قايتىدىن، قايتا باشتىن، باشقىدىن

مەنبەلەر

- ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ، ‹مەڭگۈتاش› ، «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» ، ئۇرۇمچى، خەلق نەشرىياتى، 1984، بەت: 78-79.
- ئابدۇللا سۇلايمان، <دۇنيادا بىرلا خوتەن بار> ، «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار — يىللار، ئادەملەر، ۋەقەلەر» ، ئۇرۇمچى، خەلق نەشرىياتى، 2003.
- ئابلەت قاسىم قاتارلىقلار، <كەكلىكلەر> ، «تىل-ئەدەبىيات» ، 5-قىسىم، ئۇرۇمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 1984، بەت: 18.
- ئابلىز ھېزىمۇق، «مىڭ بىر ساۋاق — سۆز ئويۇنلىرى» ، ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، ئۇرۇمچى، نەشر يىلى يوق.
- ئادىل مۇھەممەت، <ئىبن سىنا> ، «ئىنسانىنىڭ لاتاپىتى ھايادۇر» ، ئۇرۇمچى، گۈزەل سەنئەت-فوتو سۈرەت نەشرىيات ۋە ئېلېكترون ئۇن-سىن نەشرىياتى، نەشر يىلى يوق، بەت: 1-5.
- ئارسلان ئابدۇللاھ تەھۇر، ئابدۇرېھىم راخمان، يارى ئەبەيدۇللا، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ، خەلق، نەشرىياتى، ئۇرۇمچى، 2010.
- ئارسلان تالىپ، <سېلىم بوۋاي> ، «ئەدەبىيات» ، 10-قىسىم، (سائادەت ئىمىن تەييارلىغان)، ئۇرۇمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2005، بەت: 27-35.
- ئازات سۇلتان قاتارلىقلار، ‹ئەتىرگۈلگە باھا› ،«تىل-ئەدەبىيات» ، 5-يىللىق 2-قىسىم، ئۇرۇمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2015، بەت: 84.
- ئازات سۇلتان قاتارلىقلار، ‹بوتۇلكىغا سېلىنغان خەت> ، «تىل-ئەدەبىيات» ، 5-يىللىق 2-قىسىم، ئۇرۇمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2015، بەت: 117.
- ئازات سۇلتان قاتارلىقلار، ‹قىزىقارلىق ئەدەبىيات› ، «تىل-ئەدەبىيات» ، 5-يىللىق 2- قىسىم، ئۇرۇمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2015، بەت: 169.
- ئازات سۇلتان قاتارلىقلار، <قىلىچ باتۇر> ، «تىل-ئەدەبىيات» ، 5-يىللىق 2-قىسىم، ئۇرۇمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2015، بەت: 181.
- ئازات سۇلتان قاتارلىقلار، <ئىنتېرنېت تورى دۇنيانى جەم قىلدى> ، «تىل-ئەدەبىيات» ، 5-يىللىق 2-قىسىم، ئۇرۇمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2015، بەت: 118.
- ئەكبەر غۇلام، <ئاۋۋال مەن تەپتىمىس> ، «نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرى» ، ئۇرۇمچى، ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2006، بەت: 8.
- ‹تەكلىماكان› :

https://www.uyghur-archive.com/izdinix/izdinish61028.html

- (ئېرىشىش: 2023-5-9، 21:00)

- جالالىدىن بەھرام، <ئاتا مېھرى>، «تىل-ئەدەبىيات»، (ئازات سۇلتان قاتارلىقلار تۈزگەن)، 5-يىللىق 2-قىسىم، ئۈرۈمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2015، بەت: 68.
- <چەۋگەن توپ ئويۇنى>

https://www.akademiye.org/ug/?p=12370

- (ئېرىشىش: 2023-12-06، 21:04)
- چىڭغىز ئايتماتوف، <تۇنجى قەلەم ھەققى>، «تىل-ئەدەبىيات»، (ئازات سۇلتان قاتارلىقلار تۈزگەن)، 5-يىللىق 2-قىسىم، ئۈرۈمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2005، 10-نەشرى. بەت: 144.
- رائىلە كاشغەرىي، «مەمتىمىن ئوبۇلقاسىموۋ ئالماسىبەك»، «چاغداش ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، ئەنقەرە، گازى نەشرىياتى، 2017، بەت: 242-244.
- سائادەت ئىمىن، «تۆت بۇرادەرنىڭ سۆھبىتى»، «ئەدەبىيات»، 10-قىسىم، ئۈرۈمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2005، بەت: 171.
- سائادەت ئىمىن، «دولان راۋابى»، «ئەدەبىيات»، 10-قىسىم، ئۈرۈمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2005، بەت: 24.
- سائادەت ئىمىن، «قاناس كۆلى»، «ئەدەبىيات»، 10-قىسىم، ئۈرۈمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2005، بەت: 20.
- شۇكۇر يالقىن، <ئانا تىلىم>، «ئەدەبىيات»، 10-قىسىم، (سائادەت ئىمىن تەييارلىغان) ئۈرۈمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2005، بەت: 150.
- غازى ئەمەت، «قەلبىمدىكى ئۆچمەس سۆرەتلەر»، «ھاياتىمدىكى ئۆچمەس سۆرەتلەر»، ئۈرۈمچى، خەلق نەشرىياتى، 2016.
- غەيرەتجان ئابدۇللا كالدىر، <خوتەن قەغىزى>، «تىل-ئەدەبىيات»، (ئازات سۇلتان قاتارلىقلار تۈزگەن)، 5-يىللىق 2-قىسىم، ئۈرۈمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2015، بەت: 21.
- كوللېكتىپ، <تېپىشماقلار>، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»، 11-تۇم، ئۈرۈمچى، خەلق نەشرىياتى، 2005.
- كوللېكتىپ، <ماقال-تەمسىللەر>، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»، 7-تۇم، خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 2005.
- لۇتپۇللا مۇتەللىپ، «يىللارغا جاۋاب»، «ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئاتاقلىق شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرىدىن نەمۇنىلەر — يىللارغا جاۋاب»، (يالقۇن روزى تەييارلىغان)، ئۈرۈمچى، خەلق نەشرىياتى، 2008، بەت: 81.
- مەمتىلى تەۋپىق، «قۇتۇلۇش يولىدا»، «مەمتىلى ئەپەندى شېئىرلىرى»، (ئىبراھىم ئالىپ تېكىن تەييارلىغان)، ئۈرۈمچى، خەلق نەشرىياتى، 2000، بەت: 28.
- مەمتىمىن ئوبۇلقاسىموۋ ئالماسىبەك، <ۋەتەن ئۇلۇغدۇر، مىللەت-مۇقەددەس>، «تاللانما» (ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئاسسانىي تەييارلىغان)، ئالمۇتا، مىر نەشرىياتى، 2013، بەت: 240.
- مۇنەۋۋەر ئېزىز، «ئۆسۈملۈك ئارقىلىق يانفوننى زەرەتلىگىلى بولامدۇ»، «بىلىم-كۈچ»، (تەرجىمە قىلغۇچى)، 2016، 8-سان، بەت: 22.

- مىرسۇلتان ئوسمانوف قاتارلىقلار، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى »، ئۇرۇمچى، خەلق نەشرىياتى، 2009.
- ئويغان، ‹ئۇيغۇر تەنھەرىكەتچىسى ناربمان قۇربانوۋۇ دۇنيا مۇسابىقىسىدە يەنە ئالتۇن مېدالغا ئېرىشتى›، «ئىتتىپاق»، 2022، مارت 3-(893) سان، بەت: 9.
- ئۆمەر ئابدۇللا ئەرقۇت، ‹مېنى تۇغقان كۆنۈگىزگە مۇبارەك بولسۇن›، «ئەدەبىيات»، 10-قىسىم، (سائادەت ئىمىن تۇزگەن)، ئۇرۇمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2005، بەت: 141.
- ئۆمەر مۇھەممەتئىمىن كوروان، <توغراق>، «تىل-ئەدەبىيات»، 5-يىللىق 2-قىسىم، (ئازات سۇلتان قاتارلىقلار تەييارلىغان)، ئۇرۇمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2015، بەت: 2.

بەزى رەسىملەرنىڭ مەنبەسى

- 13-بەتتىكى رەسىم: https://www.akademiye.org/ug/?p=7466 (ئېرىشىش: 2023-6-5، 22:00)
- 14-بەتتىكى رەسىم: سائادەت ئىمىن، ‹سېلىم بوۋاينىڭ ھەيكىلى›، «ئەدەبىيات»، 10-قىسىم، ئۇرۇمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2005، بەت: 3.
- 23-بەتتىكى رەسىم: ئازات سۇلتان قاتارلىقلار، «تىل-ئەدەبىيات»، 5-يىللىق 2-قىسىم، ئۇرۇمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2015، بەت: 183.
- 43-بەتتىكى رەسىم: (قەدىمكى تۈرك يېزىقى)، ھۇسەين نامىك ئورخۇن، «ئەسكى تۈرك يازمىلارى»، ئەنقەرە، تۈرك تىل كۇرۇمۇ نەشرى، 1994، بەت: 25.
- 43-بەتتىكى رەسىم: (قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى) (ئېرىشىش: 2022-9-20، 15:10)

https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u4688.jpg

- 44-بەتتىكى رەسىم: «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئاددىي ئىملا قائىدىسى»، ئۇرۇمچى، خەلق نەشرىياتى، 1965، بەت: 1.
- 48-بەتتىكى رەسىم: (ئېرىشىش: 2022-3-7، 14:05)

https://www.pngwing.com/tr/free-png-bckuc

- 52-بەتتىكى رەسىم: (ئېرىشىش: 2022-4-25، 18.00)

https://kultur.istanbul/turk-kultur-zenginligini-dunyaya-tanitan-bir-yazar-cengiz-aytmatov

- 56-بەتتىكى رەسىم: (ئېرىشىش: 2022-5-16، 19:20)

https://www.haksozhaber.net/uygur-profesor-rahile-davuttan-8-aydir-haber-alinamiyor-107589h.htm

- 73-، 74-بەتتىكى رەسىملەر: (ئېرىشىش: 2023-10-11، 20:00)

https://www.akademiye.org/ug/?p=12370

- 79-بەتتىكى رەسىم: لۇتپۇللا مۇتەللىپ (ئېرىشىش: 2022-9-30، 19:25)

https://ug.wikipedia.org/wiki

- 80-بەتتىكى رەسىم: ئازات سۇلتان قاتارلىقلار، «تىل-ئەدەبىيات»، 5-يىللىق 2-قىسىم، ئۇرۇمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2015، بەت: 23.

- 90-بەتتىكى رەسىم: ئۇيغۇر چالغۇلىرى: يانار، «قىسقىچە ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرى قامۇسى»، (مەمەتتۇرسۇن زۇنۇن ئوقيا تۆزگەن)، لوندون، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى، 2019، بەت: 31.
- 94-بەتتىكى رەسىم: (2022-4-5، 18:35)

/https://www.tdfizmirtemsilciligi.org/atli-ataturk-heykeli-acilis-toreni-daveti

- 95-بەتتىكى رەسىم: (ئېرىشىش: 2023-12-7، 22:30)

https://medium.com/@10077elifyuksel/t%C3%BCrk-tari%CC%87hi%CC%87-ve- k%C3%B Clt%C3%BCr-a%C3%A7isindan-orhun-anitlari-55e3c2edb6d7

- 105-بەتتىكى رەسىم: ئازات سۇلتان قاتارلىقلار، «تىل-ئەدەبىيات»، 5-يىللىق 2-قىسىم، ئۈرۈمچى، مائارىپ نەشرىياتى، 2015، بەت: 69.
- 108-بەتتىكى رەسىم: (ئېرىشىش: 2022-2-23، 23:40)

https://www.facebook.com/Eynekhaber/photos/a.225763874596212/59221819 1284110/?type=3

- 116-بەتتىكى رەسىم: (ئېرىشىش: 2022-7-17، 14:07)

https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/medeniyet-tarix/mirsultan-osman-wapat-boldi-12012017222832.html

- 121-بەتتىكى رەسىم: (ئېرىشىش: 2024-1-22، 22:15) https://www.keklik.gen.tr/keklik-kusu.html
- 123-بەتتىكى رەسىم: نىياز كېرىم شەرقى، «ئۇيغۇر خەتتاتلىقى قوللانمىسى»، ئۈرۈمچى، گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1992، بەت: 189.
- 129-بەتتىكى رەسىم: (ئېرىشىش: 2022-2-13، 12:50) https://www.akademiye.org/ug/?p=14853
- 131-بەتتىكى رەسىم: (ئېرىشىش: 2021-10-16، 23:10)

https://www.pngwing.com/tr/free-png-bnwbn

- 135-بەتتىكى رەسىم: (ئېرىشىش: 2024-5-4، 22:50)

https://www.trt.net.tr/uyghur/tyurk-dunys/2014/09/11/y-lhm-twkht-b-r-y-yd-n-buyn-k-shaen-b-laen-yt-p qwpmqt-122208-

- 139-بەتتىكى رەسىم: «ئىتتىپاق»، 2022 مارت 3-سان، (893-سان)، بەت: 9.